

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro dějiny umění

Studijní program: Obecná teorie a dějiny umění a kultury

Studijní obor: Dějiny výtvarného umění

Hubert Kamil Guzik

Architektura a feminismus v Československu

1. poloviny 20. století

Architecture and Feminism in Czechoslovakia

in the First Half of the 20th Century

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Rostislav Švácha, CSc.

Konzultant: Prof. PhDr. Petr Wittlich, CSc.

2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci Architektura a feminismus v Československu 1. poloviny 20. století vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Hubert Kamil Guzik

V Praze, dne

Poděkování

Děkuji svému školiteli, Rostislavu Šváchovi, za důvěru v odborných otázkách a také za osobní vstřícnost, díky níž bylo pro mne snazší „najít se“ v cizím prostředí. Za sympatický zájem děkuji redakci časopisu *Umění* v čele s Lenkou Bydžovskou, která tři kapitoly této práce přijala a otiskla. Děkuji konečně i Petru Zlatohlávkovi, bez jehož trpělivé jazykové pomoci by se o problémech architektury a feminismu četlo mnohem hůře.

Seznam zkratek

CIT – Ústřední ústav práce (Centralnyj Institut Truda)

ČOZVŽ – Československý odbor pro zájmy venkovských žen

DP – Družstevní práce

MAP – Masarykova akademie práce

PAS – Pracovní architektonická skupina

RČŽ – Rada československých žen

SBS – Standard bytová společnost

ŠUR – Škola umeleckých remesiel

ŠUŘ – Škola uměleckých řemesel

ÚČH – Ústředí československých hospodyň

ÚPPVP – Ústředí poraden pro volbu povolání

WuWa – Výstava Byt a dílna (Wohnungs- und Werkraumausstellung)

ŽNR – Ženská národní rada

Poznámka k citačnímu a bibliografickému úzu:

Bibliografické adresy v poznámkách a v seznamu použité literatury a pramenů jsou podrobeny metodickým pokynům závazným pro všechny písemné práce (seminární, bakalářské, diplomové, disertační) odevzdávané na Ústavu pro dějiny umění FF UK ve znění Citačního úzu ze dne 18. 11. 2006, zveřejněnému na webových stránkách Ústavu pro dějiny umění FF UK. Srov.: Jan ROYT: Citační úzus, http://udu.ff.cuni.cz/soubory/metodika%20-%20citacni%20uzus%203_2006.doc, vyhledáno 19. 02. 2009.

Obsah

1. Úvod.....	7
1. 1 Dynamika českého feminismu. Dynamika české architektonické avantgardy	
1. 2 Schizma marxismu a feminismu	
1. 3 Architektura, feminismus a modernizační agenda taylorismu	
1. 4 Profesionalizace	
1. 5 Metodologická poznámka	
2. „Líná Zuzanka”. Taylorismus v individuální domácnosti	22
2. 1 „Zapomenuté“ počátky	
2. 2 Proč hezky nebydlet? Žena jako subjekt a objekt racionalizace	
2. 3 Sama v malé kuchyni?	
2. 4 Sama na předměstí	
2. 5 Souvislý okruh. Jak architektura racionalizuje čas?	
2. 6 Hledáme iniciativní ženu. Žena jako tvůrce a strategie avantgardy	
2. 7 Taylorismus totální	
3. Diogenova rodina. Dva projekty kolektivizace bydlení	61
3. 1 Přijetí Charlotte Perkins Gilmanové v Čechách	
3. 2 Zahradní město a domestikovaná politika	
3. 3 Velké naděje	
3. 4 Racionalizace(,) nebo kolektivizace	
3. 5 Nejmenší byt a fetišizace neexistujícího	
3. 6 „Diogene, kde jsi?“	
3. 7 V pasti determinismu	

4. Jak projít uchem jehly? Emancipace žen v architektonických povoláních	95
4. 1 Dějiny a zdroje	
4. 2 Jak datovat předsudky?	
4. 3 Překážky	
4. 3. 1 Tělo architektky	
4. 3. 2 Poctivý řemeslník (před vdavkami)	
4. 3. 3 Tvořit a reprodukovat (prostorově a plošně)	
4. 4 Jak projít uchem jehly?	
4. 4. 1 Architektka jako projektantka domácího krbu	
4. 4. 2 Gesamtkunstwerk versus národní hospodářství	
4. 4. 3 Hierarchie tvůrčího kolektivu	
4. 5 Mezi ekonomii a kulturou	
5. Seznam použité literatury a pramenů	120
5. 1 Texty vzniklé před rokem 1950	
5. 1. 1 Knihy a katalogy výstav	
5. 1. 2 Stati v časopisech a ve sbornících, seriály	
5. 1. 3 Edice a reedice	
5. 2 Texty vzniklé po roce 1950	
5. 2. 1 Knihy, katalogy výstav, nepublikované rukopisy	
5. 2. 2 Stati v časopisech a ve sbornících, seriály	
5. 2. 3 Studie a články – internet	
6. Abstrakt	137
7. Abstract	141

1. Úvod

Jak je možné, že se v Československu první poloviny 20. století setkávají architektura a feminismus nejčastěji na poli státní modernizační agendy? Vždyť to popírá naše intuitivní přesvědčení o tom, že feminismus je vedle dělnického hnutí – jednoho z hlavních vztažných bodů avantgardní architektury meziválečného Československa – typickým protestním hnutím; popírá přesvědčení, že stejně jako dělnické hnutí formulují i avantgarda a feminismus své radikální, ať už utopické či politické programy v opozici ke státu a mimo jeho právní rámec.

1. 1 Dynamika českého feminismu. Dynamika české architektonické avantgardy

Podle historičky Jany Burešové se termíny feminismus a feministické hnutí objevují v pramenech na počátku dvacátých let 20. století. Jako na hlavní aktéry feministického hnutí v Československu první poloviny století poukazuje badatelka na „*zastřešující celostátní organizaci zvanou Ženská národní rada v čele s Františkou Plamínkovou*“, dále na Zemskou organizaci pokrokových žen moravských a také na ženské odbory, které působily při jednotlivých politických stranách „*a měly i svá stranická ženská periodika*“.¹ Feministický potenciál ženských odborů působících v rámci politických stran se však zdá poněkud problematický. Jak připomněla Dana Musilová, „*politické strany nepovažovaly své ženské organizace za samostatný politický subjekt uvnitř strany, ale za prostředek osvětového a agitačního působení na ženskou populaci v okruhu jejich působnosti*“.²

Podle převažujícího názoru českých historiků je charakter feminismu v Československu zkoumaného období určován především první z výše uvedených organizací – Ženskou národní radou (ŽNR), čili v roce 1923 založenou nadstavbovou

¹ Jana BUREŠOVÁ: Okolnosti a souvislosti postupu žen k podobě společensky samostatné aktivní lidské bytosti, in: Kateřina ČADKOVÁ / Milena LENDEROVÁ / Jana STRANÍKOVÁ (ed.): Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie, Pardubice 2006, 373–385.

² Dana MUSILOVÁ, Politická: poslání nebo profese, in: ČADKOVÁ / LENDEROVÁ / STRANÍKOVÁ (ed.) (pozn. 1) 387–405.

organizací předválečného liberálního Ženského klubu českého.³ ŽNR nebyla – na rozdíl od četných předválečných ženských spolků – odspodu formovaným hnutím, nýbrž spíše zájmovou skupinou. I přesto, že zastřešovala desítky (roce 1938 přes padesát) ženských organizací z mnoha různých odvětví života, byla z hlediska organizační struktury záležitostí úzké skupiny organizátorek a leaderek.⁴ Náplní činnosti ŽNR, jejím projektem změny byla implementace ústavně zaručeného zrovnoprávnění žen do právního systému. Vzhledem k tomu, že aktivistky soustředěné v Ženském klubu českém se už v první dekádě 20. století ztotožnily s masarykovským politickým programem, tím, který se stal základem nového státu po roce 1918, nevykračoval modus operandi nově vzniklé ŽNR za platný právní rámec a byl vzdálen „*napjaté atmosféře normálně vytvářené protestním hnutím*“.⁵ ŽNR lobovala u veřejných činitelů, zákonodárců, představitelů administrativy a businessu, přicházela se zákonodárnými iniciativami a připravovala posudky na návrhy zákonů. Rovněž sepisovala zprávy či popularizovala otázky zrovnoprávnění žen a snažila se aktivně ovlivňovat veřejné mínění.⁶ Činnost ŽNR se tak stala jedním ze základních kamenů „*nové státní demokratické společnosti*“.⁷

Všestranný zájem a aktivity ŽNR v mnohem větší míře než v případě většiny ostatních ženských organizací v Československu zasahovaly také do architektury.⁸

³ Po druhé světové válce se nástupnickou organizací ŽNR stala Rada československých žen pod vedením Míldy Horákové. Srov. Eva UHROVÁ: Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen, in: Zdeněk KÁRNÍK / Michal KOPEČEK (ed.): Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu IV, Praha 2005, 88–112.

⁴ Jana BUREŠOVÁ: Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století, Olomouc 2001, 84. Ve třicátých letech začaly vznikat tzv. Kluby Ženské národní rady ve větších městech Čech a Slovenska. I přesto však ŽNR neměla charakter masového hnutí s širokou členskou základnou.

⁵ Michael SCHWARTZ / Shuva PAUL: Resource Mobilization versus Mobilization of People. Why Consensus Movements Cannot Be Instruments of Social Change, in: Aldon D. MORRIS / Carol MCCLURG MUELLER (ed.): Frontiers in Social Movement Theory, New Haven / London 1992, 205–223.

⁶ Stanovy Ženské národní rady (schválené ministerstvem vnitra dne 20. 3. 1934), přetištěno v BUREŠOVÁ (pozn. 4) 404–414.

⁷ BUREŠOVÁ (pozn. 4) 89.

⁸ Jako jeden z mála příkladů angažovanosti ženských organizací při politických stranách v otázkách architektury lze zmínit aplikaci taylorovského modelu racionalizace každodenního života na podmínky venkova v polovině třicátých let 20. století. Hlavním iniciátorem zde byl Československý odbor pro zájem venkovských žen, jež při Republikánské straně zemědělského a malorolnického lidu vedla předsedkyně Zemské organizace Pokrokových žen moravských Ludmila Zatloukalová-Coufalová. Odbor vyvíjel vzdělávací aktivity pro ženy v rámci Svobodného učení selského, jehož byl členem. Otázkám bydlení se

Přeměna organizačního rámce po roce 1923 totiž samozřejmě neznamenal, že by leaderky Rady zahodily programy a rétoriky zformulované dříve.⁹ Český feminismus první poloviny 20. století sice nevytvořil takové kódy domácího hospodářství nebo takové architektonické projekty, které by byly v mezinárodním kontextu výjimečné, byl nicméně schopný několik desítek let před architektonickou avantgardou nabídnout v lokálním měřítku nové formy organizace domácnosti.

Když počátkem třicátých let sestavují architekti a teoretikové pražské a brněnské avantgardy své programy kolektivizace bydlení, tak na návrhy českých feministek nazírají s pozoruhodnou směsí paternalismu a ignorance. A zdá se, že to nebyly pouze jasné formulované anti-marxistické názory leaderek ŽNR a ztotožnění této organizace s režimovou *polity*, ale také jejich víra v možnost aktivně spoluvytvářet režimní *policy* v oblasti postavení žen, kvůli nimž byl pro nejtuzší jádro architektonické levice institucionalizovaný feminismus první republiky sotva přijatelným partnerem. Ony „buržoazní ženské kruhy“ – jak je často pojmenovával Karel Teige – byly partnerem o to těžším, že samotná avantgarda právě tehdy procházela intenzivními změnami: v první polovině třicátých let, po četných organizačních perturbacích a programových inovacích, se kulturní levice seskupuje v antifašistické Levé frontě (založena v roce 1929). Pražský Sjezd levých architektů (1932), vznik Svazu socialistických architektů o rok později a konečně ustavení Bloku architektonických pokrokových spolků (1934) zde byly přirozeným pokračováním procesu názorového a institucionálního sblížení *levé* architektury a tehdy hlavního konfliktního hnutí – hnutí dělnického. Avantgarda dělnické hnutí následuje a čím dál hlasitěji postuluje změnu pravidel společenského uspořádání „proti etablovaným a dobře organizovaným oponentům“, pocítujíc sílu, jakou jí dávaly

intenzivně věnovala zejména místopředsedkyně ČOVŽ Františka Jirsíková-Prokešová a členka ústředí ČOVŽ a zároveň místopředsedkyně ÚČH Maria Tumlířová-Kuklová.

⁹ Srov. analýzy sociálních hnutí formulované teorií mobilizace zdrojů. Viz: František ZNEBEJÁNEK: Sociální hnutí, Praha 1997, 30 a 135.

„struktury jejích sympatizantů“.¹⁰ Jedním z těchto oponentů byl právě institucionalizovaný český feminismus s jeho vlastním projektem změny.

1. 2 *Schizma marxismu a feminismu*

Obdobně jako marxismus avantgardy, tak i reformistická liberálně levicová tradice českého feminismu vychází z jazyka osvícenského racionalismu a víry v pokrok jakožto nástroj přestavby společnosti. Důrazy jsou zde však rozloženy jinak a představy o cílech oné přestavby jsou v případě architektonické avantgardy a feministek odlišné.

V případě liberálních českých feministek se cílem reformy zdá být nejen prosté zvětšení zastoupení žen ve veřejné sféře, ale přetvoření základních principů podílu žen na této sféře. Změna se měla zakládat nejjednodušeji řečeno na spojení sféry domácí a veřejné, kde by (hlavně) do té druhé zůstaly včleněny prvky domácí nebo rodinné zkušenosti žen. Postulát senátorky Františky F. Plamínkové, že „*dnes už nepotřebujeme matku jen v rodině (...), potřebujeme matku také ve společnosti (...), matka (...) musí dnes pracovat do široka, ona se musí stávat matkou celé obce, celého státu*“ měl být v programu liberálního feminismu protikladem ke komunistickému „*sobectví, anarchismu a touze po pohlavní nespoutanosti*“.¹¹ Vykročení žen za práh domácnosti mělo tedy přinést novou kvalitu veřejného života.

Stál-li v centru zájmu liberálního feminismu étos ženské práce na pomezí domu a veřejné sféry, soustředoval se marxistický projekt změny na kritiku (zpravidla mužské) výdělečné práce. Po marxovské diagnóze a komunistických léčích na zlepšení postavení dělnické třídy sahá avantgarda obzvláště v období velké hospodářské krize. To právě v jejím víru Karel Teige dopracovává svůj program architektury jakožto sociologické vědy

¹⁰ ZNEBEJÁNEK (pozn. 9) 137. K rozlišení na konsenzuální a konfliktní hnutí viz například: John D. MCCARTHY / Mark WOLFSON: Consensus Movements, Conflict Movements, and the Cooptation of Civic and State Infrastructures, in: MORRIS / MCCLURG MUELLER (ed.) (pozn. 5) 273–297. Pro pohled na avantgardní architekturu z hlediska teorie společenských hnutí naposled: Mauro F. GUILLÉN: *The Taylorized Beauty of the Mechanical. Scientific Management and the Rise of Modernist Architecture*, Princeton / Oxford 2006.

¹¹ Ženské hnutí, in: Otakar MATOUŠEK (ed.): *Svět v přerodu. Přednášky Československého rozhlasu 10*, Praha 1935, 163–178. Druhá část citace pochází od tehdejší komisařky pražského magistrátu Milady Horákové.

a jeho spolupracovníci kreslí české varianty kolektivních domů. Architektura je zde obalem „*příslibu společnosti volné od nezaměstnanosti a nejistoty*“, příslibu společnosti nevyhnutelně se vyvíjející směrem k socialismu, je konečně protinávrem pro fašismus, vyživovaný týmiž společenskými problémy, na kterých stavěl komunismus.¹² Pro část představitelů radikální architektonické levice věřící mýtu sovětského Ruska nemohly tyto přísliby nebýt atraktivní. Otázka (mužské) nezaměstnanosti nicméně odsouvala problémy (ženské) domácí a veřejné práce až do dalšího plánu, na blíže neurčenou porevoluční budoucnost. Zdá se, že je tomu tak i v jednom z nejzajímavějších projektů evropské avantgardy, Teigově projektu architektury-vědy. Teigeho pozoruhodné výlevy proti „*nechutné manželské dvojposteli*“, inspirované nejspíše anarchokomunismem, a s takovými rozpaky přijímané jeho spolupracovníky ve třicátých letech, se zdají být jen částí velkého prométheovského projektu všelidské emancipace, jehož legitimizací byla budoucnost, ale jenž paradoxně sledoval často ty nejaktuálnější problémy unifikovaného (mužského) proletariátu. Tuto dvojkolejnost aktuální ekonomické *základny* a budoucí *nadstavbové* svobody individua v avantgardním projektu lze vidět například v – pro architektonickou levici klíčovém – tématu výchovy dětí. Můžeme zde najít odvolání na tak odlišné zdroje, jakými byly sovětské projekty výchovy, společenské utopie 19. století nebo freudovská psychoanalýza.

1. 3 Architektura, feminismus a modernizační agenda taylorismu

Zdá se, že ze schismatu feminismu a marxismu nevzešel žádný vítěz. Jak připomíná americká historička Dolores Haydenová: „*Ze zorného pole marxistů se vytratila nutná práce poloviny populace. Feministky začaly přehlížet třídní strukturu v kapitalismu a začaly směřovat většinu svých požadavků na stát.*“¹³ A právě vztah feminismu a

¹² Leszek KOLAKOWSKI: Komunizm jako formacja kulturalna, in: IDEM: Moje słuszne poglądy na wszystko, Kraków 2000, 352–371.

¹³ Dolores HAYDEN: The Grand Domestic Revolution, Cambridge (Mass.) / London 1981, 7.

avantgardy ke státu a k jím nabízenému civilizačnímu modelu tvoří hlavní téma zde předkládaného pojednání.

Když pražský teoretik Karel Teige počátkem třicátých let doladřoval svůj model vědecké architektury, reagoval patrně na fakt, že – použijeme-li jeho vlastní slova – velká část avantgardy byla „ovládnuta, domestikována, zakoupena vládnoucí třídou“, že „*splynula s oficiálními institucemi a korporacemi*“.¹⁴ Pražský teoretik měl z velké části pravdu. Pro pochopení toho, jak se diferencovaly postoje avantgardy v první polovině třicátých let, je třeba se podívat přibližně o dekádu zpět – na zrod vztahu české architektury a moderních ideologií práce. Hlavní z nich, taylorismus, se neomezoval na pouhý návod, jak racionalizovat postupy na stavbě, který bylo možné vyvodit ze spisů Američanů Fredericka Winslowa Taylora a Franka Bunkera Gilbretha či jejich četných českých následovníků z inženýrsko-výzkumné organizace Masarykova akademie práce (MAP). Pro část intelektuální levice a část hnutí konstruktivistů znamenal taylorismus – jak připomínáme v první kapitole této práce – také slib výstavby civilizace na vědeckých principech, ztělesnění osvícenské víry v to, že je možné civilizaci na těchto principech vůbec stavět. Sovětská verze panvědeckého taylorismu, po požehnání, které jí dal Lenin v roce 1918, slibovala nejen modernizaci průmyslu či reorganizaci každodenního života, nýbrž také odstranění vykořisťování dělníků, a to ideálním spojením jejich úsilí s úsilím lidové moci. Americký mýtus byl v první polovině dvacátých let sovětskou propagandou rychle přetaven v mýtus Ruska jakožto socialistické Ameriky,¹⁵ v níž se taylorismus stává nástrojem komunismu a komunismus je jakousi „*globální utopickou technologií, počátkem nového světa a nového času, v němž všechny problémy lidstva jsou jednou pro vždy vyřešeny a všechna neštěstí vyléčena*“.¹⁶

Taylorovskou „*vědou, technikou, průmyslem*“ se architektura v Československu stává v roce 1924 prostřednictvím programu vědeckého funkcionalismu formulovaného

¹⁴ Karel TEIGE: *Práce Jaromíra Krejčara*, Praha 1933, 11.

¹⁵ Otakar MÁČEL: *Konstruktivismus a socialistická Amerika*, in: *Umění XLIII*, 1995, 74–79.

¹⁶ KOŁAKOWSKI (pozn. 12).

Karlem Teigem. Pro Teigeho se práce architekta stává prací vědeckou – jak připomněl Rostislav Švácha – „*rovněž v tom, že jde o práci „čistou“, nezávislou na leckdy nepříznivých podmínkách kapitalistické společnosti a na objednávkách, které by rády čisté řešení architektonického problému všelijak zkorumpovaly a zdeformovaly*“.¹⁷ Architekt má podle vůdce pražské architektonické avantgardy připomínat „*vědce, analyzujícího elementární problémy v jejich čistotě, bez ohledu na panující třídní postuláty*“.¹⁸ Ono „*bez ohledu na panující třídní postuláty*“ však bylo možné vykládat různě; utopický potenciál měl samozřejmě nejen sovětský model taylorismu. „*Když se vycházelo z předpokladu*“ – píše ve své všestranné analýze vztahu avantgardy a taylorismu historik umění Stanisław Czekalski – „*že racionalizace se řídí jedině univerzálními, objektivními principy logiky, zákonem optimálního výsledku matematických výpočtů, bylo možné uznat, že tato rovněž odstraňuje politické rozdíly; rozdíl mezi systémem kapitalistickým a socialistickým mizí, stává-li se systém jednoduše racionálním, založeným na nezpochybnitelné správnosti ekonomického výpočtu. Takovéto přesvědčení dovoľovalo umělcům na západě vyznávat bolševický světonázor a zároveň spolupracovat s kapitalistickými podniky, v nichž byly masově produkovány věci denní potřeby. Dále reklama využívala mytologii taylorismu, povšechné mechanizace nahrazující ruční práci a podněcovala utopické vize zámožné a pohodlné existence ve světě techniky pro člověka přívětivé, což vedlo k rozšiřování zboží a tím k realizaci levicových sociálních postulátů a tím nadějí vázaných na revoluci. To, zda tento proces začínal v rámci kapitalistického systému či systému socialistického pod praporem sovětské moci, se už nemuselo jevit jako podstatné.*“¹⁹

Část české architektonické avantgardy sází po polovině dvacátých let na demokratizaci výtvarných technik za cenu zachování společensko-politického statu quo,

¹⁷ Rostislav ŠVÁCHA: Forma sleduje vědu. Karel Teige a český vědecký funkcionalismus, 1922–1948, in: Rostislav ŠVÁCHA / Soňa RYNDOVÁ / Pavla POKORNÁ (ed.): Forma sleduje vědu. Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948 (kat. výst), Praha 2000, 15–97.

¹⁸ Karel TEIGE: K teorii konstruktivismu (1928/1929), cit. podle: ŠVÁCHA (pozn. 17).

¹⁹ Stanisław CZEKALSKI: Awangarda i mit racjonalizacji. Fotomontaż polski okresu dwudziestolecia międzywojennego, Poznań 2000, 47.

což – často za úzké spolupráce s ženskými organizacemi, aparátem státu a businessu – následně přináší převratné a trvalé změny v oblasti každodenního života.²⁰ Nejspíše právě proto Teige po roce 1929 považoval za nutné svůj program architektury-vědy ideologicky doladit. Zatímco ve dvacátých letech mýtus revoluce a dělnické třídy zůstal pro avantgardu pořád ještě spíše ve sféře extatického zanícení, koncem dekády jej Teige, obdobně jako to na Západě činili švýcarská skupina ABC či nový ředitel Bauhausu Hannes Meyer, přenáší přímo na úroveň architektonické formy.²¹ Toto posunutí přichází v době ekonomické krize, která otřásala vírou v možnost aplikovat vědecké zákony na tržní hospodářství, nikoli však vírou v možnost aplikovat tyto zákony na hospodářství a společenské uspořádání vůbec. Přesvědčení o nutnosti generovat společenské změny směrem k socialismu si získává popularitu u velké části architektů a Sovětský svaz se pro levicové entuziasty s ještě větší intenzitou jeví jako místo, kde se podařilo vytvořit osvícenou, na vědeckých základech založenou „moc spojenou s dělnickou třídou společnými vypracovanými výhodami“.²²

Věřit a praktikovat ale ani v případě avantgardy neznamenal totéž. Třicátá léta prohlubují v postojích českých architektů příznačné rozdvojení: vedle doktora Jekylla, který hlasitě opakuje marxistickou mantru, se čas od času objevuje také pan Hyde, který vyhledává spolupráci s režimem. Nebo, zůstaneme-li v dobové frazeologii, architekt-socialistu čas od času střídá architekt-kapitalista.²³ Ideologicky vyhrocené směřování avantgardy tak nebrání například jejímu brněnskému exponentovi Jiřímu Krohovi – který po roce 1945 proslul tvrzením o tom, že se avantgardní architektura „subjektivně“

²⁰ Taylorismus v domácnosti výrazně ovlivnil jednu z větví české architektury až do roku 1989. K tomu naposledy: Lada HUBATOVÁ-VACKOVÁ: Interiér panelového bytu. Lidový sloh 70. let, jeho zrna i plevy, in: Lada HUBATOVÁ-VACKOVÁ / Cyril ŘÍHA: Husákovo 3+1, Praha 2007, 93–117; Srov. také: Hubert GUZIK (rec.): 3+1 revisited, in: Stavba XIV, 2007, č. 6, 12–14.

²¹ Klaus SPECHTENHAUSER: „Varujeme před nebezpečím konjunkturálního kýče.“ O ideové příbuznosti mezi ABC, CIAM a Československem, in: ŠVÁCHA / RYNDOVÁ / POKORNÁ (ed.) (pozn. 17) 99–111.

²² CZEKALSKI (pozn. 19) 38–39.

²³ Jaromír KREJCAR: Soudobá architektura a společnost, in: Karel TEIGE (ed.): Za socialistickou architekturu, Praha 1932, 15–16.

považovala za socialistickou, „objektivně“ však sloužila kapitalismu²⁴ – spolupracovat s Masarykovou akademií práce, hlavním režimním propagátorem taylorismu. Na stránkách časopisů české kulturní levice tehdy najdeme – jakoby ve snaze vysvětlit rozdělení architektů – články o technokracii, jež měla, například podle Krohova blízkého spolupracovníka Oldřicha Stibora, ve své podstatě blíží k socialismu než k fašismu.²⁵

Tuto praktickou spolupráci lze vysvětlovat přinejmenším dvěma způsoby. Zaprvé za ní mohla stát nejistota architektů ohledně toho, jak vlastně definovat své povolání, „zatížené“ dědictvím *beaux arts* a zároveň aspirující na přírodní, fyzikální či společenskou vědu.²⁶ Zadruhé se tato spolupráce jeví jako projev touhy architektů po výkonné administrativě spojující zájmy všech zainteresovaných, kde prioritou je průmyslová a ekonomická modernizace: apely, jež architekti formulují na samosprávu, jako například ty z úvodu brožury *O bydlení* vydané Svazem československého díla v roce 1932,²⁷ lze chápat jakožto volání po jakési české variantě těsného vztahu architektury a apolitické samosprávy, vztahu, který se například v Německu projevoval v podpoře obytných projektů.²⁸ Jak upozornil Eric Dluhosch, levicové postoje architektů byly českými tayloristy tolerovány.²⁹ Na rozdíl od leaderek ŽNR na ně vedení MAP nahlíželo skrz prsty.³⁰ A tak zatímco pro nejtuzší jádro architektonické levice byla spolupráce s režimními institucemi z ideologického a institucionálního hlediska nepřijatelná, řada architektů v praxi viděla jednak v MAP, a jednak v československém institucionalizovaném feminizmu spojení, adresáty nebo patrony své činnosti.

²⁴ Viz Rostislav ŠVÁCHA: Jiří Kroha a česká architektura, in: Monika PLATZER / Klaus SPECHTENHAUSER (ed.): Jiří Kroha. Kubist, Expressionist, Funktionalist, Realist (kat. výst), Wien 1998. (Použil jsem český překlad textů z katalogu, vydaný Domem umění města Brna, 1998, nepag.)

²⁵ Oldřich STIBOR: Technokracie, fašismus a socialismus, in: Doba I, 1934–1935, 132–135.

²⁶ GUILLÉN (pozn. 10).

²⁷ Karel HERAIN / Ladislav SUTNAR / Ladislav ŽÁK: O bydlení, Praha 1932, nepag.

²⁸ GUILLÉN (pozn. 10).

²⁹ Eric DLUHOŠ: Karel Teige a nezdar levé avantgardy, in: Umění XLIII, 1995, 9–17.

³⁰ V praxi se často ideologické rozpory objevovaly jako bezvýznamné, což lehce ironicky shrnuje předseda Ústavu pro stavbu měst MAP inženýr Kubík v depeši zasláné organizátorům Sjezdu levých architektů: „Nepochybujeme – víme to ze zkušenosti – že páni leví architekti jsou a budou na pravém místě v urbanismu.“, cit. podle: TEIGE (ed.) (pozn. 23) 222.

Ztotožnění se liberálního feminismu s civilizační nabídkou taylorismu a následně i s (diskriminačním) projektem racionalizace individuální domácnosti v sobě neobsahovalo tolik protikladů a jeho dějiny nebyly zasaženy tolika peripetemiemi, jako tomu bylo v případě avantgardy. Když ŽNR formulovala vůči státu postuláty ohledně postavení žen, akceptovala nejen právní rámec masarykovského Československa, ale také jeho civilizační model. Přijetí taylorismu pomohlo, že už před první světovou válkou se anglosaský civilizační model těšil velké přízni českých feministek, a to díky dvěma duchovním otcům československého feminismu – Vojtovi Náprstkovi a Tomáši Garrigue Masarykovi. Feministkám, podobně jako inženýrům z MAP, se taylorismus jevil jako atraktivní asi nejspíš proto, že nabízel takový model společenského solidarismu, který neohrožoval ústavní rámec tehdejšího státu a „*taylorovská ideologie otevírala bezpečnostní ventil pro levicové snahy a usměrňovala je způsobem, který stabilizoval politický status quo*“.³¹ Ve svých počátcích ve dvacátých letech klade navíc český taylorismus ústy MAPovských inženýrů důraz na jakousi socializaci bydlení a inspiraci hledá například ve velkohotelech nebo velkých amerických bytových kooperativách. Ona lokální redakce taylorismu – jakkoliv opožděná oproti dobovým americkým teoriím – se jevila feministkám jako nástroj realizace jejich vlastních požadavků: jejich domům s centrálními kuchyněmi nabízela konkrétní technologický obal.

Nástup taylorismu do individuální československé domácnosti po polovině dvacátých let 20. století redukuje kontinuum „*rodina-obec-stát*“ na podíl hospodyně na národním hospodářství. Obdobně jako pro funkcionalisty, i zde zaručovala nosnost taylorismu jeho vědecká rétorika a zdánlivá ideologická neutralita. Jak trefně shrnula Dolores Haydenová, stejně jako měl být taylorovský inženýr politicky neutrální, tak i hospodyně měly, bez ohledu na svá politická přesvědčení, být především odbornice. „*I přes jejich ochotu sloužit byznysu a vládě, ochotu, která vedla k antifeminismu, nebyly*

³¹ CZEKALSKI (pozn. 19) 48.

[americké popularizátorky taylorismu v individuální domácnosti] *Christine Fredericková a Lillian Gilbrethová feministickým hnutím zavrženy*.³² Dřívější socializační návrhy jsou českými feministkami buďto synkreticky spojené s konzumními návrhy tayloristek, anebo zapomenuty. Frederickovská redakce taylorismu totiž padla v Československu na výjimečně úrodnou půdu nacionálně podloženého zájmu o otázky spotřeby. Spojence zde ŽNR našla v dalších ženských organizacích v čele s nejpočetnějším prvorepublikovým ženským spolkem, Ústředím československých hospodyň, či mnohými školami ženských povolání, v čele s brněnskou Vesnou. Model ukázněného konzumu čerpající z asketické masarykovské etiky počátku 20. století se však začal rychle měnit v otřepanou frázi patriotické povinnosti hospodyň. Diskurz se tedy vyvíjí do jisté míry obdobně, jak tomu bylo v případě ludománie konce 19. století; až do roku 1948 mu budou dominovat argumenty z oblasti ekonomie a nacionalismu.

Narůstající konzumerismus, mizení společenských vazeb a lhostejnost ke společenským výzvám jsou – jak se zdá – jenom výjimečně podrobovány kritice v textech feministek ve třicátých letech; spolu s byrokratizací a centralizací se stávají předmětem hlubších reflexí publicistek a filozofek asi teprve v následující dekádě. Nejinak je tomu i v případě architektury: systematičtější rozbor rizik, která přinášel narůst spotřeby, najdeme u některých představitelů avantgardy až ve čtyřicátých letech.³³ V předchozím desetiletí jde názorový *synkretismus* československého feminismu ruku v ruce s obchodními strategiemi avantgardy. Spolu s taylorovským pohodlím se tehdy avantgardní architekti snaží „prodat“ model zodpovědné spotřeby, utopický příslib demokratizace výtvarných technik a vizi společenského solidarismu. I v mínění těch nejlevicovějších z nich je však ženám bližší frederickovská *Mrs. Consumer* než Diogenes či Adolf Loos. Toliko váhavé formulování kritiky industriálního kapitalismu a konzumpcionistických prvků taylorismu

³² HAYDEN (pozn. 13) 286.

³³ K tomu naposled Dita DVORÁKOVÁ: K teoretické tvorbě Ladislava Žáka, in: Ladislav ŽÁK: *Byt a krajina*, Dita DVORÁKOVÁ (ed.), Praha 2006, 11–36.

se tedy zdá být prohrou jak institucionalizovaného československého feminizmu, tak architektonické avantgardy.

1. 4 Profesionalizace

Postoj k modernizační agendě je jakousi červenou nití, která spojuje architekturu s feminismem a rovněž i kapitoly této práce. Vytýčuje zároveň její časový rámeček, počínaje formováním předpokladů civilizačního modelu v programech československého feminizmu v první dekádě 20. století a konče – dějinami umění teprve objevovaným – obdobím let 1945 až 1948, kdy poválečnou explozi modernizačních procesů a sociální reorganizaci doprovázejí pozoruhodné hlasy skepse.

Taylorismus pojí avantgardu, feminizmus a inženýrské prostředí nejen na úrovni institucí a jeho sporný emancipační potenciál lze ilustrovat nejen na příkladu sféry domácnosti. Jak se snažíme dokázat ve třetí kapitole, lze veřejný a soukromý dopad taylorovských slibů rozeznat také při analýze postavení žen na pracovním trhu.

Proměny, kterými prochází pracovní trh před první světovou válkou, pojmenovává historička Pavla Vošahlíková jako konec éry „poučených amatérů“. Požadavek na formální vzdělání tehdy znamenal vyloučení žen z těch povolání, ve kterých se mohly do té doby dobře uplatnit zásluhou domácího školení a vlastního talentu. „*Profesionalizace*“ – jak připomněla badatelka – „*poznamenala výrazně nejen organizaci práce, sociální postavení zainteresovaných zaměstnanců a do značné míry také prestiž povolání ve státní službě, ale zasáhla také do dalších oblastí včetně soukromého podnikání. Pro samostatně výdělečné ženy (...) znamenala profesionalizace značnou komplikaci. Omezený přístup k vyššímu a odbornému vzdělání je vylučoval ve velké míře z kvalifikovaných, lépe placených a prestižních povolání.*“³⁴ Od dvacátých let procesům profesionalizace podléhají nejen

³⁴ Pavla VOŠAHLÍKOVÁ: Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání v českých zemích, in: ČADKOVÁ / LENDEROVÁ / STRANÍKOVÁ (ed.) (pozn. 1) 357–361.

tradiční ženská zaměstnání či tradiční role ženy jako hospodyňky, ale také povolání pro ženy nová, včetně povolání architektky.

Definování úkolů architekta v kategoriích vědy, s nímž tehdy přichází vědecký funkcionalismus a které určuje do jisté míry charakter také funkcionalismu emocionálního, se pro adeptky tohoto povolání ukazovalo být stejnou překážkou, jakou byly staré předsudky nebo mnohokrát feministickými dějinami umění zkoumané konzervativní mechanismy uměleckého vzdělávání. Taylorismus však znamenal nejen posuny v úkolech na architekta kladených a částečně i v metodách jeho vzdělávání, ale také – skrz psychotechniku – v mechanismech výběru adeptů pro architektonická povolání. Právě psychotechnika, za horlivé podpory liberálních ženských organizací – pro něž postavení žen na pracovním trhu bylo po celé zkoumané období jedním z hlavních témat – zaručovala ženám místo v hierarchii povolání způsobem *vědeckým a objektivním*. Poprvé se tak ženy stávaly aktivními hráči na umělecké scéně, poprvé takto získávaly i právo na ekonomickou samostatnost. Vliv taylorismu na struktury trhu práce přinášel nesporné emancipační úspěchy, z nichž však často na individuální rovině vyplývala nová omezení a nové problémy.

1. 5 Metodologická poznámka

Při představování vztahu architektury a feminismu první poloviny 20. století v této práci čerpáme zejména z anglosaské historiografie a historiografie architektury, především z prací věnovaných různým aspektům materiálního feminismu období nástupu a rozkvětu kapitalismu v 19. a první polovině 20. století. Určujícími jsou pro náš výzkum otázky sféry státu a výdělečné činnosti na jedné straně a sféry domácnosti na straně druhé, v duchu písemnictví sedmdesátých a osmdesátých let. Okruh zájmu těchto pionýrských prací překračujeme bezprostřední konfrontací strategií a cílů architektonické avantgardy a feminismu. Uvědomujeme si totiž, že zatímco dynamiku emancipačních procesů v Evropě

a Spojených státech lze do jisté míry srovnávat, byly dynamika a institucionálně-spoločenské zázemí moderní architektury v těchto oblastech naprosto odlišné.

Saháme-li v předkládaném výzkumu raději k okruhům témat aktuálních před genderovou revolucí osmdesátých a devadesátých let, vyplývá to z našeho hlubokého přesvědčení, že jedním z hlavních následků nelehkého vztahu feminismu a akademie v podobě akademických gender studies je jakési zastření imanentní vlastnosti feminismu – totiž toho, že byl vždy především aktivním sociálním a politickým aktérem.³⁵ Opuštění projektů a sociálních aktérů materiálního feminismu ve prospěch otázek identity, touhy či paměti nazíraných pomocí psychoanalýzy a poststrukturalismu mělo zajisté své četné důvody. Mezi ně patřilo i to, že zájem o materiální feminismus vycházel nejčastěji z marxismu, a tak byl vůči otázkám identity a sexuálního rozdílu poměrně imunní. Zároveň s materiálním feminismem se však na okraji zájmu historiků a historiků umění ocitlo i to, co feminismus pojilo s moderním národním státem, jeho politickými institucemi, civilizačními modely a – chtě nechtě – i třídní dynamikou. Dosavadní výzkumy českého výtvarného umění první poloviny 20. století v marginalizaci či „privatizování“ politického rozměru feminismu tento proces zdá se opakuji.³⁶ Avšak, jak už před více než dekádou poznamenal historik umění Andrew Hemingway, domnělá „*neslučitelnost teorií sociálního a teorií subjektu (...) není snad ani tak následkem nutnosti, jako spíše vnímáním aktuálního historického momentu, kdy zdá se existuje jen málo vůle oba přístupy sjednotit.*“³⁷ A to – dodejme už za sebe – na obou stranách bývalé železné opony patrně z jiných důvodů a vzhledem k jiným resentimentům.

³⁵ Ellen MESSER-DAVIDOW: *Disciplining Feminism. From Social Activism to Academic Discourse*, Durham / London 2002.

³⁶ Hubert GUZIK (rec.): Martina PACHMANOVÁ: *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*, in: *Umění LIII*, 2005, 527–530.

³⁷ Andrew HEMINGWAY: *Marxism and Art History after the Fall of Communism*, in: *Art Journal LV*, léto 1996, 20–27. K zajímavé konfrontaci východoevropského a angloamerického pohledu na vztah marxismu a feminismu a jeho význam pro metodologii dějin umění viz aspoň: *Feminismus je možná teprve na začátku* [Rozhovor Martiny Pachmanové s Carol Duncan], in: Martina PACHMANOVÁ: *Věrnost v pohybu. Hovory o feminismu, dějinách a vizualitě*, Praha 2001, 202–222.

Vědomí oné neslučitelnosti je v této práci přítomné. Míra pozornosti, kterou věnujeme programům a veřejným aktivitám představitelů dobového feminismu a architektury, má za následek, že jsou otázky identity jednotlivých účastníků těchto *hnutí* pojednány pouze okrajově. I když jsme se, obzvlášť ve třetí kapitole, snažili naznačit možný způsob zkoumání i tohoto důležitého tématu, činili jsme tak s vědomím, že důsledné ověřování čtených linií feministického dějepisu umění na historickém materiálu není naším záměrem. Věříme však, že i pro domácí feministické badání může být tato práce přínosem, a to díky jakémusi doplnění feministického dějepisu umění v Čechách o hlas, který na dějiny nazírá také drobnohledem starších – a zde právě nově ověřovaných – témat a postupů.

2. „Líná Zuzanka“. Taylorismus v individuální domácnosti

Nelze nikdy vědět předem, co je jenom módou a co naopak předzvěstí a příznakem změny, jejíž důsledky budou opravdu důležité a trvalé. Avšak – jak píše historik idejí Jerzy Szacki – „asi žádné hluboké a trvalé změny by se neuskutečnily, kdyby kdysi samy nezačaly být módou“.³⁸ Zkoumáme-li změny, jimiž z popudu inženýrů, ženských pracovníc a architektů prošla domácnost v Československu první poloviny 20. století, měli bychom tento neměřitelný faktor brát v potaz. Věno moderny – propojení architektury a oděvní módy, tedy jakýchsi protipólů představujících trvanlivost a pomíjivost – sice neotřáslou hlubokou jistotou avantgardy, totiž že ona sama je vrcholem a zároveň posledním stádiem vývoje umění, tato jistota nicméně nebránila avantgardě využívat opojení tehdy módními jevy – mezi nimiž najdeme na čelních místech taylorismus a racionalizaci individuální domácnosti – k popularizaci svých vlastních idejí. Idejí, které se paradoxně ve velké míře zakládaly na nesmlouvavé kritice domesticity. Architekti jakoby vědomě využívali tu vlastnost módy, na kterou v roce 1905 upozornil německý sociolog a filozof Georg Simmel: móda „překračuje hranice svého prvotního určení a působí stále silněji na vkus, teoretická přesvědčení a dokonce i morální životní postoje“.³⁹

Fenomén racionalizace individuální domácnosti v meziválečném Československu vybízí k řadě otázek. Jak se stalo, že racionalizace nebo „taylorizace“ tak jednoznačně určily podobu individuální domácnosti? Jakou roli v tomto procesu sehrály inženýrské organizace, a jakou ženské hnutí a tisk? Do jaké míry se na nich podílela česká architektonická avantgarda a do jaké míry, především ve třicátých letech, je využívala ke svým – řekneme-li to anachronicky – marketingovým strategiím? A dále: pozměnil nástup taylorismu do individuální československé domácnosti společenské role mužů a žen? A neměli bychom právě zde hledat příčinu toho, proč se změny, které přinesl taylorismus, ukázaly být tak hlubokými a trvalými?

³⁸ Jerzy SZACKI: *Coco Chanel i życie umysłowe*, in: *Res Publica Nowa* XV, 2002, č. 10, 11–14.

³⁹ Georg SIMMEL: *Filosofie módy* (1905), cit. podle: SZACKI (pozn. 38).

2.1 „Zapomenuté“ počátky

Američtí pionýři vědecké organizace práce, počínaje Frederickem Winslowem Taylorem, věnovali svou pozornost analýze výrobních procesů, racionalizaci jednotlivých pracovních úkonů a standardizaci náradí zejména v oblasti průmyslové výroby a stavebnictví. Zájem o tato řešení pozorujeme mezi českými inženýry už kolem roku 1910. Po roce 1918 vědecká organizace práce rychle vyšla z okruhu stavebnictví a průmyslové výroby. V Československu našla široké využití v procesu poválečné obnovy a integrace státu mj. v obchodě, kancelářských pracích nebo knihovnictví. Za svůj dynamický rozvoj ve dvacátých letech vděčí taylorismus „*podivuhodné instituci*“ (Otakar Nový), Masarykově akademii práce. Tento vědecko-výzkumný ústav, jehož existence byla v roce 1920 stvrzena zákonem Národního shromáždění, měl za úkol prosazovat vědeckou organizaci práce do různých odvětví průmyslu a každodenního života. Zpočátku při tom čerpal ze zahraničních, hlavně amerických zkušeností. Důkazem prestiže nově vzniklé instituce byl fakt, že První mezinárodní kongres pro vědecké řízení práce byl ve spolupráci s Americkým inženýrským výborem (American Engineering Council) v roce 1924 svolán do Prahy. Už o dva roky dříve, na pozvání Komise pro studium metod hospodárné práce ve stavitelství, která byla zřízena v rámci MAP, navštívil Prahu jeden z hlavních teoretiků taylorismu, stavební inženýr Frank Bunker Gilbreth.

Výstava amerického stavebnictví uspořádaná při příležitosti jeho návštěvy nejspíše vůbec poprvé prezentuje pražskému odbornému publiku uspořádání a vybavení domácnosti založené na principech taylorismu.⁴⁰ Nejaktivnějším propagátorem zaoceánských řešení v této oblasti byl spoluzakladatel MAP, stavební inženýr Stanislav Špaček. V roce 1925, brzy po návratu ze svého tříletého pobytu na diplomatické misi ve Washingtonu, vydává Špaček knihu *Ekonomie domácnosti*.⁴¹ Tato publikace, následně

⁴⁰ První ročenka Masarykovy akademie práce. Zpráva o založení a činnosti za léta 1920 až 1923, Praha 1924, 92–95, 108–109.

⁴¹ Stanislav ŠPAČEK: *Ekonomie domácnosti*, Praha 1925. Zkrácená verze: Stanislav ŠPAČEK: *Americká úsporná kuchyně a zásady ekonomického řízení domácnosti*, Praha 1927. O činnosti Špačka srov.: Růžena

několikrát dotiskovaná, podrobně analyzovala, jak racionální dispozice bytu a rozmístění kuchyňského nábytku může učinit práci hospodyně plynulou po vzoru práce dělníka v továrně. Hlavním Špačkovým zdrojem byla kniha americké popularizátorky racionálního zařízení domácnosti Christine Frederickové *Household Engineering. Scientific Management of the Home (Řízení domácnosti. Vědecká organizace domova)* z roku 1919. Tato problematika však už nebyla v polovině dvacátých let široké české veřejnosti tak zcela neznámá: v roce 1925 najdeme výkresy racionálně zařízené kuchyně od Christine Frederickové například v encyklopedii *Domáci vševěd* nakladatelství Šolc,⁴² o rok později si je mohl pozorný čtenář připomenout v českém překladu knihy německého architekta Bruna Tauta *Nové bydlení. Žena jako tvůrce moderní domácnosti*.⁴³

Zhruba ve stejném období se informace o taylorismu v domácnosti objevují i v textech české architektonické avantgardy. V pražském prostředí toto téma zmiňuje recenze na Špačkovu *Ekonomii domácnosti*.⁴⁴ Na představitost jejího autora Karla Honzika, ale také ostatních funkcionalistů, působily nejen ty pasáže z textů teoretiků racionalizace, které se přímo vztahovaly na otázky provozu v domácnosti, ale také ty, které ztotožňovaly jednoduchost a účelnost zařízení bytu s „novou krásou“, s ornamentu zbavenou stylistikou „nové“ architektury. Na druhé straně pak inženýři, a s nimi i architekti-funcionalisté, kladou důraz na souvislost mezi vědeckou organizací domácí práce a standardizací, normalizací a typizací ve stavebnictví. Nyní lze jen těžko určit, nakolik čeští teoretici organizace práce přímo ovlivnili způsob, jímž vědečtí funkcionalisté definovali klíčové pojmy architektury – typizaci, normalizaci a standardizaci⁴⁵ a jakou roli zde přesně sehrála otázka racionalizace domácnosti. „Analýzou výkonu v domácnosti a celého způsobu bydlení“ – připomeňme tedy aspoň pasáž z knihy Stanislava Špačka z roku

PELANTOVÁ: 70 let doc. Ing. Dr. Stanislava Špačka, in: Naše domácnost I, 1945–1946, 266; Martina ŠVADLENOVÁ: Stanislav Špaček, in: Akademický bulletin, 2001, č. 11, 7.

⁴² Josef KAFKA: Domáci vševěd II, Praha 1925, 434.

⁴³ Bruno TAUT: Nové bydlení. Žena jako tvůrce moderní domácnosti, Bedřich VÁCLAVEK (přel.), Praha 1926, 77.

⁴⁴ Karel HONZÍK: Ekonomie domácností, in: Módní revue V, 1925, č. 19, 5.

⁴⁵ ŠVÁCHA (POZN. 17).

1927 – „získali bychom nové standardy pro bydlení, což by vedlo k novým způsobům stavebním a možno říci k novým konstrukcím“.⁴⁶

Koncem první meziválečné dekády si racionalizace individuální domácnosti získává podporu avantgardních architektů nejen v Československu, ale také v ostatních ohniskách funkcionalismu, zejména v Německu či Holandsku. V úvodu knihy *Moderní byt*, vydané v Praze v roce 1929, Karel Honzík líčí tři architektonické výstavy: německého Werkbundu ve Stuttgartu (1927), Nový dům v Brně (1928) a Ideal Home v Londýně (1929). Expozice bytového zařízení z výstavy ve Stuttgartu, která – podle slov brněnského architekta Jiřího Krohy – „potřebná zařízení kuchyňská, pokojová atd.“ prezentovala „s chvályhodnou německou důkladností a solidností“,⁴⁷ byla triumfem hnutí racionalizace vyvíjejícího se v Německu intenzivně už v první polovině dvacátých let 20. století.⁴⁸ Architekti zde často, jako například v případě stuttgartské kolonie Wießenhof, spolupracovali s odborníky na vedení domácnosti⁴⁹ či se státními agendami pro podporu taylorismu. Německé příklady po roce 1930 prakticky dominují publikacím avantgardních architektů a teoretiků věnovaným problematice individuálního bydlení. Koncem první meziválečné dekády si mezi českými funkcionalisty a širokou veřejností velkou popularitu získává hlavně kuchyň-laboratoř, navržená architektkou Gretou Schütte-Lihotzky v roce 1926 a využívaná v programu bytové výstavby ve Frankfurtu nad Mohanem do roku 1929.

⁴⁶ ŠPAČEK 1927 (pozn. 41) 22–24.

⁴⁷ Jiří KROHA: Výstava bytů ve Stuttgartě 1927, in: Horizont I, 1927–1928, 129–131.

⁴⁸ Christian F. OTTO: The Modernists Interior – Paradigm and Paradox, in: Umění XLIII, 1995, 95–100. S jednou z prvních racionalizovaných kuchyní, představenou na výstavě Bauhausu v roce 1923, se české publikum mohlo seznámit třeba v už zmiňované knize Bruna Tauta.

⁴⁹ Rozvržení půdorysu a vnitřní zařízení některých domů kolonie vzniklo po konzultacích s odborníky na vedení domácností Ernou Meyerovou. Viz Karin KIRSCH: Werkbund-Ausstellung „Die Wohnung“ Stuttgart 1927. Die Weißenhofsiedlung, Stuttgart 1993; Susan R. HENDERSON: A Revolution in the Woman's Sphere. Grete Lihotzky and the Frankfurt Kitchen, in: Debra COLEMAN / Elizabeth DANZE / Carol HENDERSON (ed.): Architecture and Feminism, New York 1996, 221–253 (obzvlášť 228–231). I přesto, že Meyerová spolupracovala s architektonickou avantgardou a její kniha *Der Neue Haushalt* (1926) byla přeložena do češtiny, nebyla Meyerová mezi českými zastánci taylorismu zdaleka tak populární jako Christine Fredericková. Viz: Erna MEYEROVÁ: Moderní domácnost, Anna HRUBÁ (přel.), Praha 1928.

Informace o této kuchyni najdeme nejen v publikacích architekta Jana E. Kouly nebo teoretika pražské avantgardy Karla Teigehe, ale i v českých příručkách pro hospodyně.⁵⁰

Tyto vzory však přichází ve chvíli, kdy jsou postuláty racionalizace individuální domácnosti českým architektům a inženýrům už známé poměrně dobře a i v Československu již existují realizace, jež tyto postuláty zdárně zavádějí do života. Řešení, s nimiž přichází architekti Výmarské republiky, jsou tedy ani ne tak skutečně nová, jako spíš pro středoevropského architekta ohromující svou dynamikou, měřítkem a v neposlední řadě i – zejména v případě Nového Frankfurtu – finančními toky, které na jejich podporu plynou z veřejných zdrojů. Jakkoliv by Honzíkova zmínka o brněnské výstavní kolonii rodinných domů Nový dům v Brně, která vznikla z inspirace stuttgartskou kolonií Weißenhof, mohla naznačovat, že se brněnská architektonická avantgarda ve svém zájmu o racionalizaci domácnosti nechala inspirovat především německými vzory, byl ve skutečnosti i v moravské metropoli neméně důležitým a chronologicky primárním impulzem tohoto zájmu taylorismus ve své americko-MAPovské redakci. Už v polovině dvacátých let píše do brněnského časopisu *Bytová kultura* americká popularizátorka taylorismu Mary Stranahan Pattisonová, autorka knihy *The Business of Home Management* (Vedení domácnosti) z roku 1918: „*Je vášnivým a vždy časovým předmětem zájmu každé ženy, jež má jiskru básnického nadání, nebo dramatického smyslu, dopracuje-li se (...) k určitému nejlépe vyhovujícímu užití každého pokoje.*“⁵¹

2. 2 Proč hezky nebydlet? Žena jako subjekt a objekt racionalizace

Ještě než se idea taylorizace bydlení natrvalo zabydlela v praxi české avantgardy, došla nadšeného přijetí v ženských organizacích a tisku. Už v roce 1920 se čtenářky časopisu *Šťastný domov*, určeného vdaným ženám žijícím tradičním rodinným životem, dozvídají,

⁵⁰ Viz mj.: Jan E. KOULA: *Obytný dům dneška*, Praha 1931, 300sq.; Ella GEDULDIGEROVÁ / Oldřich ŠTĚDRÝ / Metoděj TESAŘ / Karel LANG: *Zlatá kniha pro praktickou hospodyňku*, Praha [s.d., asi 1931], 14.

⁵¹ M. PATTISONOVÁ: Význam a smysl obytných místností, in: *Bytová kultura I*, 1924–1925, 58–59.

„jak práce v domácnosti dají se zjednodušiti zjednodušením vedení života“.⁵² V roce 1925 se v Praze koná první Sjezd československých hospodyň, uspořádaný Jednotou přátel MAP, na němž jedna z aktivních propagátorek taylorismu v domácnosti, zaměstnankyně pražského magistrátu Růžena Pelantová představuje své práce v oblasti racionalizace domácích prací.⁵³ Jako součást Jednoty přátel MAP aktivně působí Skupina pro organizaci domácnosti, jež byla mateřskou organizací Ústředí československých hospodyň, založeného v roce 1928. Z popudu členek a členů ÚČH brzo nato vznikl také Československý zkušební a výzkumný ústav pro domácí hospodaření, jenž udílel vyzkoušeným průmyslovým výrobkům značku ÚČH. Hospodyně s velikou pozorností sledují možnosti využití nových médií v domácnosti: elektřiny a plynu.⁵⁴ Kurzy a přednášky pro hospodyně pořádají kromě ÚČH také ostatní ženské spolky, například Zemská organizace pokrokových žen moravských; velkou roli zde od počátku třicátých let hraje rozhlas.⁵⁵ V té době pronikají principy taylorismu také na venkov.⁵⁶ České a moravské ženské spolky – obdobně jako v Německu nebo Nizozemsku i když patrně v menším měřítku – spolupracují také s architektonickou avantgardou. Funkcionalisty nalezneme mezi autory příruček a rádců pro ženy, představitelky ženských organizací zase zpracovávají posudky pro architektonické soutěže, jak tomu bylo v případě soutěže na

⁵² Čas, práce a peníze, in: Šťastný domov XV, 1920, 23–24.

⁵³ Sjezd doprovázela Výstava úsporného hospodaření v domácnosti, srov. Karel HONZÍK: Z výstavy úsporného hospodaření, in: Módní Revue V, 1925, č. 16, 10. Růžena Pelantová byla předsedkyní Ústředí československých hospodyň, redaktorkou časopisů Úspora v domácnosti a Žena a domov. Viz: Paní Růžena Pelantová, Naše domácnost I, 1945–1946, 87; Růžena PELANTOVÁ: Vliv velikosti místností a zařízení kuchyně na úsporu práce a únavy, in: Olga STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ (ed.): Praktická hospodyňka, Praha [s.d., asi 1928], 432–438.

⁵⁴ Božena KRCHOVÁ: K soutěži na malý elektrisovaný byt, in: Architekt SIA XLI, 1942, 13–15.

⁵⁵ V roce 1931 reorganizuje přednáškový referent Československého rozhlasu Otakar Matoušek rozhlasovou Ženskou hlídku; otázky vedení domácnosti v ní zaujímají hned ústřední místo. Srov.: A. J. PATZAKOVÁ: Prvních deset let Československého rozhlasu, Praha 1935, 446–448. O činnosti Zemské organizace pokrokových žen moravských viz: BUREŠOVÁ (pozn. 4) 144 a 149. Srov. také: Martin FRANC: Technokratické tendence v bytové kultuře 20. a 30. let 20. století, in: Jan JANKO / Emilie TĚŠINSKÁ (ed.): Technokracie v českých zemích, Praha 1999, 177–195.

⁵⁶ Na bytové a výrobní procesy ve venkovských domácnostech je – paralelně s architektem Theodorem Petříkem, manželem Milady Patříkové-Pavlíkové – aplikovala například členka ÚČH, zemědělská inženýrka Maria Tumlířová-Kuklová. „Dvojitá směna“ venkovské ženy je pro ni jedním z hlavních argumentů pro aplikaci taylorismu na venkovské domácnosti. Srov. Maria TUMLÍŘOVÁ: Úsporné vedení venkovské domácnosti, Praha 1931. K Petříkovi viz aspoň: Rostislav ŠVÁCHA: Venkovské bydlení za první republiky, in: Stavba XVI, 2009, č. 1, 34–41.

projekty dřevěných domů vypsané Československou společností pro zvelebení dřevařského hospodářství v Praze roku 1937.⁵⁷

Racionalizace domácnosti jde ruku v ruce s návratem žen do domácnosti, který pozorujeme ve dvacátých letech po jejich krátkodobé integraci do pracovního trhu vynucené válkou. Tento návrat nezbuzuje v Československu kontroverzi. Dokonce i v případě aktivistek Ženské národní rady – organizace, jež ve shodě s tradicí Ženského klubu českého prosazovala větší zastoupení žen ve veřejném životě a výdělečné práci – pozorujeme koncem dvacátých let krkolomné pokusy o synkretické propojení snah o uplatnění žen na pracovním trhu s přesvědčením o tom, že přirozené místo žen je doma. Emancipační postuláty Klubu padly zdá se v tomto případě za obět' pluralitnímu charakteru ŽNR: v roce 1935 tato organizace spolu s ÚČH jasně formulují názor, že je „*povinností* [žen, aby] *se zajímaly o správné bydlení*“.⁵⁸ V rámci Ženské národní rady se tomuto tématu věnuje Odbor pro zjednodušení práce v domácnosti.

Obdobně i populární ženské časopisy deklarují, že místo žen je doma, a popírání tohoto modelu je tabu jak pro feministický diskurz, tak pro novou vlnu komerčně úspěšných časopisů třicátých let. Ženské listy tohoto období – jak upozorňuje Lucie Jarkovská – akcentují především vnější atributy emancipace.⁵⁹ Stejně je tomu v případě společenských týdeníků a denního tisku. V roce 1928 – tedy rok na to, co hlavní představitel pražské *levé* architektury Jaromír Krejcar zařizuje v Praze byt pro sebe a pro Milenu Jesenskou –⁶⁰ Jesenská, jež tehdy vedla populární edici *Žena* v nakladatelství Františka Topiče, vydává dvě knihy věnované bydlení a racionalizaci domácnosti. První je

⁵⁷ Růžena PELANTOVÁ: Vztah dispozice k hospodárnímu provozu domácnosti, in: *Dřevěný dům*, Praha 1938, 19-21. Srov. také: Zdenka KOŠÁKOVÁ: Domáci zahrada, in.: STRANSKÁ-ABSOLONOVÁ (ed.) (pozn. 53) 182–218; Jak bydleti: Cyklus přednášek pořádaných Ženskou národní radou, odborem „Zjednodušení práce v domácnosti“, Praha 1935. Na redigování časopisu *Žena a domov*, vydávaného ve třicátých a čtyřicátých letech Ústředím československých hospodyň, spolupracovali mj. architekt Vojtěch Krch, Božena Krchová a dále architektky Hana Kučerová-Záveská, Jarmila Lisková a Marie Krütznarová.

⁵⁸ Dvacatero správného bydlení, in: *Jak bydleti* (pozn. 57) 81–85.

⁵⁹ Lucie JARKOVSKÁ: Dynamika časopiseckých diskursů rodiny, in: *Gender on-line*, <http://www.genderonline.cz/prace/luciejarkovskadiplomka.htm>, vyhledáno 31. 10. 2003.

⁶⁰ Rostislav ŠVÁCHA / Antonín TENZER / Klaus SPECHTENHAUSER: *Jaromír Krejcar 1895–1949* (kat. výst), Praha 1995.

Proč hezky nebydlet Evy Rutteové, druhá je sborníkem článků z let 1925–1927, které Oldřiška Zemanová uveřejňovala v periodikách *Pestrý týden* a *Národní listy*.⁶¹ I zde obě autorky nepochybují, že domácnost je doménou ženy.

Vymezení rolí obou pohlaví, které najdeme v textech ženských pracovnic, je součástí diskurzu národního hospodářství. Před tím, než bude ve třicátých letech konzumerismus žen motivován čím dál intenzivněji individualistickými činiteli, nachází v předchozím desetiletí silnou oporu v nadšení pro nově vzniklý stát. Tento stát je – v situaci, kdy se taylorismu v Československu dostává postavení oficiálního civilizačního modelu – ztotožňovaný s takovými principy, jako jsou výkonnost a úspornost. Ženě hospodyně se, jak to vyplývá například z referátů přednesených na Sjezdu československých hospodyň, přisuzuje úloha činitele v národním hospodářství, svým postavením rovnocenného s mužem. Kořeny tohoto „ženského paternalismu“ sahají přinejmenším do počátku 20. století, kdy bojovnice za ženská práva byly vzhledem k neexistenci suverénního státu zároveň stoupenkyněmi ženy udržující a posilující ekonomický potenciál a tudíž identitu národa. Už tehdy se v textech českých feministek ženské práci v domácnosti přiznává obdobně vysoký status, jaký měla mužská práce mimo domov.⁶² Šetrnost a zodpovědnost ženy a matky tu ale ve dvacátých letech nejdou ruku v ruce s diskusí na téma finančního ohodnocení žen za domácí práce. I zavedení společného vlastnictví v manželství, které bylo jedním z nejčastějších návrhů řešení této otázky v předválečných textech, stálo za první republiky v podstatě mimo veřejnou debatu. Konzumentská role žen – v duchu tehdejších totálních řešení – měla být podrobena veřejné kontrole.⁶³

⁶¹ O. ZEMANOVÁ: *Moderní domácnost*, Praha 1928; Eva RUTTEOVÁ: *Proč hezky nebydlet?*, Praha 1928. Na knihu Oldřišky Zemanové se bude o rok později odvolávat architekt Karel Honzík: Karel HONZÍK: *Moderní byt*, Praha 1929. K příloze *Národních listů* s názvem *Žena, domácnost, rodina* vedené Milenou Jesenskou srov.: Kateřina JONÁŠOVÁ: *Česká ženská žurnalistika sklonku dvacátých let jako příspěvek k modernizaci životního stylu*, in: Hana HAVELKOVÁ / Mirek VODRÁŽKA (ed.): *Žena a muž v médiích*, Praha 1998, 12–13; R. Š. [Rostislav ŠVÁCHA]: *Milena Krejcarová-Jesenská*, in: Jan MACHONIN / Soňa RYNDOVÁ / Vladislava VALCHÁŘOVÁ / Alena VINTEROVÁ (ed.): *Povolání: architekt [ka]* (kat. výst.), Praha 2003, 62–64.

⁶² J. HUMPAL-ZEMANOVÁ: *Amerika v pravém světle*, Praha 1903, 36.

⁶³ ZEMANOVÁ (pozn. 61) 23.

Diskurz vedený v ženských kruzích ve druhé polovině dvacátých let chápe racionalizaci domácnosti jako jakousi patriotickou povinnost, legitimizovanou starší kulturní tradicí. Taylorismus nalézá dějinnou oporu v místní tradici ženského hnutí: racionalizace kuchyně byla hlavně díky přičinění Vojty Náprstka součástí činnosti Amerického klubu dam už v druhé polovině 19. století. Argumentace zde ale nabývá někdy poněkud bizarní formy, jak to vidíme například v knize učitelky domácího hospodářství Marty Pořiskové-Urbanové, která píše, že zařízení moderního bytu, skříně zapuštěné do stěn nebo výsuvné stolky skryté v okenních parapetech, by se měly inspirovat řešeními ze starých českých hradů.⁶⁴

Už klasická diagnóza Julie Kristevové z jejího textu *Čas žen (Le Temps les femmes)* (1979) o svádění loajalitou, kterému jsou vystavovány ženy v rámci paternalistického systému, se zobrazuje v textech českých popularizátorek modernosti v domácím hospodářství ve dvacátých a třicátých letech. Odmítají mužský ideál ženskosti a navrhují rovnost pohlaví. Tato rovnost by se měla realizovat ne na úrovni soutěže na pracovním trhu, ale prostřednictvím podílení se na celku národní ekonomiky. „*Nezmění-li se dosavadní mužský vztah k ženě,*“ – píše Oldřiška Zemanová – „*potrvá-li jeho záliba pro dnešní hospodářsky ruinující typ ženské krásy, sotva se změní dosavadní způsob života žen, vyžadující tolik zcela neproduktivně vyplývaného národního jmění;*“ muži by měli místo hledání „*divošských prostředků, lesklých cetek, drahých barevných cárů*“ dávat přednost „*novému typu ženské krásy, zduševnělé, niterně dokonalé*“.⁶⁵ Takový repertoár ženských vlastností nacházel souhlas v avantgardních kruzích, zejména těch sympatizujících s názory vídeňského architekta Adolfa Loose. V roce 1929 vydává Jan Vaněk ve spolupráci s architektem Zdeňkem Rossmannem stručný Loosův životopis. Loosovský „*člověk s moderními nervy*“ je „*spořivý*“ a jeví se jako stoupenec taylorismu.⁶⁶ Jeho

⁶⁴ Marta POŘISKOVÁ-URBANOVÁ: *Kuchyně*, Turčianský Sv. Martin 1930, 20.

⁶⁵ ZEMANOVÁ (pozn. 61) 12–14.

⁶⁶ Karl MARILAUN: *Adolf Loos*, J. VÁCLAVKOVÁ (přel.), Brno 1929, nepag.

ženským protějškem je zase „*anglická nevěsta*“: šetrná, hospodárná a nepodléhající pomíjející módě.⁶⁷

Ve snaze propagovat taylorismus se odborné ženské organizace a aktivistky soustřeďují na prolomení – použijeme-li slov Oldřišky Zemanové – „*úzkosti před strojem*“, již prý pociťuje většina žen. V knize *Moderní domácnost* najdeme pasáž o ženách, které opatřivše si nejmodernější kuchyňské vymoženosti, nejsou schopny jejich využití, a proto z jakési obavy před technikou se vracejí ke starým způsobům hospodaření: „*Učili je, kudy táhl Kyros na svých výpravách, ale neučili, jak vzít do ruky telefonní sluchátko a jak nahradit spálenou pojistku; řekli jim, jak se člení tělo mravence, ale nic o tom, jak se vyvíjí dítě a jak se o ně pečuje; poučili je, jak sestrojiti za určitých podmínek elipsu, ale nevysvětlili, co je účetní kniha, co jsou v ní pojmy ‚příjem‘ a ‚vydání‘, jak se s nimi manipuluje po celý rok, aby se udržely v rovnováze (...) V nové kuchyni sahá na ně chlad tovární dílny, ve které klope tisíc píšťů a pák, písni jejich dětství neznámou a proto pro ně chladnou a nevzrušující.*“⁶⁸ Po celé meziválečné dvacetiletí proto organizace hospodyň věnují velkou pozornost profesnímu vzdělávání hospodyněk: kurzy vaření, šití nebo domácího účtování jsou zaměřeny na ženy všech společenských tříd a věkových skupin, v neposlední řadě se obracejí také k vysokoškolačkám.

Moderní zařízení bytu mělo podle přesvědčení propagátorek a propagátorů taylorismu jít ruku v ruce s konkrétními psychickými a intelektuálními předpoklady jejich uživatelék; ženy se takto v meziválečném dvacetiletí staly zároveň subjektem i objektem racionalizace. Žena má být především „*logická, přesná a praktická. Nevěří*“ - referuje Stanislav Špaček o názorech americké odbornice na vedení domácností, paní Taftové – „*že by to nebylo u ženy možné, pouze chybná dosavadní výchova zaviňovala opak*“.⁶⁹ Podobně jako jedna z teoretiček hnutí racionalizace individuální domácnosti Lillian Gilbrethová připomínal hospodyním i Špaček, že neexistuje jeden jediný správný způsob práce

⁶⁷ Adolf LOOS: O šetrnosti, in: *Bytová kultura I, 1924–1925*, 17–21.

⁶⁸ ZEMANOVÁ (pozn. 61) 16.

⁶⁹ ŠPAČEK 1927 (pozn. 41) 8.

v kuchyni a přesvědčoval je, aby si vytvořily takový plán práce, který by odpovídal jejich potřebám a možnostem. Odborně vypracovaná dispozice bytu a provozně vhodné zařízení kuchyně zde měly jít ruku v ruce s hospodyňčinou autoreflexí, kritickým pozorováním a zdokonalováním vlastních aktivit, čímž „*se práce usnadní a zpříjemní, neboť stává se též předmětem studia*“, činnosti – chtělo by se říci – tvůrčí.⁷⁰ Obdobný tón zaznívá z textů architektů-funkcionalistů koncem první meziválečné dekády: „*Přirozeně každá žena,*“ – píše Karel Honzík v roce 1929 – „*kteřá opakuje denně určitý pracovní výkon a která je obdařená pracovní inteligencí, po určitých zkušenostech si mění podle potřeby rozestavení nábytku a zjednodušuje si výkony. To je zjev běžný v každém pracovním oboru a říká se mu lidově fortel. Ale co je platná jakákoliv inteligence, když zařízení a instalace byly předem už tak špatně voleny, že znemožňují takové přizpůsobení podle postupu práce.*“⁷¹ Čeští zastánci taylorismu, ať už inženýrové, architekti či odbornice na vedení domácnosti, tak opakovali pozoruhodnou nedůslednost Christine Frederickové. Fredericková tím, že na individuální domácnost aplikovala „*surreální sestavu procedur, kde hospodyně „vědecky řídila“ své vlastní úkony, čímž se stávala manažerem a dělníkem v jednom*“, popírala základní charakteristiku vědeckého managementu: pokročilou specializaci a dělbu práce.⁷²

Dílnou vědeckých postupů v domácnosti a odborného étosu hospodyněk byly vedle kurzů, příruček a tisku především ženské školy. Marta Pořisková-Urbanová zdůrazňovala, že „*kuchyně rodinná musí být pokračováním kuchyně školní, aby hospodyňka mohla navazovati na zkušenosti ze školy. (...) Pokrokoví projektanti zajisté nadšeně uvítají takové nové směry výchovné, jelikož nebudou příště narážeti na nepochopení svých stavebníků.*“⁷³ Tímto přesvědčením se řídily i odbornice z Městských učitelských ústavů pro odborné školy ženských povolání v Brně (dříve školy spolku Vesna), když, pokračujíc v delší tradici spolupráce s progresivními architekty, se při výstavbě Odborné školy pro ženská

⁷⁰ Ibidem 28.

⁷¹ HONZÍK (pozn. 61) 12.

⁷² HAYDEN (pozn. 13) 284–286.

⁷³ POŘISKOVÁ-URBANOVÁ (pozn. 64) 125.

povolání (1929–1931) a při organizaci expozice na Výstavě moderní ženy v Brně (1929) obrátily na funkcionalisty Bohuslava Fuchse a Josefa Poláška. Právě školní kuchyně Vesny, jeden z prvních příkladů spolupráce avantgardy a domácích popularizátorek taylorismu, sloužila jako místo výuky učitelek na hospodyňských školách, které následně předávaly vědecké postupy hospodyním vedoucím individuální domácnosti. Tomu odpovídaly i dílny-kuchyně v ústavu: jedna velkokuchyně s výkonem pro dvacet až čtyřicet osob a čtyři samostatné kuchyňské kóje imitující individuální kuchyně s výkonem pro čtyři až deset osob. Je jistým paradoxem, že zatímco se ústav jasně zaměřoval na individuální domácnosti, program školního internátu, Domova Elišky Machové postaveného architektem Bohuslavem Fuchsem pro spolek Vesna v roce 1931, zdůrazňoval především kolektivní stránku života: „*Pěkný družný život dívek umožňují společné studovny, čítárna, společenské místnosti, terasa se sprchovými a slunečními lázněmi, hřiště před budovou a rozsáhlá krásná zahrada. Hospodářské místnosti, rovněž moderně vybavené (...) má pensionát společné s domovem samostatných žen, který je rovněž umístěn v domě Elišky Machové. (...) Dívky v tomto pensionátě připravují se na své budoucí učitelské povolání, vážně studují, aniž by se vyhýbaly radostem a příjemnostem, které skýtá velkoměsto a veselý, družný, kolektivní život (...)*“.⁷⁴

2.3 Sama v malé kuchyni?

Textům ženských pracovnic zkoumaného období dominují otázky hospodyňského étosu a kuchyňského provozu. Obdobně je tomu v textech těch československých architektů, kteří se věnují problematice domácností od dvacátých až do osmdesátých let 20. století: kuchyně zde zaujímá to hlavní místo, zde se „v malém“ testují ty stejné principy funkcionalismu, které se „ve velkém“ používají v ostatních odvětvích architektonické a urbanistické tvorby.

⁷⁴ R. SCHÜTZOVÁ, Vesnin pensionát v Brně, in: Žijeme I, 1931, 76–77. Viz také: EADEM: Odborné školy pro ženská povolání na výstavě moderní ženy v Brně 1929, in: Horizont III, 1930, 57; EADEM: Školní kuchyně, in: Zdeněk ROSSMANN (ed.): Žena doma. Sborník o novém bydlení vydaný u příležitosti Výstavy Moderní ženy v Brně, Brno 1929, 16–19; EADEM: Městské učitelské ústavy pro odborné školy ženských povolání v Brně, in: Žijeme I, 1931, 13–15.

Správně taylorovsky rozvržený městský byt měl být striktně rozdělen na obytnou a hospodářskou část. Hlavní argumenty zde přicházely z oblasti hygieny a dietetiky. Populárním jak v masovém tisku, tak mezi architekty se tehdy stává pojem kuchyň-laboratoř; tradiční obytná kuchyně je zde v protikladu ke kuchyni jako „laboratoři, kde se zachází s organickými látkami. Žádný chemik“ – konstatuje Honzík – „by jistě nechtěl bydlet ve své laboratoři“.⁷⁵ Funkcí takovéto kuchyně měla být v podstatě výlučně příprava jídel. Jen některé projekty, například od Bohuslava Fuchse, spojovaly kuchyň s prádelnou. Nicméně častěji, a to i v nejmenších bytech o jedné místnosti, se doporučovalo striktně oddělit kuchyňský kout, například pomocí přepážky, závěsu nebo uspořádáním nábytku, jak o tom nasvědčuje expozice na *Výstavě moderní ženy*, kde Svaz československého díla, UP závody a továrna SBS představily návrhy obytných interiérů.⁷⁶ Architektka Hana Kučerová-Záveská, spolupracovnice UP závodů, tam kromě jiného prezentovala skříňovou kuchyni s roletami, vybavenou rozkládacími a výsuvnými plochami, která byla „v mezích možností samostatně středně vydělávající ženy“.⁷⁷ Vedle této miniaturizované kuchyně-laboratoře, asi jedné z prvních v Československu, mohli návštěvníci brněnské výstavy spatřit také pracovní obleky, které ve shodě s předpisy Československého červeného kříže měla nosit žena v kuchyni. Bílý plášť střižený tak, aby neomezoval pohyb, a kuchařský čepce měly být stejně účelné jako kuchyně. Čistá „laboratorní“ práce se stala tímto doménou nejen architektů, ale také hospodyň v domácnosti.

Racionalizace práce v kuchyni, mechanizace úkonů a systém zásobování potravinami (mj. polotovary a konzervy) přímo do bytu měl vést k tomu, že velká část služebných přestane být potřebná a bude propuštěna, což pro levicující architekty znamenalo cestu k naplnění jejich ideologických snah eliminovat služebnictvo jakožto

⁷⁵ Karel HONZÍK (pozn. 61) 11.

⁷⁶ Katalog brněnských výstav, Brno 1929, 116–117, 191. Srov. také M. KRAUSOVÁ: Kuchyně, in: ROSSMANN (ed.) (pozn. 74) 10–15.

⁷⁷ B[ožena] HACKENSCHMIEDOVÁ: Vystavka sovriemiennoj ženščiny v Brně, in: Centralnaja Evropa, 1929, č. 16, 6–7.

odborně-společenskou skupinu. Racionální kuchyně měla tedy být pracovním místem pro jednu osobu (domácí paní) a její plošná výměra měla být, podle Stanislava Špačka, Karla Honzíka či Hany Kučerové-Záveské, redukována na minimum. „*I tam,*“ – píše Kučerová-Záveská – „*kde pracují stále dvě osoby, zvětší se jen pracovní stůl, místnost celkově málo.*“⁷⁸ Jako nedostižný vzor se tu jevily například kuchyně restauračních železničních vozů, kde stísněný prostor neovlivňoval jejich výkonnost. U některých pozorovatelů však minimální kuchyň vzbuzovala racionální kritiku, jelikož miniaturizace kuchyně, která ve dvacátých letech zasáhla zpravidla novostavby pro movitější klientelu, služebné z bytu neodstranila: „*Poměry ty*“ – dočteme se v knize Josefa Kafky a proslulého kubistického architekta Emila Králíčka – „*ještě se zhoršily od té doby, co se začalo hověti k nám přenesenému a nedobře pochopenému amerikanismu, jenž pro jiné poměry nežli jsou naše, disponuje kuchyní co nejmenší a nejtěsnější, aby prý se ušetřilo kroku hospodyni. (...) Je to obyčejně nejmenší místnost s jediným oknem, málo také širší než normální okno samo. Není-li zvláštní místnosti pro služku, jako vskutku při průměrných bytech o 3–4 pokojích nebývá, musí tu spáti i služka. Nezbytno však potom je, aby hospodyně přijímala služku jen dle míry, aby se jí do kuchyně vešla. Je pak snadno pochopitelné, že nestačí tato místnost na nejnútnejší kuchyňský nábytek a že kuchyňské práce zde konati možno jen těžko a s velkým sebezapřením.*“⁷⁹ Zdá se, že funkcionalisté tento rozpor teorie a skutečnosti ve dvacátých letech ještě nevnímali.

Základem návrhu měla být dle avantgardních architektů podrobná analýza činnosti při přípravě jídel. Takto postupoval například architekt Jaroslav Fragner při navrhování kuchyně ve vile Václava Budila v Kolíně. „*Náčrt je rozvržen*“ – píše Fragner v dopisu Budilovi z roku 1929 – „*na základě studií kuchyňského provozu, výkonů, pohybů apod. (...) Jednotlivé části zařízení jsou vedle sebe řazeny, jak při provozu přicházejí v použití.*“

⁷⁸ Josef GRUS / Antonín HEYTHUM / Hana KUČEROVÁ / František ZELENKA / Ladislav ŽÁK: Byt. Sborník Svazu československého díla, Praha 1934, V.

⁷⁹ Josef KAFKA / Emil KRÁLÍČEK, Rodinný dům, Praha [s. d.], 12–13.

Základní pohybová čára je tedy souvislý okruh bez křížení a vracení (...)“.⁸⁰ Tato kuchyně vzniká ve stejném období, kdy jeho kolega z Puristické čtyřky Karel Honzík pracuje na knize *Moderní byt*. „*Jestliže si nakreslíme schéma*“ – vysvětluje v ní Honzík architektonický princip racionální kuchyně – „*kde určité kusy nábytku a zařízení jsou v potřebné souvislosti, vychází nám jakýsi kruh*“.⁸¹

Ve shodě s myšlenkami teoretiků taylorismu bylo toto studium kuchyňského provozu doprovázeno přesvědčením o nutnosti diverzifikace pracovních nástrojů a jejich přizpůsobení potřebám a fyzickým parametrům hospodyň, například uzpůsobením rozměru nábytku či výšky pracovního stolu. Pro následující dekády se – použijeme-li obrat od historičky architektury Marty Laśniakowské – modulorem kuchyňského zařízení stává ženské tělo.⁸²

Snad nejpopulárnějším kusem nábytku v racionalizované kuchyni dvacátých let, jakkoliv určeným spíš pro kuchyně větší, byly tzv. americké kredence. Ve druhé polovině dekády je měla ve své nabídce většina velkých nábytkových továren v Československu.⁸³ Kredence měly mnoho přihrádek a šuplíků, které se zavíraly buď tradičně dvířky, nebo pomocí rolet. V bohatších domácnostech se v tomto období objevují také skříně a příborníky, vycházející ze staršího typu „přípravný“, přístupné z obou stran a opatřené servírovacím okénkem, jak to vidíme například v kuchyni rodinného domu na Výstavě soudobé kultury v Brně od architekta Oldřicha Starého (1928). Takto specializovaný kuchyňský nábytek nebyl – oproti ujištění návrhářů a odbornic na vedení domácnosti – nadčasový. Manželé Božena a Vojtěch Krchovi, architekt a propagátorka racionalizace domácnosti, už v roce 1928 doporučovali místo americké kredence natrvalo spojené, mělké

⁸⁰ Cit. podle: Rostislav ŠVÁCHA: *Fragnerova teorie a praxe*, in: Benjamin FRAGNER / Vladka VALCHÁŘOVÁ (ed.): *Jaroslav Fragner. Náčrty a plány* (kat. výst.) Praha 1999, 131–143.

⁸¹ HONZÍK (pozn. 61) 12.

⁸² Marta LEŠNIAKOWSKA: *Modernistka w kuchni*, in: *Konteksty LVIII*, 2004, č. 1–2, 189–202. K mužskému antropomorfismu jakožto základu architektury od dob Vitruvia viz: Diana I. AGREST: *Architecture from Without*, in: eadem: *Architecture from Without*, Cambridge (Ma.) 1991, 173–193.

⁸³ Viz mj.: Jindřich CHATRNÝ / Dagmar KOUDELKOVÁ / Anežka ŠIMKOVÁ (ed.): *Jindřich Halabala a Spojené uměleckoprůmyslové závody v Brně, Brno 2003*; Jindřich CHATRNÝ (ed.): *Jan Vaněk 1891–1962* (kat. výst.) Brno 2008. K původu americké kredence srov. Emanuela KITTRICHOVÁ et. al.: *Kuchyň*, Praha 1990, 113.

skříňky, které se zavěšovaly nad pracovní plochu. V kuchyni rodinného domu v Praze-Dejvicích od architekta Vojtěcha Krcha z roku 1931 se kuchyňské zařízení skládá už z jednotlivých, libovolně sestavitelných skříňek. Tento princip pak bude jedním z výchozích bodů studií této problematiky od čtyřicátých do osmdesátých let 20. století; fotografie dejvické kuchyně najdeme v příručkách pro hospodyňky ještě koncem padesátých let.⁸⁴ Jedním z nezbytných prvků zařízení moderní kuchyně – a asi jedním z mála, který se dočkal skutečné nadčasovosti – byl lehký, kolečky opatřený servírovací stolek Lína Zuzanka.

Tayloristé chtěli reformovat nejenom kuchyň, ale celý byt či dokonce celou síť jeho vztahů s okolním světem. Vedle rozdělení provozní a obytné části bytu a vedle vhodného řešení kuchyně se tak do centra jejich pozornosti dostává otázka dimenzování jednotlivých místností a jejich provozních vztahů: dispozice bytu či rodinného domu měla zaručit hladké fungování domácnosti a sousedící místnosti měly mít komplementární funkce. Koncem dekády se Karel Honzík a s ním mnozí další architekti snaží představit ideu funkcionálního propojení prostorného obývacího pokoje a více zpravidla malých místností se specializovanými funkcemi pomocí jednoduchých nákresů nebo ideových diagramů. V tomto období se však funkcionalistům nenaskytla možnost otestovat tyto teorie v masové malometrážní výstavbě v míře srovnatelné se sousedním Německem. Polygonem se tedy, vedle výstavních akcí a spolupráce se školami ženských povolání, stává typ rodinného domu střední třídy či – jako v případě už zmiňované Budilovy vily v Kolíně – luxusnějšího sídla pro zámožnějšího zákazníka. Bylo v nich možno – podle slov Teigeho – *„volně vyvinouti půdorys tak, aby odpovídal bytovému procesu, bylo možno docílití správné orientace jednotlivých prostorů k světovým stranám, správného dimensování*

⁸⁴ Vojtěch KRCH / Božena KRCHOVÁ: Bytová kuchyně, in: Architekt SIA XXXII, 1933, 33–46; Božena KRCHOVÁ: Poznejte svoji kuchyni, in: Žena a domov III, 1934, č. 8, 1–3; Joza BŘÍZOVÁ / Božena KRCHOVÁ: Naše domácnost, Praha 1959.

*místností (...) a využití moderních technických vymožeností, konstrukcí a materiálů ve stavbě a v instalaci, ve vnitřním zařízení a nábytku.*⁸⁵

Sama idea prostorného obývacího pokoje funkčně propojeného s menšími specializovanými místnostmi ve vícepokojovém bytě nebo rodinném domě, která se následně ukázala být tak životaschopnou, zdá se však těžit nejen z teorií racionalizace domácího provozu či dobových požadavků zdravotníků, ale také z představ o morálce a duševní hygieně populárních mezi inteligencí, které za nejvhodnější dispoziční řešení bytu považovaly společný obytný prostor a nevelké ložnice pro jednu osobu. V publikaci *Praktická hospodyňka*, která vyšla zhruba o rok dříve než Honzíkův *Moderní byt* a která obsahuje snímek domu Antonína Starého v Praze přestavěného Honzíkem v letech 1925–1926, čteme: *„Manželé obyčejně spí v ložnici společně; ale to není pro manželské štěstí tak nevyhnutelné, jak se obyčejně myslí. Zkušenost naopak učí, že velmi jemní intelektuálové nesnášejí dobře příliš intimního spoluzití, které tak často vede k omrzlosti a rozčarování. Manželé učiní tedy dobře, když i v bytě dvoupokojovém hned od počátku si upraví pokoj mužův a pokoj ženin (...) Pro duševního pracovníka stává se během let pravou trýzní, nemůže-li nikdy býti sám.*⁸⁶ Specializace jednotlivých místností, jak ji postuluje Honzík v roce 1929, předchází jednomístné spací kabiny, které teoretik architektury Karel Teige viděl počátkem třicátých let v kolektivních domech a které zařídil ve dvou svých domech přestavěných nebo vyprojektovaných Jaromírem Krejcarem a Janem Gillarem.⁸⁷ O to těžší je dnes hodnotit, v jakém poměru se v Honzíkových koncepcích propojovaly Engelsovo přesvědčení o rozpadu rodiny (stojící u zrodu jednomístní buňky kolektivního domu), návrhy tayloristů a tehdy populární názory na psychickou hygienu dospělých a dětí.

Nekompromisnost, kterou projevovala většina architektů ohledně rozdělení obytné a hospodářské části bytu, ohledně soustředění rodinného života do obývacího pokoje na

⁸⁵ TEIGE (pozn. 14) 45.

⁸⁶ Olga FASTROVÁ: Jak by se mělo bydlet, in: STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ (ed.) (pozn. 53) 11–63.

⁸⁷ Rostislav ŠVÁCHA: Teige jako inspirátor moderní architektury. Teige jako stavebník, in: Karel SRP (ed.): Karel Teige 1900–1951 (kat. výst.), Praha 1994, 80–95; Dita DVOŘÁKOVÁ-ROBOVÁ: Předmluva, in: Karel HONZÍK: Za obzorem věcností, Dita DVOŘÁKOVÁ-ROBOVÁ (ed.), Praha 2002, 11–34.

úkor obytné kuchyně a ohledně zřízení jednomístných spacích kabin trvají po celé meziválečné období. Vedle požadavků hygieny za tím zdá se stojí právě reformistická snaha vědecky určovat životní styl městského obyvatelstva po vzoru inteligence. Je zajímavým paradoxem, že tato nekompromisnost se zmírnila částečně až koncem třicátých a ve čtyřicátých letech, kdy vrcholí snahy revitalizovat funkcionalistickou doktrínu v konfrontaci s principy venkovského bydlení. „*Zatímco ideál městské bytové kultury míří k budoucnosti,*“ – shrnuje Vladimír Czumalo názory funkcionalistického architekta Jana E. Kouly z roku 1940 – „*venkovské bydlení může tohoto ideálu dosáhnout sestupem k vlastní minulosti. Program obrody venkovského bydlení je tedy programem jeho očištění od pokleslých vnějškových napodobenin městské bytové kultury a znovunalezení funkčních a hygienických hodnot, vytvořených tradicí lidového prostředí, na kvalitativně vyšší bázi, dané vedením tohoto procesu novou architekturou.*“⁸⁸ Různorodá tradice venkovského bydlení dává architektům do rukou celou škálu řešení, a tak zatímco například Bohuslav Fuchs v ní hledá důkazy pro oddělení kuchyně od obytné jizby,⁸⁹ tayloristky z Republikánské strany⁹⁰ či mnozí architekti⁹¹ upozorňují na psychologický a společenský význam obytné kuchyně, správně dimenzované podle počtu členů rodiny a vybavené pokud možno odděleným pracovním kuchyňským koutem a pecí s lavicí. Tato řešení mají odpovídat zemědělcově „*rodovému, podvědomému pudu*“.⁹² Respektování onoho „*podvědomého pudu*“ – které nám připomene tehdejší pojednání Karla Honzika na téma psychických funkcí v architektuře – bychom ale měli chápat v kontextu toho, že je venkovská domácnost zpravidla architektky navrhována primárně jakožto komplexní

⁸⁸ Vladimír CZUMALO: *Česká teorie architektury v letech okupace*, Praha 1991, 65.

⁸⁹ Bohuslav FUCHS: *Výstavba vesnice*, in: *Volné směry XXXVII, 1941–1942*, 238–239.

⁹⁰ Františka JIRSKOVÁ-PROKEŠOVÁ: *Příkladná dedina*, Praha 1938, 22.

⁹¹ A. KUTHAN / E. LOSENICKÝ / J. VANČURA: *Architekt usnadňuje práci venkovské ženě*, in: *Architekt SIA XLII, 1943*, 221–224; Jiří VANČURA: *Český zemědělec potřebuje nábytkové zařízení*, in: *Architekt SIA XLIII, 1944*, 12–17.

⁹² K. CAIVAS: *Provoz v hospodářství a jeho vliv na vytváření zemědělského obydlí*, in: *Architekt SIA 1943*, 203–208.

výrobní celek, kde se bydlení stává „*pouze nutným doplňkem – akumulátorem síly*“⁹³ či „*základnou psychofyzické rekreace pro tvoření jeho [zemědělcových] životních sil*“.⁹⁴

Respektování tradičních zvyklostí má tedy v případě vesnické architektury své meze; do požadavků kladených na dispozice obytných stavení na venkově navíc přímo a nesmlouvavě pronikají některé městské vzorce, například v otázce intimity obyvatel, výměnkářů a letních hostů. Svou roli zde sehrávají i ženské časopisy a organizace v čele s Hospodyňským odborem Zemědělské jednoty ÚČH, které koncem třicátých let aktivně popularizují agroturistiku a ve spolupráci s Vojtěchem Krchem vypracovávají vzorné bydlení pro letního hosta.⁹⁵

Konfrontace s venkovským způsobem bydlení přichází až na sklonku druhé meziválečné dekády. Zatím, od konce dvacátých let obývací pokoj městského bytu nadále přejímá celou řadu funkcí, jež dosud plnila obytná kuchyně – ta kuchyně, která tradičně dávala ženě kontrolu nad centrem bytu. Jelikož se ale práce ženy neomezovala na přípravu jídel v kuchyni-laboratoři, odbornice na vedení domácnosti a spolu s nimi i architekti považovali za z provozního hlediska nejvhodnější taková řešení, která by umožňovala dohled z kuchyně na celý byt. „*Bedlivě proto uvažujme,*“ – radí Marta Pořisková-Urbanová – „*zda při pohledu na plánek našeho budoucího domku máme dojem, že k našemu kuchyňskému stolku běží vstříc celé naše okolí a samo nám za cenu jediného letmého pohledu přináší jako na dlani přehledný obrázek naší domácnosti.*“

Racionální organizace půdorysu bytu je tu uplatněna zároveň s využitím nových technologií: „*malý domácí trubkový telefon*“ v knize Marty Pořiskové-Urbanové⁹⁶ nebo „*elektrický vrátný*“ v brožuře architekta Jaroslava Pelana⁹⁷ umožňují nejen nepřerušenu práci a kontrolu nad celkem bytu, ale také vyvinutí větší interakce s vnějším světem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ VANČURA (pozn. 91).

⁹⁵ Božena KRCHOVÁ: K dnešnímu číslu, in: Žena a domov VIII, 1939, 126; M. HAVELKOVÁ: Levné pohodlí pro letního hosta, in: Žena a domov VIII, 1939, 127.

⁹⁶ POŘISKOVÁ-URBANOVÁ (pozn. 64) 33–34.

⁹⁷ Jaroslav PELAN: Kuchyň v organismu bytu, Praha 1946, 9.

Podroben racionalizaci je zde tedy nejen byt, ale také síť jeho vztahů s okolním světem a to v situaci, kdy se individuální domácnost stává součástí národního hospodářství, propojenou s ním především sítí dodavatelů. „*Všechny hranice*“ – jak píše kritička architektury Beatriz Colominová – „*se nyní mění. Tento posun lze vidět všude: ve městě, samozřejmě, ale také ve všech technologiích, které určují prostor města (...) Všechny lze vnímat jako mechanismy, které narušují staré hranice mezi vnitřním a vnějším, veřejným a soukromým, nocí a dnem, hloubkou a povrchem, mezi tady a tam, ulicí a interiérem (...)*“.⁹⁸

Taylorovská domácnost se jeví právě jako jeden z příkladů takového posouvání hranic mezi vnitřním a vnějším. Posouvání hranic, které mělo dát městským a pak i venkovským ženám, uzavřeným v kuchyni či racionalizovaném statku, iluzi podílu na vývoji moderního národního státu a příspěvku k jeho blahobytu.

2. 4 Sama na předměstí

Architektonický „překlad“ prvorepublikového modelu moderní ženy, která se – i přes snahu liberálních ženských spolků – po svatbě zpravidla vzdává nezávislosti a přijímá úlohu matky a hospodyně, najdeme v knize *Americké domečky* vydané v Praze v roce 1931. Jejimi autory byli manželé Fanuška a Berty Ženatí – aktivistka Ženské národní rady a strojní inženýr a zároveň nestudovaný architekt. V roce 1932 teoretik pražské avantgardy Karel Teige kritizuje knihu Ženatých z ideologických pozic, ale s jejím vznikem bychom měli spojovat také Karla Teigeho.

Kniha, pro níž Teige navrhoval obálku, byla jednou z vlaštovek propagandy amerického rodinného domku vybaveného nejnovějšími technickými řešeními. Zdárně přitom kombinovala zaoceánské zkušenosti z oblasti racionalizace domácností s prvky funkcionalismu, například myšlenkou tzv. rostoucího domu, kde by se jednotlivé místnosti nejen řadily do provozních celků, ale byly by k obydlí „připojované“ či od něho

⁹⁸ Beatriz COLOMINA: *Privacy and Publicity*, Cambridge (Mass.) / London 1994, 244.

„odpojované“ dle potřeby jeho obyvatel. Princip rostoucího domu rozpracovávají tehdy architekti pražské avantgardy pod vlivem Teigovy ideje kolektivizace: tuto koncepci lze ilustrovat například nerealizovaným návrhem Antonína Urbana zpracovaným pro pražskou vilovou kolonii Baba, v němž najdeme jádro vily s kuchyní, obývacím pokojem a koupelnou, ke kterým měly být připojeny jedna až tři ložnice, v poměru k rozšiřování rodiny.⁹⁹ Obdobné řešení navrhoval také Ženatý. U novomanželů – čteme v knize – „rodiny není – mnohdy oba chodí do práce“, a tím jsou jejich požadavky na prostor bytu značně omezeny. Ve chvíli však, kdy „denně blíž a blíž krouží vrána, tu nastává okamžik k rozhodnutí, zdá má domek růsti, či nikoliv. Není to prozatím nutné. Rok nebo dva dalo by se ještě počkati, neboť maminka by mohla s robátkem zcela dobře spávat v ložnici a „pan otec“ by mohl spávat v obývacím pokoji na pohodlném divaně.“¹⁰⁰

Jeví-li se aplikace myšlenky rostoucího domu jako progresivní, z hlediska rolí přisuzovaných mužům a ženám je kniha Ženatých neobvykle konzervativní. Popis jiného z projektů zveřejněných v knize nezanechává pochyb o tom, kdo doma pracuje a kdo domov využívá: „Představte si, že se vracíte z práce k ženě a dítěti. Kroky Vaše jsou slyšeny na verandě a dveře do obývacího pokoje Vám otevře žena. Pověsíte si šaty do vestavěné skříně. Žena odskočila do kuchyně. S dítětem jdete do jídelničky, kde jest prostřený stůl a vedle něho dvě lavice. Žaludek Vám vnucuje otázku: „Kdy jíme?“ Vstupujete do kuchyně, kde se všechno leskne bělobou a kde má žena všechno uspořádáno jako v laboratoři. Ale místo, aby vám dovolila se podívat i pod pokličky, požádá vás, abyste z ledničky si v předsíni přinesl to či ono. A pak ještě zaskočíte do sklepa pro nějakou drobnost. Hned za kuchyňskými dveřmi vedou schody dolů. Za nějakou tu minutku se ozve volání: „večeře jest hotova – nasedat.“ Vejdete s dcerou nebo synkem do koupelny, umyjete si ruce a zasednete k večeři. Při vycházení z koupelky hodíte zrakem doprava a doleva. Vidíte dvě čistouchké ložničky. Cítíte se šťastnějším než král. „Malé ale naše“, pomyslíte si a jste rád, že žijete

⁹⁹ Oldřich STARÝ / Ladislav SUTNAR: Nejmenší dům, Praha 1931, 30.

¹⁰⁰ Bertý ŽENATÝ: Americké domečky, Praha 1931, 137.

na tomto světě.“¹⁰¹ Zatímco matka ve chvíli narození dítěte stará se o ně a o domácnost na plný úvazek, otázka zapojení muže do domácích prací je zde – nejinak než ve většině textů tohoto období – odbyta jen lehce ironickými a opravdu výjimečnými úvahami. Sféry „ženské autority“ jsou muži cizí, a když se muž ujímá domácích prací, je vykreslen jako bezradný a vyžadující ženský dozor. „*Mužové pozor!*“ – píše Fanuška Ženatá – „*Četli jste jistě, že američtí manželé pomáhají při umývání nádobí. Hrůzou vám při tom vstávaly vlasy. Ale podívejte se na naši pracovní frontu. Není tu škopku ani smrdutých hadrů – často ani chemická laboratoř to nemá tak pěkně zařízeno.*“¹⁰²

Kniha z dílny člena MAP a členky ŽNR petrifikovala tradiční rozdělení rolí pohlaví nejen tím, že pracovní povinnosti v *amerických domečcích* přisuzovala výhradně ženám. Nemenší pozornost si z tohoto pohledu zaslouží koncepce víkendových domků, v nichž v letní sezóně měly natrvalo bydlet středostavovské matky s dětmi, zatímco pracující otcové by své rodiny navštěvovali jednou týdně. Faktická izolace ženy se tedy v projektu taylorismu, jak jej formulovali Ženatí, odehrávala hned na dvou úrovních. Na jedné straně propuštění služebných z racionalizované domácnosti a moderní systém zásobování potravinami přímo do bytu znamenaly odizolování ženy-paní domu a měnily charakter jejích styků s ostatními společenskými třídami. Na straně druhé tato izolace na sebe brala fyzickou podobu: ženy měly po velkou část roku bydlet mimo město.

Izolace ženy a zároveň odtržení mužů od domácího života – jak jsme už zmínili – jsou pro pokrokové ženské organizace a tisk od konce dvacátých let čím dál výrazněji tabu. Inženýři z MAP či architekti si tento problém zdá se neuvědomují vůbec. Po modelu mobilního muže odevzdaného svému podniku a zároveň spoluvytvářejícího potenciál národního hospodářství sahají tehdy i nejpokrokovější teoretici architektury. I Teige ve svém hledání odůvodnění koncepce rozbití rodiny sáhá počátkem třicátých let po stereotypu dynamického muže definovaného úspěchem v zaměstnání, stereotypu muže,

¹⁰¹ Ibidem 47.

¹⁰² Fanuška B. ŽENATÁ: Americké obydlí, in: ŽENATÝ (pozn. 100) 13.

kterého „*dynamika moderního hospodářství donutila žiti polonomadickým a stěhovavým životem*“,¹⁰³ tedy stereotypu, který převládal ve Spojených státech do nástupu velké hospodářské krize. Na „*stěhovavý život*“ je tu odkázaný výlučně muž, a to bez ohledu na jakkoli ideologicky podpořenou teorii o zrovna probíhajícím rozpadu rodiny kvůli odchodu ženy do zaměstnání. Atributem onoho muže se stává šatník-kufr z dílen Bauhausu reprodukováný v Teigově knize *Nejmenší byt* či Koulově *Obytném domu dneška*. Zatímco šatník-kufr nebo skládatelný pohyblivý nábytek, pars pro toto moderně zařízené domácnosti, byl pro architektky inspirované sovětskou avantgardou symbolem porevolučního boje proti „*objektivizaci slasti a zážitků života*“ (Svetlana Boymová), jakýmsi atributem opravdového revolucionáře v situaci, kdy „*bydlení samo je již nemožné*“ (Hilde Heynenová),¹⁰⁴ pro Teigeho se stal zároveň nástrojem v rukou muže-zaměstnance moderního podniku, který často mění místo pobytu, jezdí na služební cesty a bydlí po hotelích. Oba vzory bezdomoví v Teigově myšlení stojí – což je jen zdánlivým paradoxem – velice blízko. A oba, tedy ten spojený s revolucí a ten spojený s racionalizačními procesy ve výrobě a s byrokratizací i centralizací veřejného života v kapitalismu, jsou vzory mužské. Podíl žen a mužů na modernizačních procesech je sice zdůrazňován se stejnou intenzitou, bilance zisků a ztrát je však v případě obou pohlaví odlišná.

2. 5 Souvislý okruh. Jak architektura racionalizuje čas?

Jak *Moderní domácnost* Oldřišky Zemanové, tak *Americké domečky* manželů Ženatých byly zahrnuty do přehledu sbírek Městské knihovny v Praze publikovaného ve složitém období února 1939. Ve výběru z fondu knihovny, tehdy řízené Janem Thonem, úzce spolupracujícím s avantgardou soustředěnou kolem *Magazínu Družstevní práce*, se obě

¹⁰³ Karel TEIGE: *Nejmenší byt*, Praha 1932, 297.

¹⁰⁴ Svetlana BOYM: *Common Places*, Cambridge (Mass.) / London 1994, 38. K avantgardnímu konceptu bezdomoví aspoň: Hilde HEYNENOVÁ: *Architektura a modernost*, Petr KRATOCHVÍL (přel.), in: Petr KRATOCHVÍL (ed.): *O smyslu a interpretaci architektury*, Praha 2005, 93–115.

knihy ocitají vedle kanonických čtení avantgardy, syntetizujících taylorismus v domácnosti a prvky společenských postulátů avantgardy: publikací Jana E. Kouly nebo Svazu československého díla. Radikální Teigův *Nejmenší byt* (1932) v tomto výběru pochopitelně chybí.¹⁰⁵

Karel Teige věnuje rozsáhlé pasáže *Nejmenšího bytu* kritice „*módních amerikanistických a fordistických teorií*“.¹⁰⁶ Obdobně jako většina ortodoxní levice spatřuje v taylorismu nástroj vykořisťování dělníka a v technokratickém popírání třídního boje vidí ohrožení pro komunismus. Nekompromisnost Teigeho však také v tomto případě nenašla širokou oporu v českých architektonických kruzích, kde bylo častěji vědecké řízení společnosti považováno za – použijeme-li slov architekta Oldřicha Stibora – „*most, který by vedl od maloměšťácké ideologie, vždy blízké fašismu, k socialismu*“.¹⁰⁷ I přesto, že „*řada avantgardních architektů, kteří se urbanismem nezabývali, hleděla na činnost MAP nevraživě*“,¹⁰⁸ spolupracovali počátkem třicátých let s Ústavem pro stavbu měst při MAP nejen urbanisté Vladimír Zákrejs, Alois Mikuškovice či Emanuel Hruška, ale také *leví* architekti: Karel Honzík, Bohuslav Fuchs, Jiří Kroha nebo Oldřich Starý a ve výboru Ústavu zasedali Josef Chochol¹⁰⁹ a Adolf Benš.

Zatímco Kroha výsledky svých studií týkajících se ekonomie bydlení zveřejňuje v *Encyklopedii výkonnosti* (1934) redigované inženýrem Václavem Verunáčem, Karel Teige vydává knihu *Nejmenší byt*. V ní věnuje Teige jednu ilustraci a dva a půl řádku textu americkým řešením racionalizace domácího hospodářství.¹¹⁰ Neznamená to ale, že Teige odmítá taylorismus jako element projektové metody v architektuře. Požehnání, které dal Lenin roku 1918 vědecké organizaci práce, dovolilo pražskému teoretikovi o sedm let později, po jeho návštěvě v moskevském CIT (Centralnyj Institut Truda), zařadit

¹⁰⁵ Miroslav HEŘMAN (ed.): *Knihy českého domova*, Praha 1939.

¹⁰⁶ TEIGE (pozn. 103) 37.

¹⁰⁷ STIBOR (pozn. 25).

¹⁰⁸ Otakar NOVÝ: *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998, 238.

¹⁰⁹ Rostislav ŠVÁCHA: Josef Chochol – pokus o intimnější portrét, in: *Umění XLII*, 1994, 21–49.

¹¹⁰ TEIGE (pozn. 103) (kapitola *Moderní byt a moderní dům*).

taylorismus jako složku ve vědeckém postupu při navrhování staveb.¹¹¹ Příslušníci architektonické avantgardy analyzují tehdy mj. otázku prostoru a ekonomické organizace půdorysu. Snad nejdůslednějším přenesením sovětských vzorů je článek Energetika bydlení z časopisu brněnské levice *Index*, v němž Jiří Kroha na základě prací sovětského inženýra Romana Jakovleviče Chigera zpracovává diagramy rozvržení tradičního bytu pro jednu rodinu.¹¹² Pozornost vědeckých funkcionalistů se v tomto období obrací také k jedné ze základních otázek taylorismu: otázce času. Zdeněk Rossmann nebo Jiří Kroha se pokoušejí vepsat lidské aktivity do jednoduchých (Rossmann) nebo komplikovaných (Kroha) tabulí a diagramů. Nejpodrobněji je v tomto ohledu zpracováno posledních třicet panelů Krohova *Sociologického fragmentu bydlení* (1932), kde se autor pokouší aplikovat taylorovské pojetí času na jednotlivé společenské třídy a pohlaví, což má být zase základem správného rozvržení bytu.

V avantgardním zájmu o centralizaci domácích činností a především v teigovské ideji kolektivního domu spatřují někteří badatelé ohlasy taylorovského neboli fordovského běžícího pásu.¹¹³ Doslovné využití běžícího pásu najdeme nicméně nikoliv v projektech architektonické avantgardy, nýbrž ve spisech dnes zapomenuté učitelky domácího hospodářství, zde už zmiňované Marty Pořiskové-Urbanové. Ve své knize z roku 1930 prezentuje plán a popis restaurace s rotační jídelnou o výkonu 345 strávníků za hodinu, kde „*jídlo z kuchyně nejkratší cestou musí přijít na stůl před hosta aby dotyčný (...) jídlo obdržel ihned a v nejkratším čase skončil svoje nasycení*“.¹¹⁴ Restaurace neměla být součástí kolektivního domu a byla určena pro „*výstavní park, kde by zajisté horlivě plnila dvojitý úkol praktický i reklamní*“.¹¹⁵ Pořisková-Urbanová obrací ve svém projektu běžící pás naruby: kolem kuchyně měla kroužit jídelna o průměru 75 metrů s jedním souvislým stolem a židlemi připevněnými k podlaze ve vzdálenosti 65 cm. Stůl měl rozdělovat jídelnu

¹¹¹ ŠVÁCHA (pozn. 17).

¹¹² Jiří KROHA: Energetika bydlení, in: *Index III*, 1931, 28–33.

¹¹³ Eric DLUCHOSCH: „Nejmenší byt“, *The Minimum Dwelling*, in: *Rassegna* 1993, č. 1, 30–37.

¹¹⁴ POŘISKOVÁ-URBANOVÁ (pozn. 64) 151.

¹¹⁵ *Ibidem* 158.

na dva prstence: vnější otočný prstenec se židlemi pro hosty a prstenec vnitřní, který by se neotáčel a měl přiléhat k centrálně umístěné kuchyni. Vnitřní prostor je v tomto návrhu vyhrazen číšníkům, kteří podávají jednotlivé chody z příslušných okének vedoucích k jednotlivým částem kuchyně. Strávník v takto zařízeném interiéru by o svých objednávkách informoval pomocí mechanické signalizace. Rychlost otáčení jídelní části restaurace by byla 216 metrů za hodinu; ti, kteří jedí pomaleji, by končili v závěsem oddělené místnosti, vyhrazené pro úklid z rotačního stolu. „*Jídelna*“ – píše Urbanová – „*byla by v činnosti po celý den. Ráno obstarala by snídani, při rychlejším otáčení, pak přesnídávku při pozvolnějším, oběd při volném pohybu, pak kávu a večeře.*“

V projektu Urbanové nenajdeme ideologickou rétoriku, která je nerozdílně spojena s českými *koldomy*. U základů tohoto projektu bychom ale – obdobně jako v případě koldomů – asi nejspíše měli hledat základní otázku meziválečného taylorismu – otázku času. Ve třicátých letech se racionální organizace času stává předmětem reflexe ženských organizací a módní záležitostí ženských časopisů nebo společenských týdeníků zároveň s masovou kulturou, fascinovanou dynamikou amerického životního stylu. Tuto módní vlnu registruje také architektonická avantgarda: proměny časové organizace života moderní společnosti chápe avantgarda zároveň jako důkaz o správnosti svého programu kolektivizace bydlení a zároveň jako vhodný nástroj *evolučního* prosazování tohoto programu. Vedle stoupající „*oblíby kolektivního stravování*“¹¹⁶ byla vhodným příkladem oněch „*výhonků komunismu*“, kde „*imperialismus, směřující k všestrannému zespolečnění výroby, vytváří určité prvky a organizace, které jsou základnou nových, socialistických forem*“,¹¹⁷ například masová rekreace. Příkladem moderního rekreačního střediska pro střední třídu, ve kterém „*tě zachraňuje kolektiv*“ (Ivan Herben), byl pro funkcionalisty například Ženský tábor Medlov u Nového Města na Moravě, vystavěný v roce 1934 architekty Aloisem Wachsmannem, Josefem Machem a Ivanem Šulou. Poskytoval vědecky

¹¹⁶ Ladislav ŽÁK: Jak žijeme – jak bydlíme, in: Jak žijeme / Magazín DP I, 1934–1935, 20–22, 53–55, 88–91.

¹¹⁷ TEIGE (pozn. 103) 297.

– neboli taylorovsky – rozvržený oddych od „zběsilého tempa moderní doby“, také díky centralizovanému kuchyňskému zázemí.¹¹⁸

Teprve ve druhé polovině třicátých let a v období po druhé světové válce, kdy se velké koncerny a pak komunistické průmyslové molochy snažily ovlivňovat životní styl svých zaměstnanců prostřednictvím nabídek pro trávení volného času nebo kolektivního stravování, pozorujeme mezi ženskými autorkami kritickou reflexi těchto jevů. „*Závodní jídelny*“ – píše Zuzana Tobolková-Kotíková v roce 1949 – „*jsou pro pracujícího člověka skutečným dobrodiním. Ovšem zvyk, aby se všichni nebo většina členů rodiny scházela alespoň k jednomu hlavnímu dennímu jídlu, by měl být zachován.*“¹¹⁹ O více než deset let dříve, v úvodu sborníku Ženské národní rady o stolování, píše Františka Plamínková:

„*Vidíme, doufám jasně, jak naše časové rozdělení dne přímo znemožňuje společné stolování – a jak je tedy přirozeno, že my, ženy, jimž jde o krásný domov a jeho kulturu, která znamená tak nesmírně mnoho pro celý život každého z nás – i všech těch, kdo s námi život sdílejí, snažíme se aspoň v mezích dnešních možností přispěti k jeho zvýšení.*“¹²⁰

Koncem třicátých let se totální, taylorovská organizace života, která s sebou přináší atomizaci nukleární rodiny, začíná ženskému hnutí jevit jako větší zlo než racionalizace práce hospodyněk, a to dokonce i při tradičním rozdělení ženských a mužských úkolů.

2. 6 Hledáme iniciativní ženu.¹²¹ *Žena jako tvůrce a strategie avantgardy*

Počátkem třicátých let začíná Svaz československého díla vydávat populární brožury, které měly avizovat moderní architekturu širokým kruhům československé společnosti. Asi ne náhodou se v brožuře *Byt* ujala autorství dvou úvodních článků věnovaných racionalizaci domácího hospodářství architektka Hana Kučerová-Záveská. Žena-architektka se tu obrací

¹¹⁸ LVA [asi Jarmila LISKOVÁ]: Odborníci ve službách našich prázdnin, in: Eva VI, 1933–1934, č. 17–18, 12; Ivan ŠULA / [Jarmila] LISKOVÁ: Tábor Medlov u Nového Města na Moravě, Architekt SIA XXXIII, 1934, 105–109.

¹¹⁹ Zuzana TOBOLKOVÁ-KOTÍKOVÁ: Prostřený stůl a jeho dějiny, Praha 1949, 40.

¹²⁰ Prostřený stůl, Praha 1937, 6.

¹²¹ Zdeněk ROSSMANN: Hledáme iniciativní ženu, in: idem (ed.) (pozn. 74) 7–9.

k ženám-hospodyním, hlavním – vedle představitelů samosprávy a individuálních stavebníků – adresátům těchto publikací. Jak upozornil sociolog Gilles Lipovetsky, pro moderní dobu je příznačné, že se ženy ve vedení domácnosti čím dál výrazněji odpoutávají od moudra svých předků a víc se otevírají normám diktovaným specialisty jako jsou lékaři nebo hygienici.¹²² Tento jev využívá ve třicátých letech československá avantgarda. „*Náš vkus*“ – čteme v brožuře Svazu československého díla *O bydlení* – „*jest elegance, distinguovanost. Jednoduchý, přesný, účelný tvar, dobrý materiál a barva nám stačí u obleku k svrchované kráse. Musíme dospěti na stejnou úroveň vkusu ve svých domech a bytech. Nutno apelovati na dámy, jimž elegance a vkus jejich obleku je často věcí samozřejmou, aby stejné estetické cítění uplatnily ve svých bytech. Jest důležité si uvědomiti, že je to hlavně nevyvinutý nebo zaostalý vkus, který nejvíce překáží zlepšení bytů a zvýšení jejich pohodlí. Mladé ženy, které se vdávají, by měly rozmluviti svým matkám, tchýním, otcům a ženichům jejich romantické touhy v zařízení bytu. Nebojte se, budou-li vaše byty navzájem trochu podobnější, než byly dosud, jako se podobají vaše oděvy!*“¹²³

Ve třicátých letech, v situaci, „*jež přiděluje muži produktivní práci, ženě řízení spotřeby*“,¹²⁴ zahrnuje reklama adresovaná ženám stále další oblasti života. Ve Spojených státech rozšířený model spotřeby, který je založen na systému splátkového prodeje, racionalizaci potravinářského průmyslu a reklamě, je široce popularizován i v Československu, často bez ohledu na faktickou úroveň průmyslu a služeb. Reklama se snaží „*vychovat co nejširší vrstvy obecnstva pro zvýšený konzum nových produktů techniky a strojů i módy*“.¹²⁵ Nejinak je tomu v případě oborů výtvarných, jak to komentuje historik umění Karel Herain: „*Pro novou dobu a výrobu stává se příznačným standard, výrobek tak ustálený vývojově i technicky, že tvoří pevný článek v abecedě práce*

¹²² Gilles LIPOVETSKY: *Třetí žena*, Praha 2000, 201.

¹²³ HERAIN / SUTNAR / ŽÁK (pozn. 27), nepag.

¹²⁴ Jarmila PODUBICKÁ: *Zlatá kniha domácího hospodářství*, Praha 1924, 11.

¹²⁵ Josef VYDRA: *Nové povolání průmyslové výtvarnictví*, Praha 1948, 10.

pro spotřebu lidovou a vítanou oporu proti novému zneklidňování výroby módou a náladovými změnami. Výroba, která si osvojuje znaky samozřejmosti, nezapírá svých technických vlastností ani materiálu a nesnaží se býti ničím jiným, než onou funkcí, k níž je určena, nepotřebuje výkladu ani propagandy estetické. V tomto případě postačí bystrá a pronikavá reklama.¹²⁶ Ve třicátých letech avantgarda ustavuje novou strategii, strategii konzumentské volby. Právě *image* mladé ženy, která se stará o svůj vzhled, věnuje se sportu a povinnosti domácí paní dokáže skloubit s radostmi moderního života, *image* tvořený v ženském tisku ve třicátých letech, využívá Svaz československého díla k propagaci architektury. A zdá se, že osobou, která českou avantgardu naučila všímat si kupní síly žen a vyprovokovala ji ke zpracování strategií afirmace potenciální zákaznice, byl německý architekt Bruno Taut.

V knize *Nové bydlení. Žena jako tvůrce moderní domácnosti* připomněl Taut řešení, která umožňovala ženě efektivní práci v domácnosti a aspoň částečně by ji osvobodila od dřiny, s níž byl spojován byt 19. století přeplněný nábytkem. Ztotožňování neekonomického, *netaylorovského* bytu s historizující stylistikou a „*primitivní dekorativní vášní*“ (Karel Herain) rychle proniká, jak jsme už zmínili, do slovní zásoby české avantgardy. Jak poukázala historička umění Regine Pragneová, tématem debaty u Tauta není společenská role ženy nebo její osvobození od domácích povinností, ale zachování stylové stejnorodosti moderního interiéru před ženským zásahem. Taut navrhuje ideální spotřebitelku architektury, která se neřídí svým individuálním vkusem, nýbrž slouží čistotě forem a tvůrkyní se stává už (a výlučně) během spolupráce na „duševní tvorbě architekta“ v procesu navrhování, ve shodě s heslem „*architekt myslí - hospodyně rozhoduje*“.¹²⁷ Moderní technologická řešení a racionální dispozice bytu, které prosazuje Taut, jsou prostředkem, jenž má ženě usnadnit přijetí stylové čistoty jejího obydlí, přesvědčit ji, že

¹²⁶ Karel HERAIN: Ušlechtilá výroba ve XX. století, in: Arnošt ROSA (ed.): Dvacáté století V. Pokroky průmyslu, Praha 1932, 572–586.

¹²⁷ Regine PRANGE: Der kosmogonische Eros. Zur Geschlechtersymbolik in Bruno Tauts Architekturphantasien, in: Susanne DEICHER (ed.): Die weibliche und die männliche Linie. Das imaginäre Geschlecht der modernen Kunst von Klimt bis Mondrian, Berlin 1993, 113–140.

tato čistota je přesně tím, co potřebuje. Moderní architekturu lze podle Tauta „*nejšnědňji zlidověti tak, že se poukáže na ulehčení práce hospodyň, že se jasně ukáže na nesmyslné poměry, jež ovládaly dosud skoro všechny evropské byty. (...) Trvám, že jde hlavně o to, získati pro věc ženy, a napsal jsem proto spis s názvem „Die Frau als Schöpferin oder die Neue Wohnung“ (...), jenž jedná o těchto otázkách nadmíru lidově*“.¹²⁸

Bezprostřední vliv, jaký měla knížka tohoto německého architekta na koncepci ženské tvořivosti, jakou lze najít v příručkách o zařízení bytu nebo dokonce i výpovědích některých českých umělkyní tohoto období, je paradoxně jakýmsi nechtěným dítětem propagačního textu, jakým Tautova kniha je.¹²⁹ Ve skutečnosti má Tautova tvůrkyně totiž mnohem blíže k oné „*iniciativní ženě*“ z citace architekta Zdeňka Rossmanna uvedené v titulu této podkapitoly; nabídka moderních technologických a dispozičních řešení má – jak doufá česká avantgarda – „*získati ženy*“ střední třídy jak pro „*nový styl*“, tak pro další prvky avantgardního „balíčku“: nereprezentativnost či kolektivní charakter *nové* architektury a učinit z žen hlavní popularizátorky těchto řešení.

Tento mechanismus lze objasnit na příkladu – avantgardou často využívané – paralely mezi moderním obydlím a automobilem. Pro ženy vyšší střední třídy, například čtenářky ženského časopisu *Eva*, který ve třicátých letech automobilismus aktivně propaguje, měl přístup k automobilu emancipační rozměr ve dvojitěm smyslu. Na jedné straně automobil zůstal do té doby atributem výlučně mužským, na druhé zase, jak zdůrazňovaly propagátorky racionalizace, umožňoval ženě rychlejší a pohodlnější vyřízení povinností spojených s domácností a společenským životem, stejně jako lednice, vysavač, telefon nebo správné rozvržení půdorysu.¹³⁰ Levný model T vyrobený ve Fordových závodech, ztělesňující zvětšení výkonnosti práce a nárůst mzdy dělníků, fascinoval také avantgardu, a to natolik, že se zdálo, že na okamžik zapomínala na ideologicky nepřijatelné, „kapitalistické“ pozadí jeho vzniku: auto bylo ztotožňováno s demokratizací

¹²⁸ Bruno TAUT: Nechť pomohou ženy!, in: Bytová kultura I, 1924–1925, 49–50.

¹²⁹ Tyto hlasy registrujeme především z okruhu kolem Mileny Jesenské. Viz např.: RUTTEOVÁ (pozn. 61).

¹³⁰ Olga STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ: Ekonomisace domácí práce, in: eadem (ed.) (pozn. 53), 6–10.

výdobytků techniky a s všeobecně přístupnou standardizovanou masovou výrobou.

„*Automobil*“ – čteme v jedné příručce pro automobilisty z třicátých let – „*stává se částí našeho života jako žárovka či telefon.*“ Pro inženýrskou a architektonickou elitu se auto stává elementem amerického mýtu společnosti racionální, směřující k (také genderové) unifikaci, a následně tedy společnosti vyznávající specifickou etiku sebeomezení – hodnotu, kterou levicová avantgarda chtěla připsat architektuře. „*Američanovi*“ – čteme dál ve zmiňované příručce – „*je především auto součástí jeho dne, pracovním inventářem, ne jako u nás čímsi hříšně přepychovým a výstředním, něčím, co se v sousedstvu závidí.*“¹³¹

Tato dichotomie praktičnosti a luxusu, kolektivity a individualismu je podle mínění avantgardních architektů charakteristická pro současnou společnost, kde na jedné straně stojí stavebník-muž, na druhé nová, praktická žena. Avantgarda se zde sebedefinuje v opozici k buržoazním formám kultury, chápaným jako dominantní a mužské. Muž – jak si, ne bez jisté *Schadenfreude*, stěžuje Karel Teige v knize *Nejmenší byt* – „*by měl být nejenergičtějším přívržencem „nového stylu“, protože ve své každodenní praxi jest, jako velkoobchodník, továrník, bankéř, nejmodernějším člověkem, vede moderní podnik, řídí moderní luxusní auto, cestuje letadlem, přijímá bezdrátové bursovní zprávy, a přece ideálem jeho bytu je Petit Trianon*“ nebo luxusní brněnská vila Tugendhat.¹³² Od spolupráce se ženami si proto avantgarda začíná slibovat čím dál více: „*mnohdy dobrá myšlenka žen*“ – připomeňme pasáž z knihy *Americké domečky* – „*vyplývající z praktického hospodaření, nemohla prorazit u stavebních odborníků, protože se tito dívali předpojatě na leckteré náměty, vyslovené ženami. Evropští mužové málokdy uznali za správné, aby přibráli při plánování domků rodinných ku poradě ženu. Oni sami nikdy neumývali nádobí a neví často tudíž, jak má vypadati kuchyně, která by šetřila kroků a námahy, oni zpravidla nikdy neprali prádlo, oni nikdy nevynášeli popel, oni nečistili boty a*

¹³¹ O. BENEŠ / B. DOBROVOLNÝ: *Automobil pro každého*, Praha [s. d.], 6–7.

¹³² TEIGE (pozn. 103) 20.

*nestarali se o děti. Přenechali všechny tyto práce ženám, které se tomu celkem nebránily, domnívajíce se, že jsou jen ony samy k tomu určeny přírodou a společenskými řády. V poslední době se tyto názory mění k lepšímu.*¹³³ Neznamená to ale, že by avantgarda vyvracela tradiční vztah mezi architektem a (mužským) stavebníkem. Naopak – ctí jej a svou profesní pozornost obrací k ženě do té míry, do jaké je žena schopná ovlivnit změnu v rodinném nebo veřejném rozpočtu ve prospěch moderní architektury. Pokud se kultura spotřeby obrací k ženám, aktivity jako jsou stavění – investování do domu jsou stále doménou muže: „*Pošeptejte svému muži*“ – radí Fanuška Ženatá – „*ať si odpustí džbáněček nebo cigaretku a za to, že si budete moci koupit královské pohodlí a nebeskou čistotu v kuchyni.*“¹³⁴

Analogie mezi moderní architekturou a automobilem se vztahovala také na jejich dokonalou technickou účelnost. „*Jako musí dobrý automobilista rozumět svému vozu,*“ – píše Ladislav Žák v recenzi na knihu *Obytný dům dneška* od Jana E. Kouly – „*znáti součásti motoru a jejich funkce, stejně má dobrý stavebník a obyvatel moderního domu – stroje na bydlení – rozuměti tomuto stroji, znáti jeho součásti a jejich funkce.*“¹³⁵ I přes tradiční předpojatosti o intelektuálních schopnostech žen avantgarda a tayloristé zdá se – po vzoru Bruno Tauta – vybízejí ženy k aktivní spolupráci na navrhování zmodernizované domácnosti. „*Za nějaký týden Vám přinese [stavitel] celou řadu bílých nebo modrých listů, na nichž spatříte konečné plány svého budoucího domku. Uvidíte na nich množství čár a značek. Nebojte se jich však. Zvláště vy ženy musíte překonati strach před nimi a nesmíte považovati za hanbu, nevíte-li, co takový kroužek nebo čtvereček znamená.*“¹³⁶ Nápomocen je zainteresovaným stranám především tiskový boom počátku třicátých let. Aby se ženě usnadnil správný výběr, musí být po americkém vzoru rozsáhle informována o nejnovějších řešeních a jejich fungování prostřednictvím novin a časopisů. Taylorovská

¹³³ Fanuška a Berty ŽENATÍ: Úvodem, in: ŽENATÝ (pozn. 100) 6.

¹³⁴ ŽENATÁ (pozn. 102) 13.

¹³⁵ Ladislav ŽÁK (REC.): J. E. KOULA: Obytný dům dneška, in: Volné směry XXVIII, 1930–1931, 197.

¹³⁶ Berty ŽENATÝ: Od přání ke skutečnosti, in: idem (pozn. 100) 36.

utopie, která chtěla přetvořit lidský život dle regulí ekonomie a racionalizace práce, přenesená následně na individuální domácnost, získává takto svůj informační kanál, jehož prostřednictvím architekti propagují ony – v úvodu zmiňované – „*utopické vize zámožné a pohodlné existence ve světě techniky pro člověka přívětivé, což vedlo k rozšiřování zboží a tím k realizaci levicových sociálních postulátů a tím nadějí vázaných na revoluci*“.

Obdobné informační kanály architekti využívají také v následující dekádě při praktickém prosazování svého programu ozdravení architektury a bydlení na venkově. Vzhledem k tomu, že – podle architekta Jiřího Vančury – muži mají pro tuto otázku „*málo porozumění a prostředků*“, nabídka je zde určena především ženám. „*Jen stručně lze říci, že výchova v otázce bydlení měla by používat všech moderních prostředků: školy, tisku, radia, brožur a časopisů. Nelze též podceňovati účinnost populárních ilustrovaných časopisů, jež se čtou i v nezapadlejších vískách a které v poválečné době jistě dosáhnou statisícových nákladů.*“¹³⁷ Koncem třicátých let se v rubrikách věnovaných architektuře či zařízení bytu čím dál častěji setkáváme s novými způsoby sdělení specifickými pro masovou kulturu, zejména rozhovorem, dopisem či fotoreportáží. Do tištěných médií pronikají formy typické například pro rozhlas a tak jsou krátké odpovědi na otázky „*filtrované*“ redakcí, jak je známe například z Bytové poradny časopisu *Eva*, nahrazeny rozsáhlejšími hlasy „*zdola*“. Tyto formy najdeme dokonce i v odborných periodících: v časopisu *Architektura*, v čísle otevírajícím debatu o problémech venkova je hlasem *zdola* nicméně hlas mužský – hlas venkovského zednického mistra.¹³⁸

Vztah žen k moderní architektuře je zde však – i přes jejich značnou aktivitu v této oblasti – nazírán stále skrz myzoginistické předpojatosti; ženy jsou nadále po vzoru Bruna Tauta chápány jako spojenkyně, nikoliv jako rovnocenné partnerky. Když architekt Jan Mannsbarth popisuje své zkušenosti s „*kuchyňskou racionalizací*“, píše: „*bylo to však v oné době, kdy se ženy obávaly ze všeho nejvíce, že ztloustnou. Mladá paní se zalekla, že*

¹³⁷ VANČURA (pozn. 91).

¹³⁸ Z dopisu venkovského čtenáře, in: *Architektura* II, 1940, 101.

by ji tento osud neminul v kuchyni, kde by se téměř nemusela pohybovat a že by ji neminuly obtížné a nezábavné odtučňovací kury, tím spíše, že nebyla milovnicí sportu a podobných zábav. Proto zařízení vymyšlené, aby vítězilo nad časem a prostorem, vyžadujíc minimum pohybů a cest při práci bylo rozptýleno po rozlehlé kuchyni (...) Tak jako moje práce byla zasažená zde, naráživaji na nepředvídaný odpor návyků i jiné, více či méně významné výboje po lepším životě a bydlení. Je proto prospěšné, abychom sledovali tyto návyky a snažili se nepříznivé potříti, zmocňuje se ovšem jejich užitečných momentů, tak jako homérští bojovníci se zmocňovali výzbroje padlých nepřátel“.¹³⁹ Role architekta je zde povýšená na hledání jakýchsi starobylých, předestetických principů venkovského bydlení, role ženy je omezená na výběr z nabídky architekta.

Je konečně jistým paradoxem, že Tautovou strategií popularizace moderní architektury ženami se snažil využít i Karel Teige. Když mluvil o Tautově knize jako o „ve své době skvělé“, souhlasí nejen s oproštěním nábytku od ornamentů, ale především pokračuje v utopické vizi ženy jako „ideového spolupracovníka architekta“. V knize *Nejmenší byt* Teige píše, že k vývoji socialistické architektury je nezbytná „účinná součinnost dělnických žen“.¹⁴⁰ Jak by tato „součinnost“ mohla vypadat, Teige neprozrazuje. Obraz jejího ideologizování nám ale může poskytnout úryvek z knihy *Povrch pětiletky* (1931) od Adolfa Hoffmeistera: „Viděl jsem v Moskvě komsomolku za volantem těžkého benzinového válce při asfaltování poboční ulice v Tverské. (...) její sebevědomí bylo tak krásné a tak veliké, jako by třímala kormidlo věci státních a řídila motor celé pětiletky. (...) Je to nová sovětská koketnost, a sluší to.“¹⁴¹

¹³⁹ Jan MANNSBARTH: Ze zapomenutých zkušeností lidového stavebnictví, in: *Žena a domov XIII*, 1944, 64–67.

¹⁴⁰ TEIGE (pozn. 103) 302.

¹⁴¹ Adolf HOFFMEISTER: *Povrh pětiletky* (1931), cit. podle: idem: *Trojcestí*, Praha 1958, 54.

2. 7 Taylorismus totální

Brožura Jaroslava Pelana *Kuchyně v organismu bytu* vydaná v roce 1946, jakési shrnutí myšlenek o „kuchyňské racionalizaci“, přináší mezi podrobně zpracovanými diagramy účelného rozvržení bytu a kuchyně také rozhořčené postřehy o neúspěších, jimž čelilo racionalizační hnutí. Kritika zde míří i do řad architektů: „*Jistě, že by bylo nejlepší,*“ – můžeme se dočíst – „*jestliže by posluchači architektury, již na vysoké škole v rámci studia architektury, absolvovali zvláštní a stručný kurz na některé z rodinných škol, kde by se dozvěděli základní věci o zařízeních a práci v domácnosti v tom rozsahu, jak je nutné pro architekta, jako budoucího projektanta bytů. (...) Kuchyně jsou dnes stejně neúčelné jako kdysi, jenže jsou menší.*“¹⁴² Situace ale zdá se nebyla tak špatná: podrobné studie bytového a kuchyňského provozu či studie v oblasti ergonomie nábytku, které ve čtyřicátých letech vypracovávají Vojtěch Krch a Božena Krchová, Jiří Štursa a Vlasta Suková-Štursová nebo konečně Emanuela Kittrichová-Mazancová, se staly úhelným kamenem nově vznikajícího architektonického oboru a na další desetiletí našly své místo v rámci studií „*nového lidového životního slohu*“.¹⁴³ Těsně po válce, kdy v rámci programu industrializace stavebnictví architekt Karel Janů vypracovává prototypy tzv. bytového jádra, jsou jeho návrhy dokonce konzultovány s Ústředím československých hospodyň a Radou československých žen.¹⁴⁴

Móda taylorismu začíná přinášet hluboké a trvalé změny, odlišné ale od těch, které by si vskutku pokroková avantgarda a ženské spolky skutečně reprezentující emancipační snahy mohly přát. Když Karel Honzík ve druhé polovině třicátých let zkoumá *obytný* prostor, psychologický dopad prostředí na člověka a zároveň kritizuje strojový racionalismus vědeckého funkcionalismu, opakuje zdá se to stejné rozdělení rolí pohlaví, jež bylo jeho východiskem v roce 1929 při psaní *Moderního bytu*. Na jedné z ilustrací

¹⁴² PELAN (pozn. 97) 5.

¹⁴³ Pojem formulovaný Karlem Honzíkem. Srov.: HUBATOVÁ-VACKOVÁ (pozn. 20).

¹⁴⁴ J [Joza BŘÍZOVÁ]: „Bytové jádro“ se připravuje pro nové byty, in: *Naše domácnost III*, 1948, 183; Jaroslav BINKO: Co je to bytové jádro a typisované zařízení kuchyně, in: *Naše domácnost III*, 1948, 205–207.

z jeho knihy *Úvod do studia psychických funkcí v architektuře* (1944) vidíme ženu v kuchyni. Není to kuchyně úplně racionálně zařízená – po obou stranách dřezu chybějí odkládací plochy. Tradičně chápaná organizace kuchyňského provozu tu však není tématem. Žena oblečená do domácích šatů s krátkým rukávem stojí u plného dřezu nádobí čekajícího na umytí. Na nádobí se ale nedívá ani přesto, že její ruce jsou ponořené do dřezu. Její zrak směřuje skrz okno umístěné nad ním. Za roztaženými záclonami se objevuje panorama s kostelní věží, která zcela upoutává pozornost hospodyně. „*V amerických standardních kuchyních rodinných domů*“ – komentuje autor – „*jsou nad dřezem pro mytí nádobí zřizována okna s vyhlídkou. Byla učiněna zkušenost, že se tím práce stává snazší, veselejší. Jestliže byl hlásán požadavek, aby se strojům v továrnách dostalo barev, aby tak byly zbaveny své jednotvárné šedi, šlo tu rovněž o psychologickou úpravu zorného pole.*“¹⁴⁵ Na další stránce najdeme ilustraci, která zobrazuje muže v autě. Ten sedí za volantem na pravé straně a před ním se otevírá monotónní prostá cesta v žabí perspektivě. Po obou stranách je cesta obklopena poli a jejich jednotvárnost je ještě zdůrazněna několika stromy na levé straně. Popisek pod ilustrací zní: „*Dlouhotrvající přímá trasa silnice uspává řidiče.*“ Tématem obou kreseb je psychologická reakce člověka na monotónní činnosti. Druhotně ale autor prozrazuje, jak setrvalé jsou role pohlaví, které přiznávají ženě místo v kuchyni, muži zase dlouhou cestu, nejspíše služební.

Popsané kresby, vzniklé během války, která ve Spojených státech přinesla opětovné – i když stejně krátkodobé – zapojení žen do výrobní sféry a i okupované země Evropy konfrontovala s nutným přehodnocením funkcí žen ve společnosti, tu upevňují její společenskou roli domácí hospodyně. Obdobně konzervativní rozdělení rolí pohlaví najdeme také na panelech putovní výstavy *Sdružení k povznesení venkova*, uspořádané architektky Emanuelem Losenickým, Adolfem Kuthanem a Jiřím Vančurou roku 1943 a

¹⁴⁵ Karel HONZÍK: *Úvod do studia psychických funkcí v architektuře*, Praha 1944, 13.

následně reprodukováných v časopise *Architekt SIA* z téhož roku.¹⁴⁶ O tom, že program výstavy byl konzultován s ženskými organizacemi, nás přesvědčí logo ÚČH na panelu s názvem Úsporná domácnost – milý domov. Postava ženy se na tabulích objevuje několikrát: nejvíce prostoru se na výstavě dostává jejím povinnostem mateřským (ilustrovaným kresbou „rafaelovské“ matky s dítětem na panelu Žena – základ rodiny) a pracovním (kresba mladé dívky s šátkem na hlavě a bochníkem chleba v rukou na pozadí provozního schématu racionalizovaného venkovského statku na tabuli Účelným provozem větší výkon). S postavou ženy se na výstavních panelech můžeme setkat ještě několikrát: na tabuli Krásno je radostí života zezadu ukázanou obnaženou ženskou modelku doplňuje malířská paleta, štětec, zátěš s ovocem a váza s květinami, na panelu Věrností k půdě je i láska ke knize najdeme fotografii ženy, která vyndává knihu z knihovny.

V tomto obraze „racionalizované“ ženy-matky nenajdeme prvoplánové nacionalistické či militaristické prvky. Latentní nacionalismus sdělení je ale zřejmý a lze jej interpretovat přinejmenším jako pokračování předválečných diskusí o totální roli taylorismu v moderním národním státě. V roce 1934 Maria Tumlířová-Kuklová píše: „*V proslulém díle Dr. Lilian [sic] M. Gilbrethové „The Home Maker and her Job“ jest zvláště ceniti onu rovnováhu, kterou autorka postavila mezi technickým a hospodářským významem správného řízení v hospodyňské práci ženy v domácnosti a jeho významem etickým, mravním a sociálním. Nejde jen o problém hospodářské účelnosti v domácnosti, ale i o problém, jak dosáhnouti v ní uspokojení, obšťastňujícího prostředí pracovního a výchovného, v němž rostou příští generace pracovníků, nositelů budoucnosti národů i světa.*“¹⁴⁷ Už ve dvacátých letech jsou hospodyně příručkami pro vedení domácnosti přesvědčovány, že racionalizace dává návod, „*jak vytvořiti novou rasu, jak přetvořiti národ*“.¹⁴⁸ Panely výstavy Sdružení k povznesení venkova, kde zdůraznění výchovných

¹⁴⁶ E. LOSENICKÝ: Putovní výstavka Sdružení k povznesení venkova, in: *Architekt SIA* XLII, 1943, 232; M. VANĚČEK: K výstavce Sdružení k povznesení venkova, in: *Architekt SIA* XLII, 1943, 232–233.

¹⁴⁷ M. TUMLÍŘOVÁ: Jak vniká pokrok do našich domácností, in: *Technika domácnosti*, 1934, č. 8, 15–16.

¹⁴⁸ ŠPAČEK 1927 (pozn. 41) 30.

úkolů ženy-matky jde ruku v ruce s důrazem na pěstování tělesné aktivity či dodržování pokynů zdravotníků, lze považovat za jakýsi pendant článku Stanislava Špačka *Výchovné zásady v rodině Gilbrethů*, publikovaného v časopise *Žena a domov* v roce 1941. „*Paní Gilbrethová*“ – píše Špaček – „*zdůrazňuje, že každý postup výchovný neb stavební má se díti podle plánu a proto má být též sestaven plán pro život rodinný, který má být vodítkem pro pracovní výchovu dětí.(...) Správný plán nám ukazuje chyby a umožňuje včas je vyloučiti. Zde mohou velmi přispěti staří členové rodiny svými radami, upozorňováním a sdělováním svých životních zkušeností. Zděděným chybám duševním i tělesným dá se čeliti prostudováním rodokmenu a zjištěním povah a chyb svých předků (...)*“.¹⁴⁹ Během německé okupace určuje taylorismus životní povinnosti ženy nadále – možná dokonce s ještě větší intenzitou – dvojitým způsobem: žena se má podrobit provozně ekonomickým požadavkům racionální výroby a domácnosti a zároveň dbát uplatnění eugenicko-výchovných principů taylorismu v rodinném životě. Konzumní strategie kultivace pohodlí, kterou vyvinula avantgarda ve třicátých letech, ztrácí vzhledem k válečným těžkostem na aktualitě a nahrazuje ji jednohlasná akcese národohospodářů, feministek a architektů ke státní (národní) modernizační agendě, jak ji známe z počátků československého taylorismu.

První z kreseb od Karla Honzíka se znovu objevuje po válce, kdy ji Jaroslav Pelan zařazuje do své knihy *Kuchyň v organismu bytu*. Poválečný nárůst počtu výdělečně činných žen je v Pelanově knize reflektován jen velice stručně. „*Zlepšením sociálního postavení ženy,*“ – píše architekt – „*s jejími novými zájmy a začleněním ženy do pracovního procesu, jí práce vlastně přibylo.*“ Nic to ale nemění na faktu, že „*kuchyně jest pracovním ohniskem ženy, která zde nejvíc pracuje!*“¹⁵⁰ Otázka dvojího břemene městské

¹⁴⁹ Stanislav ŠPAČEK: *Výchovné zásady v rodině Gilbrethů*, in: *Žena a domov* X, 1941, 71, 78.

¹⁵⁰ PELAN (pozn. 97), 6, 7. Ještě v roce 1974 hájí Božena Krchová přístup zastánců racionalizace individuálních domácností takto: „V období, kdy ženy začaly nastupovat do výdělečného zaměstnání, ozývaly se hlasy, že je to právě technické vybavování domácností, mechanizace, která je hlavní viník, že se žena cítí vázána k domácímu provozu, místo aby dávala přednost veřejným službám. Nelze takto měnit následek za příčinu. Problematika je mnohem složitější. Provoz domácnosti je a zatím zůstává i v perspektivě

ženy se ale právě tehdy dostává do hledáčku liberálního československého feminismu a některých avantgardních architektů. Feministky – jak ukážeme v následující kapitole – se vracejí ke svým starším, „předtaylorovským“ návrhům a postulátům a avantgarda oživuje a reviduje levicové vize z přelomu první a druhé meziválečné dekády.

důležitou společenskoekonomickou složkou. Je v zájmu všech, nejen ženy, usnadňovat jej, modernizovat dostupnými prostředky. Obava, že přitahuje k domácímu provozu, se může týkat spíše mužů. Jejich zájem a čínorodá účast na tomto úseku roste úměrně s mechanizací domácí práce. A tak vlastně stroj tady nenásilnou cestou vede ke správnému partnerství manželů. Dnešní mladou generaci už nemusíme přesvědčovat, že stroj je užitečný pomocník.“ Božena KRCHOVÁ: Mechanizace prací v domácnosti: Brno 1973, in: Domov XIV, 1974, č. 1, 46–49.

3. Diogenova rodina. Dva projekty kolektivizace bydlení

„*Ostatní státy*“ – psala v polovině třicátých let architektka Augusta Müllerová o kolektivním bydlení – „*mohou se vykázati jen realizací okleštěných rudimentů tohoto bydlení, jako jsou hotely, pensiony a svobodárny různého typu, které svou výškou nájemného jsou přístupny jen malé hrstce lidí. (...) V Praze samotné bylo by možno vypočítati několik pensionů tohoto druhu, jež se blíží značně typu kolektivního bydlení, ovšem jsou omezeny na lidi stejného postavení neb zaměstnání (učitelky, ženský domov, etc.)*.“¹⁵¹ Čeští avantgardní architekti, ke kterým Müllerová patřila, se od sklonku dvacátých let 20. století nechávali ve svém programu kolektivizace inspirovat sovětskými a částečně i západoevropskými vzory. K domácímu myšlení o kolektivizaci, jehož tradice sahá k počátkům 20. století, zaujímá avantgarda postoj, který se vyznačuje svébytnou ideologicky podbarvenou směsí paternalismu a ignorance. Zde se pokusíme zachytit ono zamlčované pozadí, na kterém se postuláty architektonické levice formulovaly a které – jak se lze domnívat – napomohlo jejich radikalizaci. Zdá se, že program avantgardy je i v tomto ohledu podmíněn základním strachem marxismu: strachem, aby – parafrázujeme-li Dolores Haydenovou – *velkou domácí revoluci nenahradila velká domácí evoluce*. Evoluce, kterou už od počátku století prosazovaly české feministky.

19. a počátek 20. století přináší v západní Evropě a Spojených státech iniciativy, jež reorganizaci domácnosti chápaly jako prostředek zrovnoprávnění žen. Ještě než byly ve dvacátých letech formulovány programy, které na domácí hospodářství aplikovaly principy efektivity práce, vykrytalizovaly v myšlení západoevropského a hlavně amerického feminismu dvě hlavní cesty, jak onoho zrovnoprávnění dosáhnout. Obě sázely na kolektivizaci domácích prací. Podle první cesty měla ke zrovnoprávnění na pracovním trhu přispět likvidace domácího hospodářství a jeho nahrazení bydlením organizovaným po vzoru hotelů. Druhá cesta naopak sázela na profesionalizaci domácích prací a jejich

¹⁵¹ Augusta MÜLLEROVÁ: Standardisace v kolektivním bydlení, in: Stavba XII, 1934–1935, 172–174.

přetvoření v nezávislou sféru ženské činnosti, komplementární ke sféře mužské.¹⁵²

Počátkem 20. století o tato řešení projevují zájem i české feministky. Ty ve svých snahách o „*sesocialisování veškerého života*“ často podléhaly stejnému principu pokroku, jenž byl charakteristický pro pozdější avantgardní projekty. Avantgarda se ani přesto nebyla schopna s těmito návrhy ztotožnit. Tyto dva tábory se spolu nemohly dorozumět ani ne tak kvůli neshodě v otázce osvobození žen od domácí práce, ale spíše kvůli účelu onoho osvobození – rozdělovala je tedy nearchitektonická otázka organizace a étosu moderní výrobní společnosti. Likvidaci domácího hospodářství liberální český feminismus vnímal totiž zpravidla jako cestu, jak zajistit ženám větší podíl na veřejné sféře – sféře, která měla být jakýmsi prodloužením domova. Avantgarda naopak veřejnou sféru definovala v kategoriích, v nichž pro ženskou „domácí zkušenost“ mnoho místa nezbyvalo.

Dosavadní zájem o dějiny kolektivizace bydlení v Čechách se zaměřoval na teorii formulovanou avantgardou od konce dvacátých let; byl také proveden pokus o její kritiku z hlediska studií rodu.¹⁵³ Diskuse na pomezí politiky a architektury, vedená architektonickými laiky z feministických a technických kruhů, zůstává zatím – obdobně jako v případě aplikace taylorismu na individuální domácnost – na okraji zájmu domácího uměnovědného bádání. Soustředit se právě na tento okraj je účelné přinejmenším ze dvou důvodů. Pozornost mu věnovaná ilustruje problematický vývoj architektonické kultury v meziválečném Československu¹⁵⁴ a poukazuje na její odvrácenou stranu, jež se formovala často spíše pod vlivem liberální tradice českého feminismu, než na základě pobídek ze strany internacionálně orientované avantgardy. Účelnost tohoto výzkumu lze dále zdůvodnit domněnkou, že to byla právě feministická tradice, co přímo ovlivnilo architekturu v násilně přerušném období formování československé varianty socialismu

¹⁵² Srovnej především: HAYDEN (pozn. 13); Gwendolyn WRIGHT: *Building the Dream. A Social History of American Housing*, New York 1981; Dolores HAYDEN: *Redesigning the American Dream*, New York / London 2002.

¹⁵³ Eric DLUHOSCH / Rostislav ŠVÁCHA: *Karel Teige 1900–1951. L'enfant terrible of the Czech Modernist Avant-Garde*, Cambridge (Ma.) / London 1999; Martina PACHMANOVÁ: *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*, Praha 2004.

¹⁵⁴ Viz Rostislav ŠVÁCHA: *Tři přednášky Kennetha Framptona*, in: *Architekt XLII*, 1996, č. 1–2, 12.

po roce 1945, tedy ve chvíli, kdy jak feminismus, tak architektonická avantgarda nově definují svůj vztah ke státu a jeho programu modernizace. Podobu tehdy vzniklých koldomů nebo kolektivních sídlišť, jímž se měla stát například pražská Solidarita, lze připsat na vrub nejen diskusím, které už ve třicátých letech probíhaly v rámci Levé fronty, ale také myšlenkovému prolínání a do jisté míry i personálnímu propojení avantgardní architektury a liberálního feministického hnutí. Architektonické kultuře, ctící principy demokratické výměny názorů, se během tří poválečných let podařilo projevit snad nejplněji.

3. 1 Přijetí Charlotte Perkins Gilmanové v Čechách

Tématem jedné z přednášek Tomáše Garrigue Masaryka na půdě Ženského klubu českého, tedy na půdě organizace určující hlavní proud liberálního českého feminismu, byla v roce 1905 kolektivizace domácích prací. Posluchačky a posluchači se zájmem přijali Masarykem prezentované názory americké socialistky Charlotte Perkins Gilmanové, té samé, na kterou se o necelých dvacet let později bude odvolávat Karel Teige v knize *Nejmenší byt*. Gilmanová prosazovala budování tzv. *apartment hotels*, vybavených centrálními kuchyněmi, restauracemi, místy pro péči o děti a uklízení službou, která za poplatek prováděla domácí práce. Tato řešení měla usnadnit ženám seberealizaci na pracovním trhu.¹⁵⁵

„Účelné ústavy, kde by se hygienicky pokrmy připravovaly“ a „dobře řízené vychovávací ústavy“ chápal Masaryk jako odpověď na proměnu struktury městské rodiny po odchodu ženy do zaměstnání. Téměř v duchu avantgardního determinismu zdůrazňoval souvislost kolektivizace s vývojem pracovních vztahů, se zvyšující se úrovní vzdělanosti a s očekáváními pracujících žen. Podle principu zpětné vazby měl dům s kolektivizovanými

¹⁵⁵ Popularita Gilmanové byla v tehdejší Evropě značná a její knihy byly přeloženy do mnoha evropských jazyků. Aletta Jacobsová, která převedla text Gilmanové *Women and Economics* do holandštiny, v roce 1906 navštívila Prahu.

službami přispět ke zvýšení počtu žen výdělečně činných, což mělo následně vést k upevnění masarykovského étosu moderní společnosti, v níž by vymizela pro národní stát nebezpečná kategorie, která „*vyplňuje čas vyhazováním peněz na tretky a sháněním se po radovánkách*“. Kolektivizovaný dům se měl stát prostředkem společenské reedukace, přispět ke změně vztahů mezi pohlavími a k výchově mladé generace.

Specializace, mechanizace a koncentrace domácí práce po vzoru průmyslové výroby, jak je nabízely *apartment hotels*, měly zároveň podle Masaryka reflektovat změny, jimiž tehdy procházelo služebnictvo. Argumentem zde mělo být formování služebnictva jakožto zájmové skupiny a stupňování jeho sociálních požadavků, čili jevy, které v západní Evropě – ekonomicky více vyvinuté než Rakousko-Uhersko – skutečně byly už od počátku 20. století bezprostředním důvodem vzniku vícerodinných městských domů s kolektivní obsluhou, a které o dvě dekády později přispěly také k dynamickému nástupu taylorismu do individuálních domácností.¹⁵⁶

V diskusi o bytové reformě, kterou v roce 1905 zahájilo masarykovské periodikum *Naše doba* a ve které pokračovaly ženské organizace po první světové válce, neměla kolektivizace domácích prací – jinak než tomu bylo v případě avantgardy – vést k rozkladu tradiční rodiny, ale jen a pouze k osvobození žen od nejmornějších domácích prací. „*Při způsobu života, jakého poskytuje takové bydlení*“ – argumentovala o pár let později Olga Stránská-Absolonová, redaktorka rubriky *Ženská otázka* v *Naší době*, – „*nemusí se rozbíjet manželství, protože není obstarávána domácnost. Žena, která je zbavena vykonávání, obstarávání domácích prací, plně se může věnovati povolání, sebevzdělání, aniž zanedbává výchovy dětí, na něž může vykonávati účinný vliv. Ovšem nutno zevní způsob rodinného života postavit na jiný základ, ale tomu dnes již tak je.*“¹⁵⁷ Podobně jako ve většině tehdejších středoevropských feministických textů mělo i zde být mateřství onou

¹⁵⁶ V.: *Ženská otázka*, in: *Naše doba* XII, 1905, 717–718. K Masarykovu feminismu a ženskému spolkovému životu prvního desetiletí 20. století v kontextu architektury viz také: Edith JEŘÁBKOVÁ: K ideovým aspektům Kotěrova Národního domu v Prostějově, in: *Umění* XLIV, 1996, č. 5, 411–424.

¹⁵⁷ STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ (pozn. 130). Srovnej také: eadem: *Ústřední kuchyně* (1911), in: eadem: *Za novou ženu*, Praha 1920, 81–82.

univerzální, třídní rozpory překonávající zkušeností žen v patriarchálním systému. Teorie Gilmanové, vyhýbající se marxistickému žargonu třídního boje, byly přitom liberálním feministkám z ŽKČ bližší, než tomu bylo v případě postulatů kolektivizace bydlení obdobně zdůrazňujících duchovní rozměr mateřství, jež formulovala například německá komunistka Lily Braunová. Ve své práci *Ženská otázka*, vydané v českém překladu v roce 1902, Braunová prosazovala, aby byly domácí práce a výchova dětí svěřeny státním institucím organizovaným na vědeckotechnických základech, což mělo vést k obnovení vztahu mezi matkou a dítětem.¹⁵⁸ Tento vztah u Braunové na sebe však bral formu manifestací proti otcovství,¹⁵⁹ čemuž se Masaryk a feministky sdružené v Ženském klubu českém snažili vyhnout, požadující naopak větší podíl mužů na výchově dětí. Právě eliminace domácích prací měla oběma pohlavím zatraktivnit vychovávací povinnosti, doposud svěřované nekvalifikovanému služebnictvu. „*Dobře řízené vychovávací ústavy*“ zde měly být jakýmsi ekvivalentem dnešních mateřských školek, poskytujících odborný dozor nad dítětem po dobu, kdy rodiče pracují. „*Po ukončení své práce přišli by [matka a otec] do klidného, útulného domova, kde by děti na ně čekaly a kterým by tyto hodiny, stejně jako rodičům, byly hodinami svátečními.*“¹⁶⁰

3. 2 Zahradní město a domestikovaná politika

Architektonickou formu kolektivizovaných velkoměstských domů publicisté a publicistky *Naší doby* pomíjeli. Ideje kolektivizace domácích prací pronikají do Čech nicméně také s architektonickým diskurzem. Pravděpodobně první zmínky o kooperativních blocích domů v anglických zahradních městech lze nalézt v knize britského architekta M. H. Baillie Scotta *Dům a zahrada*, jejíž překlad vyšel v nakladatelství Jana Laichtera. Modelovým a v Čechách nedostiženým příkladem byla třeba Scottem navržená domovina samostatných

¹⁵⁸ Lily BRAUNOVÁ: *Ženská otázka*, její dějinný vývoj a její hospodářská stránka, Josef FELIX (přel.), Praha 1902, 170–172. Srov. také: Jan MRAZÍK: Karoliny Perkins-Gilmanové „ideální škola“, in: *Naše doba XVII*, 1910, 824-830, 880-885.

¹⁵⁹ Viz Ute LISCHKE: *Lily Braun, 1865–1916. German Writer, Feminist, Socialist*, Rochester 2000.

¹⁶⁰ V.: *Ženská otázka* (pozn. 156).

žen v Hampstead Garden Suburb z roku 1909.¹⁶¹ V Čechách zůstávaly kooperativní bloky domů, jak je navrhovali teoretici anglických zahradních měst, zpravidla na okraji zájmu architektů i urbanistů. I přesto je kolektivizace domácích prací námětem ochotně využívaným při popularizaci ideje zahradního města po roce 1918, kdy se vedle architektů k zastáncům tohoto nového urbanistického řešení hojně připojovali i představitelé samosprávy, obchodního aparátu a politici, bezprostředně angažovaní ve vytváření struktur nově vzniklého státu.

Koncepce zahradního města se tehdy odvolávala na státopornou funkci rodiny a vyzdvihovala – obdobně jak to činil český feminismus 19. století – roli žen při pěstování společenské mravouky. Tato role se mohla plně projevit například v otázce prevence alkoholismu, jež se v textech českých stoupenců zahradních měst vyskytovala snad dokonce častěji než ve spisech samotného Ebenezera Howarda. Popularizátoři zahradních měst nacházeli spojence v příručkách pro hospodyňky, kde byl muž zpravidla prezentován v binárním modelu nezodpovědného štamgasta na jedné straně, a vzorného manžela a otce na straně druhé. V roce 1920 Emil Edgar varoval: „*Nábytku svého nerozestavíš (...) podle jednotvárného vzoru lidí, kteří v bytech svých bydlí lhostejně, kteří žijí více po hospodách a kavárnách než doma.*“¹⁶² „*Kdo má příjemný byt,*“ – připomínala Olga Stránská – „*netouží tolik po zábavách a radovánkách mimo dům.*“¹⁶³ Uchvácení moderním velkoměstským životem zde nacházelo svou protiváhu v glorifikaci domácí intimity, jež byla navíc ještě silněji zdůrazňována vzhledem k traumatu první světové války: „*Válka a život v zákopech*“ – dočteme se u známé meziválečné novinářky Olgy Fastrové – „*naučily muže i ženy vážiti si rodinného života, útulné domácnosti a toužiti po nich.*“¹⁶⁴

Starost o vytvoření útulného domova, který by dokázal udržet muže, se zde stávala občanskou povinností ženy. Nápomocny při realizaci tohoto úkolu a všeobecně při

¹⁶¹ M. H. BAILLIE SCOTT: *Dům a zahrada*, V. A. JUNG / M. a J. KLÍMOVI (přel.), Praha 1910, 246–247. Viz také HAYDEN (pozn. 13) 229–237.

¹⁶² Emil EDGAR: *Moderní byt*, Praha 1920², 52.

¹⁶³ Olga STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ: *Útulný domov* (1915), in: eadem (pozn. 157) 86–88.

¹⁶⁴ Olga FASTROVÁ: *Útulný domov*, Praha 1921, 5, 8.

utužování rodinných vztahů – podobně jak si to představovali publicisté *Naší doby* v případech velkoměstských činžovních domů – měly být centrální kuchyně, profesionalizace péče o děti, zavedení ústředního topení nebo systému distribuce potravin. Tato řešení by nejen odlehčila ženám v domácnosti a dovolila jim intenzivněji se věnovat rodinnému životu, ale také by umožnila upustit od služebnictva, které narušovalo intimitu a nezřídka i mravní kondici rodiny, a posléze by dovolila odstranit z domu pokoje pro služebnictvo určené – tedy místa často neodpovídající základním požadavkům hygieny.

Účelem osvobození obyvatelek zahradních měst od domácích povinností nemělo být ani tak zrovnoprávnění obou pohlaví na pracovním trhu, jako spíše dynamizace tradičních forem jejich rodinné a společenské angažovanosti. Nová urbanistická koncepce, jak psal sekretář Společnosti pro zakládání zahradních měst v republice Československé František Fabinger, „*vrací ženu rodině, ona ji zbavuje mnoha starostí, činí ji volnější a otevírá jí dokořán dveře ku činnosti veřejné, pokud má schopnosti, chuti a času. Zde může jak ve správě obecní, tak i v jiných veřejných organizacích vyvinouti prospěšnou činnost pro blaho celku. Ženy v zahradním městě mohou převzít dozor nad byty a upozorňovat na nedostatky ve vedení domácnosti, a to daleko lépe, než toho muži jsou schopni. Ve správě škol a opatrování mládeže a nemocných žena nalezne vydatné pole prospěšné činnosti. V zahradním městě, jehož správa podporuje družstevní podnikání, jest nejlepší příležitost konati pokusy zaváděním ústředních domácností, družstevních kuchyní, prádelen, zahradnictví ap., kde ženy všech stavů znamenitě mohou se uplatnit buď přímou činností anebo podnětem ku založení podobných podniků“.*¹⁶⁵

I když Fabinger přiznával ženě právo působit ve veřejné sféře, omezoval zároveň okruh jejích zájmů na záležitosti rodinné, pečovatelské, výchovné, zdravotní a konzumentské. Podíl ženy na místní samosprávě se tedy měl uskutečňovat pouze v takové formě a šíři, jež formulovala ženská tradice 19. století. Česká teorie zahradního města

¹⁶⁵ František FABINGER: *Bytová otázka a zahradní město dle vzoru anglického*, Praha 1921, 133.

počátku dvacátých let se zdá jde ruku v ruce s tou větví českého předválečného feminismu, která vzhledem k nemožnosti plné realizace žen na pracovním trhu a v politice hledala komplementární cesty jejich společenského uplatnění a usilovala o utváření vysoké politiky také mimo volební místnosti – prostřednictvím nepolitických organizací a družstevních nebo charitativních aktivit.¹⁶⁶ Tyto nepolitické formy politické činnosti žen měly v nově vzniklém státě najít své pokračování jak v aktivitách obyvatelek zahradních měst v samosprávě, tak i v individuální roli ženy jako strážkyně domácího krbu. Teorie zahradního města chápe kolektivizaci domácích prací nikoli jako řešení „velkoměstského“ problému výdělečné práce žen, nýbrž jako nástroj domestikované politiky.

3. 3 *Velké naděje*

Česká teorie architektury v prvním desetiletí 20. století chrlí na adresu městských činžovních domů jízlivé poznámky, podporované terminologií převzatou ze sociální kritiky předchozího století nebo z lékařského diskurzu. Pro Zdeňka Wirtha představuje velkoměstský dům „*úl, jehož příhrádky poskytují každému stejný komfort, nedávající přednost nikomu a hotový přijmouti vždy nového obyvatele se stejnou zdvořilostí, bedna, jejíž stěny možno konečně učiniti pohyblivými k vyhovění různým přáním střídajících se nájemníků, ale kterou nikdy nezbavíme charakteru kasáren.*“¹⁶⁷ Aktivistky Ženského klubu českého – jako Olga Stránská-Absolonová nebo pozdější senátorka a předsedkyně Ženské národní rady Františka Plamínková – souhlasily s kritikou stavu soudobého města a s o to větším zájmem vítaly zahraniční příklady, jež zaváděly teorie Perkins Gilmanové do života. V letech 1919–1920 Plamínková na pražském magistrátu lobovala za výstavbu kolonie domů s centrální kuchyní.¹⁶⁸ Pozornost se zde věnovala především ekonomické

¹⁶⁶ Marie L. NEUDORFLOVÁ: České ženy v 19. století, Praha 1999, 145–148. K pojmu domestikovaná politika viz: Paula BAKER: The Domestication of Politics. Women and American Political Society 1780–1920, in: American Historical Review LXXXIX, 1984, 620–647; Sarah STAGE / Virginia B. VINCENTI (ed.): Rethinking Home Economics, Ithaca / London 1997.

¹⁶⁷ Zdeněk WIRTH: Malý dům a zahrada, Hradec Králové 1910, 7.

¹⁶⁸ Věstník obecní hlavního města Prahy XXVII, 1920, 8.

stránce tohoto řešení – na rozdíl od zahradních měst měla tato kolonie využívat nájemnou pracovní sílu, a nikoli svépomocnou organizaci. „*Jak je takový společný domov zařízen*“ se můžeme dozvědět například z příručky *Praktická hospodyňka*, redigované Stránskou a vydané koncem dvacátých let. Pro větší soukromí se zde počítalo s tím, že bude velká společná jídelna se stoly pro jednotlivé rodiny nahrazena mechanickou distribucí pokrmů do bytů, obdobně jako třeba v domě pro samostatné, pracující ženy v Kodani od architekta Otto Ficka z roku 1903: „*Každý den předloží se jídelní lístek, na němž si rodina určí, co si přeje, budou-li hosté a kolik. V elektrických vytahovadlech dopravují se pokrmy do bytu. Stejně mechanicky odstraňuje se nádobí. Domy mají ústřední topení, studenou a teplou vodu k dispozici, elektrické osvětlení, telefonické spojení, zvláštní přístroje k větrání pokojů. U dveří bytů nelzá se skříň, již možno otvírati z chodby i z bytu a do níž vloží se šatstvo a obuv k cídění. Správa domu udržuje prádelnu a švadlenu k správě šatstva a prádla. Na střeše domu je terasa pro sluneční lázně. V domě jsou lázně, sprchy, půdy, garáže, temná komora, dětská zahrada, knihovna a čítárna. Zkušenosti v Německu, Dánsku i jinde ukazují, že toto zařízení není tak drahé.*“¹⁶⁹

Vliv, jež předválečné propagátorky kolektivizace domácích prací v novém státě získaly, nakonec nebyl dostatečný na její zavedení do života. Okleštěné zbytky této myšlenky nicméně najdeme v programu budov spoluiniciovaných Plamínkovou, například v azylovém domu spolku Československá ochrana ženských zájmů Domovina Charlotty Masarykové na pražských Vinohradech z let 1923–1928. Domovina vznikla podle projektu architektky Milady Petříkové-Pavlíkové (ve spolupráci s architektem Theodorem Petříkem), absolventky pražského dívčího gymnázia Minerva, která zůstávala ve styku s idejemi prosazovanými českým feminismem také díky těsným rodinným konexím s Annou a Albínou Honzákovými, aktivistkami Ženské národní rady. Vedle několikálůžkových ložnic pro matky a ložnic pro děti určených pro trvalé i přechodné ubytování se v

¹⁶⁹ STRÁNSKÁ-ABSOLONOVÁ (pozn. 130). Ke kodaňskému domovu výdělečných žen, inspirovaného návrhy Gilmanové, srov.: HAYDEN (pozn. 13) 111.

Domovně nacházela také jídelna, jesle, lékařská ordinace a izolace. V menším pavilónu byly umístěny prádelna, žehlárna a správkárna prádla, které zajišťovaly služby pro okolní obyvatelstvo.¹⁷⁰ Inspirací zde mohly být jak zkušenost chráněných dílen charitativních institucí,¹⁷¹ tak i kooperativismus, který se v Čechách rozmáhal od poloviny dvacátých let. Kooperativismus zde podněcoval sice nečetné, ale pružně fungující družstevní prádelny, správkárny nebo uklízečské ústavy¹⁷² a – obdobně jako v případě zahradního města – chápal institucionalizaci feminizované sféry služeb jako doplnění maskulinizované sféry výroby.

Ve své přednášce zveřejněné ve sborníku *Jak bydlet*, vydaném v roce 1935 Ženskou národní radou a propagujícím taylorismus v individuální domácnosti, to byla právě Milada Petříková-Pavlíková, která jako jediná z pozvaných funkcionalistických architektů upozorňovala na přednosti svobodáren, kolektivizovaných penziónů a rodinných hotelů v oblasti organizace domácích prací. Uvědomovala si sice, že přijetí těchto řešení není ve společnosti běžné a rodinný dům zůstává „jednou z nejkrásnějších úloh architekta“ a „pro většinu žen zůstane jistě toužebným ideálem“,¹⁷³ nicméně zdůrazňovala atraktivitu penziónů a svobodáren pro vybrané skupiny: samostatné, pracující jednotlivce či bezdětné manželské páry. Představitelky střední třídy se o atraktivitě svobodárenského způsobu bydlení mohly tehdy také dozvědět z nadšených recenzí, jichž se v ženských časopisech dostalo Ženskému domovu na Smíchově, postavenému v roce 1932 na popud

¹⁷⁰ -š.-: Domovina Charlotty Masarykové, Eva II, 1929–1930, č. 15, 26.

¹⁷¹ Například spolku pro péči o sociálně slabé ženy Záchrana, pro nějž architekt Oldřich Tyl navrhl v pražské Kubelíkově ulici v letech 1923–1926 ubytovnu a noclehárnu s dílnami. Tyl spolupracoval s předsedkyní Záchrany Marií Záhořovou-Němcovou i na výstavbě pražského sídla mezinárodní organizace křesťanských žen YWCA v letech 1926–1929; Záhořová-Němcová byla prezidentkou české pobočky této organizace. Program budovy obsahoval mj. pension a ubytovnu pro ženy. O dalších charitativních a spolkových budovách inspirovaných ženským hnutím viz Eva UHROVÁ: České ženy známé a neznámé, [s. l.] 2008, 27-28, 31-32, 89-90.

¹⁷² Marie NEČÁSKOVÁ: Žena v družstevním hnutí. Význam spotřebního družstva pro dělnické rodiny, Praha 1924; eadem: Práce družstevnic v cizině a u nás, Praha 1935; Ludmila MUŽÍKOVÁ-NOSILOVÁ: České ženy, Praha 1946, 52.

¹⁷³ Milada PAVLÍKOVÁ-PETŘÍKOVÁ: Byt samostatné ženy, in: *Jak bydlet* (pozn. 57) 17–26.

Kuratoria pro zlepšení bytových poměrů architektky Vlastimilem Ladou a Josefem Hlaváčkem.¹⁷⁴

Rodinné penziony byly stoupenkyněmi Ženské národní rady chápány jako „*další krok k těsnějšímu sloučení rodiny s celkem – článek toho jistého většího sesocialisování veškerého života*“.¹⁷⁵ Podobně jako u Karla Teigeho, který v tomto období svou koncepci kolektivního bydlení zakládá na protikladu soukromé obytné buňky a společných veřejných prostor, dostává se i u Petříkové-Pavlíkové do centra pozornosti otázka, zda hotelová organizace těchto obytných typů neohrožuje intimitu jejich obyvatel. Architektce neunikla terminologie používaná v diskusích vedených architektonickou levicí: „*Jedna buňka (tak totiž jmenujeme tento celek) tvoří dojem soukromého bytu, která jest dosti hledaná.*“ Postulativní charakter sociologických analýz marxistů Pavlíková ovšem nahrazuje zdůrazněním solidaristického rozměru kolektivizace a reflexí důvěrně známé životní zkušenosti samostatných žen. „*Život ve svobodárně*“ – psala v roce 1935 – „*jest velice veselý a mám dojem, že se tam obyvatelky cítí šťastné. Snad i ty, kterým se tíže žije, překonají při družném životě lépe své nesnáze.*“¹⁷⁶ Vedle Domoviny Charlotty Masarykové najdeme onen svobodárenský, kolektivní ráz také v interiérech navrhovaných Pavlíkovou pro pražskou dívčí kolej Budeč z roku 1924 i v její vlajkové realizaci, budově Ženského klubu českého na pražském Novém městě z let 1929–1933. V posledně jmenované se spektrum spolkových místností – klubovna, knihovna a jídelna s vegetariánskou kuchyní – stává ekvivalentem kolektivní části domu, jehož integrální součástí byly pokoje pro stálé i přechodné ubytování vybavené malými kuchyňkami a společným sociálním zařízením na chodbách.¹⁷⁷

¹⁷⁴ E. ŘAZÁČOVÁ: Nový Ženský domov na Smíchově, in: *Eva IV*, 1931–32. č. 13, 23.

¹⁷⁵ V.: *Ženská otázka* (pozn. 156).

¹⁷⁶ PAVLÍKOVÁ-PETŘÍKOVÁ (pozn. 173). Teige v roce 1932 mj. zdůrazňuje „isolování jednotlivcova soukromí v jediné normalisované obytné buňce“ kolektivního domu. Srov.: TEIGE (pozn. 103) 329.

¹⁷⁷ Srov. také: Eva UHROVÁ: První česká inženýrka architektka Milada Petříková-Pavlíková a její stavby sociálního charakteru z let 1924–1932, in: *Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu 1918–1989*, 2003, č. 7–8, <http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Karnik/cislo7-8.pdf>, vyhledáno 15. 01. 2009.

Aktivistkami Ženského klubu českého a Ženské národní rady prosazované „domy bez domácí práce“, počítající s tradičním rodinným životem a centralizací domácích úkolů, se po druhé světové válce zase objevují v programu ideového následovníka ŽNR, totiž nadstranické organizace Rada československých žen. Nikoli na avantgardní návrhy, ale právě na feministickou tradici se tehdy odvolává Ludmila Mužíková-Nosilová, šéfka národohospodářské komise RČŽ: „*Aby se žena skutečně mohla plně začlenit do práce výdělečné, jak toho vyžaduje zájem státu, aniž se při tom vyčerpávala i prací v domácnosti, musí veřejné instituce a kolektivní zařízení převzít část práce v domácnosti, která bude postupně mechanizována. Ústřední topení, elektrizace, společné kuchyně, správkárny prádla, prádelny, jesle - to vše je v zorném poli úsilí všech politických stran, Rady čs. žen i Revolučního odborového hnutí. (...) Jest zajímavé, že už před první světovou válkou plánovaly ženy společné kuchyně - vždycky, když žena domyslila své zařazení do výdělečné práce, došla k stejným důsledkům nutné mechanizace domácnosti.*“¹⁷⁸ Popularizaci *mechanizované domácnosti* se tehdy začalo věnovat také Ústředí československých hospodyň, organizace v meziválečném období prosazující hlavně racionalizaci individuální domácnosti na základě vědeckého managementu. *Mechanizovaná domácnost* znamenala především vybavení bytu veškerými médii a výhledově centralizaci úklidu, praní, vaření a částečně i péče o děti – místo hospodyň by tyto práce vykonávali odborníci zaměstnaní správou domu. Postulát výstavby tzv. *úlohových domů*, obdoby Gilmanové *apartment houseů*, kde při kolektivní obsluze „*je zachováno útulné a osobité soukromí, jež je potřebou každého člověka*“, formuluje RČŽ už v roce 1945.¹⁷⁹ Předstupněm těchto řešení a zároveň inspirací pro architekty mělo být – ženskými organizacemi celého politického spektra podporované – družstvo *Osvobozená domácnost*. „*Jelikož však do takového standartu [domu s centralizovanou obsluhou] se budeme probíjovat jen pozvolna,*“ – psala Blanka Podlešáková, specialista ÚČH na otázky elektrifikace domácnosti – „*neboť*

¹⁷⁸ MUŽÍKOVÁ-NOSILOVÁ (pozn. 172) 46.

¹⁷⁹ Antonie MAXOVÁ: *Žena v nové republice*, in: *Rada žen 1945*, č. 1, 16.

ženy hospodyně a ženy zaměstnané neumějí svoje požadavky dost důsledně u stavebníků prosazovat, musíme jim pomoci výstavbou zařízení centrálních, jako jeslí, prádelen se správkami a stravoven.¹⁸⁰ Družstvo ustavené v roce 1945 mělo vykonávat služby pro své členky: provozovat mechanizované prádelny, správkárny prádla, žehlírny a centrální kuchyně, organizovat distribuci polotovarů a „zapůjčovat“ pomocné síly do domácností. Smělý projekt byl realizován i po roce 1948, kdy se nejdynamičtějším sektorem družstva stala síť prádelen.¹⁸¹

3. 4 Racionalizace(,) nebo kolektivizace

Poválečné návrhy Rady československých žen, spojující racionalizaci a zespolečnění individuálních domácností, byly kromě feministické tradice inspirované také zkušenostmi českého taylorismu, prosazovaného inženýry z Masarykovy akademie práce ve dvacátých letech. Taylorismus ženským návrhům *apartment houseů* nabízel konkrétní technologický obal. V sérii článků v poválečném sborníku *Železo, teplo, světlo* Zdeněk Káš podrobně připomíná zkušenosti prvorepublikového taylorismu v oblasti racionálního zařízení individuálních kuchyní. Zároveň za obzvlášť inspirující pro organizaci společných prádelen, kolektivních kantýn nebo centrálních chladíren považuje americká řešení.¹⁸² Tím, že chápali kolektivizaci jakožto rozvinutí taylorismu a spojovali individuální a kolektivní aspekty provozu domácnosti, se inženýři z MAP dostávali ve dvacátých letech do konfliktu

¹⁸⁰ B. PODLEŠÁKOVÁ: Pro budoucí domácnosti, in: *Naše domácnost I, 1945–1946*, 48–52, 64–66.

Kolektivizaci stravování se kolem roku 1949 dostalo i institucionalizované podpory ze strany ženských organizací. Československý zkušební a výzkumný ústav pro domácí hospodaření při ÚČH po druhé světové válce obnovil svou činnost a v letech 1949–1952 pokračoval jako Studijní a zkušební ústav Svazu československých žen. Na starost měl jak výzkum forem stravování v individuálních domácnostech, tak výzkum forem stravování kolektivního. Po roce 1952 tuto agendu převzal Ústav pro výzkum vnitřního obchodu. Studijní a zkušební ústav provozoval závodní jídelnu pro 400 strážníků a školní kuchyni pro 100 strážníků. Viz.: Emanuela KITTRICHOVÁ et al.: Jak se dostal rozum do kuchyně, in: *Domov XXV*, 1985, č. 3, 10–12.

¹⁸¹ Roman FARSKÝ: Význam veřejných prádelen, in: *Naše domácnost I, 1945–1946*, 40–41. K *úlohovým domům* a sdružení Osвобоzená domácnost viz také: UHROVÁ (pozn. 3).

¹⁸² Zdeněk KÁŠ: Moderní kuchyně, in: *Železo Teplo Světlo I*, Ludvík ŠPIRK (ed.), Praha 1948, 78–81; idem: Společná zařízení sídlišť a obytných bloků domů, in: *Železo Teplo Světlo IV*, Fr. STACH (ed.), Praha 1947, 62–64.

například s názory Christine Frederickové, která se ve své proslulé knize *Household Engineering: Scientific Management in the Home* (*Inženýrství domácnosti: Vědecké řízení práce v domácnosti*) s výtkou ptala: „Proč stále větší množství žen bydlí v penzionech či zařízených bytech, stravuje se ve městě a utíká před těžkostmi mateřství?“¹⁸³ I přes to už v roce 1925 popisoval Stanislav Špaček newyorské bytové kooperativy, kde byly domy vybaveny společnými jídelnami, přijímacími pokoji, telefonními ústřednami, ústředním topením či elektrickými vysavači společnými pro několik bytů.¹⁸⁴ Zájem o tato řešení – obdobně jako v případě RČŽ po druhé světové válce – úzce souvisel s relativně vysokou cenou nejmodernějších vymožeností domácího hospodářství ve dvacátých letech: společné vysavače znamenaly snížení výdajů jednotlivých rodin a ústřední topení se jevilo nejen jako praktičtější, ale i úspornější než topení individuální. Toto rozumování přenášela MAP na další a další odvětví života a inspirací zde byly instituce veřejného požitku: hotely, školní a tovární stravovny, nemocnice nebo sanatoria, „ve velkém“ se řídící stejnými zásadami racionálního provozu, které se měly ve třicátých letech stát určujícími i pro jednotlivé domácnosti.

Pod vlivem knihy Stanislava Špačka *Ekonomie domácnosti* (1925) registruje v roce 1929 souvislost kolektivizace a racionalizace jeden z hlavních představitelů pražské avantgardy, architekt Karel Honzík, s architektem Josefem Havlíčkem spoluautor návrhu kolektivních domů pro malobytovou soutěž pražské obce (1930) a soutěž dělnického bytového družstva Včela (1931).¹⁸⁵ Analogický jev v organizaci holandských *flatů* popisuje také jeho brněnský kolega, architekt Josef Polášek.¹⁸⁶

Pro velkou část funkcionalistů se tehdy racionalizace bydlení a standardizovaná masová produkce stávají – jak jsme se už zmínili – atraktivním nositelem idejí

¹⁸³ Christine FREDERICK: *Household Engineering. Scientific Management in the Home* (1919), cit. podle polské edice: eadem: *Naukowa organizacja w gospodarstwie domowym*, Marja ROMANOWA (přel.), Warszawa 1926, 74.

¹⁸⁴ ŠPAČEK 1925 (pozn. 41).

¹⁸⁵ HONZÍK (pozn. 61).

¹⁸⁶ Josef POLÁŠEK: O holandském stavebnictví, *Styl IX (XIV)*, 1928–1929, 133–140.

kolektivizace a zároveň spotřebitelského sebeomezení. Nicméně už letmé prolistování druhé řady časopisu *Bytová kultura* (1934–1935), vydávané brněnským architektem Janem Vaňkem, prozradí, jak problematický mohl onen ideologický náboj být z hlediska emancipace žen. Na druhé straně obálky prvního čísla tohoto časopisu najdeme kresbu znázorňující Diogena v sudu. Diogenův sud, který pro architektonickou levici představoval symbol sebeomezení, převedení utopie do života, minimum, jež se zároveň stává maximum – jak to v knize *Nejmenší byt* psal Teige na adresu střídmě zařízených obytných buněk koldomů – se tu ocitá v těsné blízkosti článku pojednávajícího o kupování věna pro nevěstu. Třetí strana obálky druhé řady *Bytové kultury* obsahuje totiž na pokračování tištěný článek Erny Meyerové, ve kterém „německá Christine Frederick“ podrobně popisuje nesčetné prvky účelného zařízení moderní kuchyně. Neomezenou svobodu mělo tedy zaručit – aspoň v případě čtenářek *Bytové kultury* – nikoli diogenovské (mužské) dobrovolné odřeknutí spotřeby, ale spíš její postupná racionalizace, unifikace a konečně kolektivizace.

Diskusi o otázkách spotřeby s elegantní metaforou o Diogenově sudu najedeme během třicátých let nejen u české architektonické levice. „*Diogenes se mylí*“ – brání předsedkyně francouzské Ligy pro hospodářskou organizaci Paulette Bernègeová konzumerismus, jenž doprovázel taylorismus v individuální domácnosti. Domácnost založená na principech taylorismu, která je zároveň součástí většího celku prostřednictvím ústředních kuchyní nebo autobusů dovážejících děti do škol, měla podle ní vést k evolučnímu vytvoření té samé beztřídní společnosti těžící z komfortu moderní techniky, kterou prosazoval Le Corbusier. V českém překladu knihy *Radostný život* (orig. *Le Ménage simplifié ou la vie en rose*), plné rad pro hospodyně podaných se vsutku francouzskou lehkostí, čteme: „*Neustálý vývoj civilizace od začátku světa k nepřestávajícímu zdokonalování pohodlí nás nepřekvapuje. A antická moudrost filosofa Diogena, který žil v sudu a zavrhl jedinou misku, zdá se býti výjimkou v dějinách, jsoucí*

v naprostém rozporu se základním směrem, který orientuje, ve stejném smyslu od objevení světa, miliardy bytostí následujících generací. (...) Tento zákon dává ospravedlnění a oprávnění všem tužbám pokrokových hospodyň, které chtějí si poříditi co nejvíce nových pomůcek pro svou domácnost, pomůcek, kterých dosud nemají a které mají pro ně velikou cenu.¹⁸⁷ Bernègeová je jednou z těch hospodyň, které jsou „na svou spotřebu hrdé“ (Karel Teige). Obdobně jako v případě domácích autorek, v čele se zmiňovanou Olgou Stránskou-Absolonovou, nechává ale Bernègeová svým čtenářkám možnost volby, zda a do jaké míry jsou schopné přijmout různé elementy kolektivizace domácnosti.

Jako ilustrace napětí, které vzniklo mezi projektem racionalizace výroby, spotřeby a hygieny odpočinku na jedné straně a uspokojením solidaristických tužeb a spravedlivým společenským uspořádáním na straně druhé, může posloužit ještě jedna metaforická postava: spolupracovníkem MAP Bertym Ženatým použitá postava „landlorda-bolševika“, v níž je jednoduché najít odkazy na model *welfare work* prosazovaný Henry Fordem nebo Tomášem Baťou. Onen „landlord“ staví „apartment house“ s kolektivní obsluhou, „mrakodrap pro děti“, a patří k „businessmanům“, kteří „leží nad plány a propočítávají výnosnost takových činžáků“.¹⁸⁸ Pro komunizující architektky kolem Karla Teigeho se však takto optimistická vidina úspěšného propojení společenského solidarismu a zájmů businessového establishmentu stává počátkem třicátých let čím dál nepřijatelnější: připomínala jim patrně Le Corbusierovo „stanovisko kapitalistické“ v architektuře, proti němuž v roce 1932 Jaromír Krejcar postavil „stanovisko socialistické“ sovětských konstruktivistů.¹⁸⁹ Alergicky začíná tehdy Teige reagovat i na spolupráci s bytovým družstevnictvím, která byla mezi evropskými funkcionalisty zavedena a která často znamenala nejen uplatnění taylorismu v individuálních domácnostech, nýbrž také centralizaci domácích prací. Bezprostřední příčinou nekompromisního Teigova postoje

¹⁸⁷ Gaulette BERNÈGE [správně: Paulette]: Radostný život, Bětuše PACOVSKÁ (přel.), Praha [s.d., po 1935], 95. V knize Nejmenší byt (pozn. 103) 236 Karel Teige připomíná Paulette Bernègeovou jako jednu z představitelk „buržoasních“ ženských kruhů, činí z ní ale pana Polette-Bernège.

¹⁸⁸ Berty ŽENATÝ: Země pruhů a hvězd II, Praha 1927, 159.

¹⁸⁹ KREJCAR (pozn. 23).

mohl být – pro levici poněkud nečekaný – neúspěch při prosazování radikálních kolektivních projektů u příležitosti již zmiňované architektonické soutěže dělnického družstva Včela.

Zdá se, že je to široké přijetí moderní architektury soukromým sektorem či její průnik i do státního stavebního programu¹⁹⁰ a též přijetí vybraných prvků kolektivizace, co nutilo české levicové architekty počátkem třicátých let intenzifikovat výpady proti domnělé „nedemokratičnosti“ životního stylu a způsobu bydlení buržoazie či *depolitizovaných* středních vrstev, stupňovat politické požadavky a experimentovat ve sféře architektonické teorie. A právě proto se otázka rozbití rodiny a nepřímo i „rodinného étosu“, který měl podle feministické tradice určovat charakter veřejného života, stala na dlouhá léta leitmotivem avantgardního diskurzu o kolektivním bydlení, jemuž od počátku druhé meziválečné dekády dominoval Teigův předpoklad, že by architektonická forma měla přímo vyrůstat z marxistické sociologie.¹⁹¹

Za přehlížením domácí tradice kolektivizace českou avantgardou stála konečně vedle důvodů ideologických a strategických také otázka architektonického stylu. Pro návrhy liberálních českých feministek měly otázky architektonické formy význam

¹⁹⁰ Rostislav ŠVÁCHA: Tři dekády v české architektuře 20. století, in: *Architekt* 1999, č. 7, 14–21; Katerina RUEDI: Zvláštní forma slepoty. Internacionalismus v českém modernismu, Jana TICHÁ (přel.), in: Rostislav ŠVÁCHA (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*, Praha 1999, 49–54.

¹⁹¹ Ideologickou nesnášenlivost českých teoretiků kolektivních domů lze ilustrovat ještě jedním příkladem: zatímco skandinávské bytové kooperativy třicátých let čerpaly prostřednictvím Alvy Myrdalové mj. z tradice kolektivní péče o děti na venkově, česká radikální levice se pro svůj striktně marxistický postoj k otázkám venkova k těmto vzorům patrně nikdy výrazněji neuchýlila. Asi jedinou – poněkud kuriózní – výjimkou, kdy si v první polovině třicátých let avantgarda všimla „kolektivních“ prvků venkovského bydlení, byla kritika rekonstrukce vyhořelé slovenské obce Važec z úvodníku prvního čísla časopisu *Nová Bratislava*, spoluredigovaného mj. Teigovým spojencem Zdeňkem Rossmannem. „*Važtan*“ – čteme v úvodníku – „*neznal systém manželských postelí. Navrhovateľ*“, „*vzorných*“ domov pre Važec, chce naučiť Važtanov bývať moderne. Dokonale porušil pôdorys domu ustálený od storočí. Rozrušil jeho funkciu organicky späť so životom Važtanov. Do izieb zaviedol systém manželských postelí.“ [Jaromír FUNKE / Daniel OKÁLI / Zdeňk ROSSMANN]: Važec, in: *Nová Bratislava* I, 1931, č. 1, 2–6. Důraz na kolektivní prvky ve vzorně organizované vesnici najdeme ve druhé polovině třicátých let u architektonických laiků, například u Františky Jirsikové-Prokešové, jež vyzdvihuje družstevní čítárny, knihovny či rozhlas. „*K zdravotním opatřením vzorné obce náleží též organizovaná péče o rodičky a kojence*“, „*jídelna pro přespolní a chudé děti*“ a „*opatrovny pro děti*“, jelikož „*zemědělská žena v době polních prací má velmi málo času k doзору na děti, jehož potřebují*“. Srov.: JIRSIKOVÁ-PROKEŠOVÁ (pozn. 90) 9; Sondra R. HERMAN: Dialogue: Children, Feminism, and Power. Alva Myrdal and Swedish Reform, 1929–1956, in: *Journal of Women's History* IV, 1992, č. 2, 82–112.

druhořadý, což je dobře vidět z eklektického rádce *Praktická hospodyňka*, jenž ve svých dvou obsáhlých dílech zároveň prosazoval kolektivizaci bydlení a kultivoval národní svéráz.¹⁹² A tak není překvapivé, že se avantgardě jako atraktivnější jevily formálně progresivní návrhy od západních architektů – projekty Le Corbusiera, koncepce Waltra Gropiuse, Ludwiga Hilberseimera a Adolfa Radinga vycházející z německé *Gemeinschaftshausdiskussion* nebo konečně sanatorium Machnáč postavené Jaromírem Krejcarem v Trenčianských Teplicích (1930-1932) a inspirované architekturou Bauhausu.¹⁹³ Realizace od těchto architektů se sice, obdobně jako české svobodárny, setkávaly s ideologickými výtkami, že „svým pohodlím podporují zahálčivý život“, a jejich tvůrci byli obviňováni z „kyčářením ideje kolektivního domu“,¹⁹⁴ nicméně právě *boardinghouse* z vratslavské architektonické výstavy WuWa od Hanse Scharouna byl tou realizací, která se pro blízkého spojence Teigehe, architekta Ladislava Žáka stala předobrazem obytné formy budoucnosti.¹⁹⁵ Pro samotného Teigehe byly vedle sovětských kolektivních domů obzvláště inspirující projekty těch západních architektů, kteří „gropiusovskou“ linii *non-political socialism* nahradili otevřenými politickými deklaracemi.¹⁹⁶ Právě ideologické pozadí, které doprovázelo mj. projekty sídliště s kolektivním domem Törten v Dessau od Hannese Meyera (1930), garantovalo pražskému teoretikovi, že *velkou domácí revoluci nenahradí velká domácí evoluce*.

¹⁹² Na analogický jev, který odlišuje anglickou a americkou tradici kolektivizace od té kontinentální a sovětské, poukazuje HAYDEN (pozn. 13).

¹⁹³ K otázce kolektivizace bydlení v Německu viz zejména Günther UHLIG: *Kollektivmodell „Einküchenhaus“*. Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funkcionalismus 1900–1933, Gießen 1981.

¹⁹⁴ Karel TEIGE: *Architektura a třídní boj*, in: *ReD III*, 1929–1931, 297–310.

¹⁹⁵ Vladimír ŠLAPETA: *Architektonické dílo Ladislava Žáka*, in: *Sborník Národního technického musea*, Praha 1975, č. 14, 189–226; Rostislav ŠVÁCHA: *Ladislav Žák*, in: *Domov XXVI*, 1986, č. 2, 10–13; DVOŘÁKOVÁ (pozn. 33). Viz také: *Ladislav Žák, Soutěže na malé byty*, in: *Volné směry XXVIII*, 1930–1931, 148; *idem* (pozn. 135).

¹⁹⁶ TEIGE (pozn. 103) 290.

3. 5 Nejmenší byt *a fetišizace neexistujícího*

Nahrazení domácího hospodářství sítí státních institucí zajišťujících stravování, praní, péči o děti nebo o osoby starší a nemocné se dočkalo požehnání ze strany sovětských komunistů a realizace v Sovětském svazu dvacátých let. Lenin v tom spatřoval podmínku masového zapojení žen do tovární výroby a vyřešení deficitu pracovní síly a (stejně jako například německý socialista August Bebel) ignoroval paradox, že většina ženské pracovní síly byla věnována organizaci a práci v těchto institucích. V referátu K sociologii architektury, který Teige přednesl na Bauhausu v roce 1930, neskrývá pražský teoretik svůj obdiv k socialistickému plánovanému hospodářství, kde obytné *úly* vznikaly pro profesně vymezené společenské skupiny počínaje moskevským kolektivním domem pracovníků Narkomfinu od architektů Mojseje Ginzburga a Ignatija Milinise (1928–1930) a konče penziony pro tvůrčí práci v černomořských lázních. I návrhy kolektivního bydlení od některých českých architektů byly určeny pro „*pracující lidi, tj. osoby účastny ve veřejném výrobním procesu*“.¹⁹⁷ Teigovy vidiny počátkem třicátých let podnítily totiž několik projektů koldomů od *levých* architektů Jana Gillara, Josefa Špalka, Augusty Müllerové, skupiny PAS (Karel Janů – Jiří Štursa – Jiří Voženílek), Ladislava Žáka a již zmiňovaného architektonického dua Havlíček-Honzík, v nichž se architekti buď – jako v případě týmu Gillar – Špalek – Bücking – Müllerová – ztotožňovali s radikální koncepcí rozbití rodiny a těsným spojením s „*výrobním procesem*“, nebo – jako v případě Ladislava Žáka – navrhovali umírněnější řešení, která počítala s tradiční rodinou.¹⁹⁸ V obou případech kolektivizace znamenala zpravidla přenesení části volnočasových aktivit do klubů či čítáren a přesunutí všech domácích prací mimo individuální domácnost: do kantýn, prádelen, jeslí či školek. Teprve v polovině třicátých let, po vlně kritiky z řad domácí architektonické levice a po změnách v sovětské politice, krotí Teige svůj obdiv pro krajní

¹⁹⁷ Návrh kolektivisovaného obytného okruhu v Praze, Stavba IX, 1930–1931, 117–120.

¹⁹⁸ K tomu vícekrát Rostislav ŠVÁCHA (viz aspoň pozn. 153).

sovětské návrhy a vyzdvihuje společenský charakter koldomů: místo „*mechanických kasáren*“ předpovídá „*budoucí domy-komuny na základě dokonalé techniky a vysoké kultury, komuny obyvatelů, kterým socialistická kultura vešla do krve a nervů*“ nebo „*dobrovolné svazky osob, spojených společnými kulturními, pracovními, odbornými zájmy a soudružstvím*“.¹⁹⁹

Základním východiskem Teigova „*levičáckého snění*“,²⁰⁰ samotným Teigem a jeho spojenci v první polovině třicátých let ideologizovaného a po roce 1945 i přímo politizovaného, byla Engelsova teze o rozpadu rodiny po odchodu ženy do zaměstnání a rigoristické přesvědčení o ekonomickém charakteru manželství, prostituce a pornografie jakožto základních projevů lásky a sexuality v kapitalistickém společenství. „*Nadvláda muže nad ženou,*“ – psal brněnský spojenec Teiga, architekt Jiří Kroha – „*typická pro rodinné a i bytové formy hospodářsky vyšších tříd, v utahané měšťácké paničce podává nejgrotesknější a nejsmutnější obraz měšťácky jinak prudce odmítaného faktu třídního boje; v tomto případě boje mezi mužem a ženou.*“²⁰¹ Toto přesvědčení, jak upozornil Rostislav Švacha, přibližuje radikální jádro české architektonické levice k tradici českého

¹⁹⁹ Karel TEIGE: Kolektivní byt na západě a v SSSR, in: Magazín DP II, 1934–1935, 53–56.

²⁰⁰ Pojem použil architekt Václav Hilský, když koncem padesátých let popisoval diskuse české avantgardy na téma kolektivního bydlení v první polovině 30. let: Václav HILSKÝ: Kolektivní dům v Litvínově, Tvar X, 1958, 99–101, XIII.

²⁰¹ Jiří KROHA: Bytová otázka v SSSR (1935), in: Karel TEIGE / Jiří KROHA: Avantgardní architektura, Josef CÍSAŘOVSKÝ (ed.), Praha 1969, 92. V tabulích fotograficko-statistického cyklu Sociologického fragmentu bydlení prezentovaných Krohou v brněnské galerii Jana Vaňka v roce 1932 se objevil celý repertoár otázek, jež bychom našli ve spisech teoretiků marxismu ale také i v tehdejších živých politicko-mravních debatách, od pornografie, přes kontrolu početí, až po osvobození žen od materiálních starostí při výchově dětí prostřednictvím zřizování jeslí a mateřských škol. Výzkumy vztahů mezi počtem umělých přerušení těhotenství a bytovým standardem prováděla architektonická avantgarda v mnoha zemích Evropy (Německo, Polsko), panely Sociologického fragmentu bydlení lze chápat jako element kampaně za zmírnění trestního práva v tomto směru, odehrávající se v ČSR ve dvacátých a třicátých letech. (Viz např.: Josef BENDA: Odehnání plodu, Tvorba V, 1930, 166–167.) Aktuální postuláty levice pronikají tehdy také do textů Karla Teigeho. V článku K soutěži na nájemné domy s malými byty pro dělnický spolek Včela (Stavitel XII, 1931, 76–92) Teige kritizuje vynucený celibát zaměstnankyň firmy Baťa. V článku Minimální byt a kolektivní dům (Stavba IX, 1930–1931, 28–29, 47–50, 65–68) upozorňuje na diskriminaci žen v případě platů za stejnou práci.

anarchokomunismu, jenž slovy Louisy Landové-Štychové napadal instituci rodiny se stejnou vehemencí už počátkem dvacátých let 20. století.²⁰²

Obdobně jako Landová-Štychová či ruská komunistka Alexandra Kollontajová i čeští komunistující architekti považovali vedle ekonomické nebo politické proměny za stejně důležitý prvek revoluce i široce pojatou sexuální reformu. Charakter této reformy zdá se definují starší anarchokomunistické teorie, na něž však avantgarda nazírá filtrem puritanismu specifického pro porevoluční Rusko. Volná láska je zde chápána nikoli jako souhrn transgresivních požitků vyjadřujících individuální sexualitu, ale spíše jako jev vytvářející nové vztahy v kolektivu a mezi pohlavími.

Pojednání na téma volných partnerských vztahů jsou v českém anarchistickém tisku let desátých a dvacátých poměrně běžná. Chápání volné lásky jako jevu určujícího vztahy v kolektivu najdeme také v textech německojazyčných anarchofeministek, například u Rakušanky Grete Meisel-Hessové, jejíž názory – jak se můžeme dočíst v *Nejmenším bytě* – Teige znal, a to s největší pravděpodobností ze stránek periodika německých expresionistů *Die Aktion*.²⁰³ Populárním toposem anarchofeministického myšlení je odmítnutí historického balastu měšťáckých konvencí prostřednictvím zdůraznění idealizované společenskosti u primitivních kmenů. „*Zdá se,*“ – můžeme se dočíst v časopisu *Žena* – „*že divoši a barbari jinak dovedli chápat svůj konečný cíl životní, nežli to dovede chápat lidstvo teď. Ovšem, žijeme v době, již snad přecivilisované a tu nemožno se divit tomu, když kapitalistická morálka žene ženu v náruč muže namnoze nemilovaného a nenáviděného, a tím k životu plnému útrap (...). Jak jinak by tomu bylo, kdyby zavedená byla volná láska a na místo kriminálů, polepšoven a kasáren postaveny byly humánní instituce, které by měly*

²⁰² K tomu naposled: Rostislav ŠVÁCHA: Čtyři ženy mluví o architektuře a ženské otázce, in: MACHONIN / RYNDOVÁ / VALCHÁŘOVÁ / VINTEROVÁ (ed.) (pozn. 61) 20–31.

²⁰³ O Meisel-Hessové např.: Kevin REPP: „Sexualkrise und Rasse“. Feminist Eugenics at the Fin de Siècle, in: Suzanne MARCHAND / David LINDENFELD: Germany at the Fin de Siècle. Culture, Politics, And Ideas, Baton Rouge (LA) 2004, 102–126.

za úkol po odkojení dítěte matkou o toto se starat (...)“²⁰⁴ Můžeme se jen domnívat, zda Teige, když psal, že „architekt, který žije v představách měšťáckého manželství a zakresluje do půdorysu bytu dvě postele vedle sebe, není (...) moderním architektem, protože není člověkem uvědomujícím si praktické bytové potřeby nemajetných vrstev, a protože také není člověkem s ‚moderními nervy‘“²⁰⁵, použil jen populárního obratu od Adolfa Loose či přímo poukazoval na anarchistickou glorifikaci primitivismu a chápání volné lásky jako nástroje reformy mezilidských vztahů.

Na anarchistické chápání volné lásky jakožto katalyzátoru vztahů v kolektivu avantgarda nazírá – jak jsme se už zmínili – přes prisma situace v porevolučním Rusku. Obraz o ní si představitelé české kulturní levice formují obzvláště po tom, co se v roce 1925 do Sovětského svazu vypravila delegace Společnosti pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem. „Bojovný, čistotný voluntarismus rodící se společnosti bojuje tu proti citovým přiboulinám“, čteme ve zpravodaji z cesty.²⁰⁶ To právě vidina tohoto „voluntarismu“ zdá se proniká do kvazi-sociologických analýz od architektů a teoretiků architektury koncem dvacátých let a stává se jakousi konkurenční nabídkou k modelu veřejné sféry, jenž byl nabízen českým feminismem.

Když česká avantgarda mluvila o procesu „amerikanisace Ruska na socialistickém podkladě“ (Bohumil Mathesius), odvolávala se na topos sovětské avantgardy, která umělecký nebo vědeckotechnický okcidentalismus chápala jako „bednu s nářadím“.²⁰⁷ Z této bedny i Teige čerpal argumenty na potvrzení prozíravosti komunistické ideologie a k verifikaci správnosti Marxovy předpovědi o nevyhnutelném vzniku třídně unifikovaného revolučního subjektu. Engelsovo přesvědčení o rozpadu rodiny, postuláty

²⁰⁴ Anna KUNCOVÁ: Komunismus a volná láska (1923), cit. podle: Jana BUREŠOVÁ: Reflexe společenského postavení žen v komunistické ideologii a politice ve dvacátých a třicátých letech 20. století v Československu, in: Zdeněk KÁRNÍK / Michal KOPEČEK: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu II, Praha 2004, 41–62.

²⁰⁵ Karel TEIGE: K sociologii architektury, in: ReD III, 1929–1931, 163–223.

²⁰⁶ Bohumil MATHESIUS: Úvodní poznámky o sovětské společnosti, in: idem (ed.): SSSR. Úvahy, kritiky, poznámky, Praha 1926, 7–21.

²⁰⁷ Viz např.: Andrzej TUROWSKI: Wielka utopia awangardy, Warszawa 1990.

anarchokomunistek a své závěry opřené o četbu spisů utopických socialistů Roberta Owena a Charlese Fouriera doplňoval Teige o vědeckou „fetišizaci neexistujícího“²⁰⁸ a program kolektivizace podpíral v *Nejmenším bytě* poznatky tehdejší sociologie, zkoumající proměny vyvinuté kapitalistické společnosti. Vedle domácího literáta Stanislava Kostky Neumanna i američtí sociologové Ernest Groves a William Ogburn potvrzovali Teigemu tendenci k zrovnoprávnění v rámci manželství i evoluci manželství směrem k základně pro individuální vývoj a sebevyjádření obou manželů ve veřejném životě.²⁰⁹ Stejný důraz na individuální expresi je patrný také v článku manželky architekta Jaromíra Krejčara Mileny Jesenské Je vůbec možno vychovati dobře dítě doma? Na stránkách časopisu *Žijeme* Jesenská opakuje názory své přítelkyně, německé pedagožky Alice Rühle-Gerstelové, sebrané v knize *Das Frauenproblem der Gegenwart (Úloha ženy dneška)* (1932): výchova je zde považována za úkol společnosti a přesunutí péče o dítě do státních institucí má umožnit ženám úplnou pracovní seberealizaci.²¹⁰ Na druhou stranu Grovesem oznamovaný „konec mužské dominance“ byl zdá se také v tehdejší Československu potvrzován erozí autority mužského živitele rodiny v důsledku hospodářské krize.

Dalším argumentem, který Teigemu potvrzoval správnost marxistických diagnóz o stavu rodiny za kapitalismu, byl nomadismus tehdejší výrobní společnosti. „*Centrifugální pohyb amerického života, ohebné pohyblivé poměry společnosti, lehkost, s jakou Američani mění své povolání a místo pobytu, nomádský pud tohoto pionýrského národa patří k složkám, jež podporovaly křehkost domácího života*“ – mohl se dočíst Teige v českém překladu knihy Hermana George Scheffauera, německého architekta působícího ve Spojených státech a příležitostného dopisovatele brněnské *Bytové kultury*.²¹¹ Na domácí půdě proto s o to větším zájmem Teige pozoroval vybrané realizace, které doprovázely

²⁰⁸ K této problematice: Borys GROYS: *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion*, München 1988. Inspirativní čtení Groyse: Piotr PIOTROWSKI: *Artysta między rewolucją i reakcją*, Poznań 1993, 159sqq.

²⁰⁹ Ernest RUTHERFORD GROVES / William FIELDING OGBURN: *American Marriage and Family Relations*, New York 1928.

²¹⁰ Milena JESENSKÁ: Je vůbec možno vychovati dobře dítě doma?, in: *Žijeme II*, 1932–1933, 230–233.

²¹¹ H. G. SCHEFFAUER: *Země boží*, Zdeňka MÜNZEROVÁ (přel.), Praha 1929, 51.

nebo dokonce generovaly onen nomádský způsob života – například brněnský Masarykův studentský domov od Bohuslava Fuchse z let 1929–1930, pražský penzión Arosa od Karla Hannauera z roku 1930, či už zmíněný lázeňský dům Machnáč v Trenčianských Teplicích.

Všechny tyto modelové realizace byly určeny buď pro – použijeme-li anachronického pojmu – *singles*, tj. osoby dlouhodobě žijící samostatně nebo, jako v případě hotelů či lázeňských domů, osoby dočasně „vytržené“ z rodinného života. Rozbití manželství, se kterým ve svých vizích počítal Teige, s sebou však neslo otázku, jejíž řešení v těchto realizacích dost dobře otestovat nešlo: otázku péče a výchovy dětí. Také zde se Teige nechal inspirovat starším učením marxistů a za integrální součást kolektivizace bydlení považoval svěřením výchovy dětí dětským domovům. Bezprostředním vzorem pro Teiga byly – jak upozornil Rostislav Švácha – úspěchy sovětské pedagogiky, která spolu se školním systémem požadovala podřízení výchovy a teoretického vzdělání praktickým potřebám průmyslu a státu a stávala se prostředkem sociálního inženýrství – tvarovala mládež schopnou „*vybudovati nový svět*“, mládež, která je „*nezatížená psychologicky rodičovskými komplexy, nenahnilá teplem rodinného krbu, neznající rozdíl mezi duševní a tělesnou prací – mohutná záloha socialistické tvorby a revolučního boje*.“²¹² O psychologickém zatížení dětí „*rodičovskými komplexy*“ Teige mluví už koncem dvacátých let. Kolem roku 1934 pražský teoretik a jeho životní družka Jožka Nevařilová, zaměstnankyně Ústředí péče o mládež na Ministerstvu sociální péče, zapojují do systému kolektivního bydlení poznatky freudismu ohledně Oidipova komplexu. Podle Nevařilové může studium psychoanalýzy a její praktické využití v kolektivní výchově uchránit dítě před neurózami spojenými s vyrůstáním v tradiční patriarchální rodině.²¹³ Není jasné, nakolik byl Teige informován o pokusech spojit marxismus a freudismus na základě Pavlovovy teorie, které probíhaly o více než dekádu dříve v moskevském Státním psychoanalytickém institutu. Informaci o rozpuštění institutu v roce 1925, po pádu

²¹² TEIGE (pozn. 205).

²¹³ K tomu především ŠVÁCHA (pozn. 202).

Trockého, v již zmiňovaném zpravodaji z měsíční cesty českých intelektuálů do SSSR v roce 1925 nenajdeme. Nicméně právě výzkumy vlivu kolektivní výchovy na Oidipův komplex prováděné v Dětském domově-laboratoři Mezinárodní solidarita, podřízeném zmíněnému institutu, upoutaly pozornost samotného Freuda a patrně nikoli náhodou se tato otázka koncem dvacátých let objevuje i u českých popularizátorů freudismu.²¹⁴

Počátkem třicátých let – ve chvíli, kdy vrcholí Teigovy kolektivní snahy – už ovšem kolektivní bydlení a do jisté míry také kolektivní výchova přišly o ochrannou ruku sovětské vrchnosti. V roce 1931 to připomíná Adolf Hoffmeister, který kapitolu své knihy *Povrch pětiletky*, věnovanou rodinnému životu v Sovětském svazu, adresuje dceři Mileny Jesenské, malé Honze Krejcarové.²¹⁵ O rok později obrození rodinných patriarchálních vztahů ve stalinovském Rusku připomíná v recenzi výstavy sovětské architektury v pražském Mánesu spolupracovník Jiřího Krohy, architekt Oldřich Stibor.²¹⁶ Změna v sovětské politice potvrzovala i vřelým zastáncům společenských diagnóz Teigeho, ke kterým patřil právě Kroha, jak je otázka rozbití rodiny choulostivá. Inspirovalo je to ke hledání umírněnějších řešení. Příkladem zde mohou být Krohovy poněkud excentrické projekty *sociálně-rodinných domů* z druhé poloviny třicátých let. Když tento brněnský architekt v roce 1935 analyzoval důvody opuštění programu kolektivizace bydlení v Sovětském svazu, jako jeden z hlavních důvodů uvedl, že kolektivní domy ignorují hlas „*citu a krve*“, spojující rodiče a děti. Právě proto měly být *socroddomy* hybridem mezi kolektivním a tradičním způsobem bydlení a umožňovat částečnou kolektivizaci výchovy, aniž by to znamenalo zbytečné narušení intimity a soudržnosti rodiny.²¹⁷

Spojencem těchto umírněnějších nápadů byla v Československu prudce stoupající popularita Adlerovy školy, redukcující psychoanalýzu na normativní praktiky sociální

²¹⁴ Bohuslav BROUK: Marxismus a psychoanalýza. Problém oidipuskomplexu v moderní sociologii, in: ReD III, 1929–1931, 257–261; Alexander M. ETKIND: How Psychoanalysis Was Received in Russia, 1906–1936, in: *Journal of Analytical Psychology* XXXIX, 1994, 191–202.

²¹⁵ Adolf HOFFMEISTER: *Povrch pětiletky*, Praha 1931 (kapitola O dětech).

²¹⁶ Oldřich SIBOR: Výstava sovětské architektury, in: *Volné Směry* XXIX, 1932, 258–259.

²¹⁷ KROHA (pozn. 201) 147–148; Jiří KROHA: Reagenční metoda k utváření strukturálně ekonomického bytu, in: *Stavba* XIII, 1936–1937, 45–48, 60–65, 154–155.

reedukace.²¹⁸ Ve třicátých letech se tyto praktiky staly předmětem zájmu mnoha odborníků na předškolní výchovu a rychle také pronikly do povědomí laické veřejnosti. Články věnované tomuto tématu od pedagoga Jana Vaňka redakce ženského časopisu *Eva* ilustrovala fotografiemi moderních školek, například těch vybudovaných v Brně Josefem Poláškem. Liberální ženská periodika popularizovala předškolní výchovu jakožto občanskou povinnost matek: vzhledem k poklesu množství dětí v rodině měly mateřské školky ulehčit dětem adaptaci na podmínky školy a „s úspěchem doplňovati výchovu rodinnou“ v oblasti přípravy „k společenskosti a družnosti“, nezbytných v moderní společnosti.²¹⁹ Předškolní docházka měla dětem zaručit nejen socializační přípravu, ale také správný psychofyzický vývoj a odbornou zdravotnickou péči. Tyto argumenty používá například Ladislav Žák v sérii článků věnovaných kolektivnímu bydlení z *Magazínu DP*, kde píše o „rozvinutí preventivního lékařství, hygieniky a eugeniky“, jež mohly být podle něj zajištěny jenom v rámci státního programu při vědeckém výběru vychovatelů.²²⁰ Využívá zde fakt, že sociální darwinismus lákal v té době nejen G. B. Shawa, oblíbeného spisovatele avantgardy, kterým se Teige inspiroval v zesměšňování měšťáckých konvencí, a nejen vědce soustředěné v MAP, ale i – jak jsme už připomenuli v předchozí kapitole – populární tisk a domácí hospodyně.

3. 6 „Diogene, kde jsi?“

Zřizování jeslí, mateřských školek a sociálního zázemí ve znárodněných podnicích – například v podobě kantýn – patřilo k základním postulátům Rady československých žen a Národní fronty žen, dvou ženských organizací vzniklých po roce 1945. Vedle úsilí o široké zapojení žen do tovární výroby za tím stála také – obzvlášť v případě vlivného Ústředí československých hospodyň, organizace přidružené k Radě československých žen – snaha

²¹⁸ Překlad knihy Alfreda Adlera *Člověk jaký jest* vyšel v nakladatelství Orbis v roce 1935.

²¹⁹ Jan VANĚK: *Význam mateřských škol*, in: *Eva VIII*, 1935–1936, č. 2, 22.

²²⁰ ŽÁK (pozn. 116).

o ulehčení práce početných hospodyň v domácnosti. Reformy měly tedy být prováděny tak, aniž by nová opatření vedla přímo k likvidaci hospodyňského stavu. K dalším postulátům proto patřilo zavedení rodinných mezd, přídavek na děti nebo reforma zákoníku práce, která by zohledňovala požadavky i těch matek, které se nechtěly vzdávat péče o dítě a domácnost, nicméně by rády pracovaly na částečný úvazek.²²¹ V rámci Rady československých žen tehdy získaly podíl na formulování těchto požadavků i architektky: komisi práce žen předsedala nevystudovaná architektka a jedna z vedoucích pracovníc ÚČH Božena Krchová, šéfkou kulturní komise byla Augusta Müllerová. Na stránkách periodika *Rada žen* se kromě toho objevují jména dalších architektek spojených s avantgardou: Emmanuely Kittrichové-Mazancové a Vlasty Sukové-Štursově.

Zvýšený zájem o problémy centralizace domácích prací a péči o dítě lze tehdy vypožorovat i v projektech obytné výstavby. Program pražského sídliště Solidarita (realizace 1947–1949) spoluvytvářený mezi jinými architektky Františkem Jechem, Karlem Štorchem, Hanušem Majerem, Vlastou Sukovou-Štursovou, Miroslavem Tryznou a Antonínem Tenzerem, předpokládal, že práci žen v racionálně zařízených individuálních bytech ulehčí kolektivní prádelny, ústřední topení, jesle a mateřské školky (které měly postupně nahrazovat tovární dětské koutky), pak ústřední zdravotní péče, „*jídelna pro stravování svobodných členů a zaměstnaných manželských párů*“, konzumní tržnice a rekreační zařízení. Program Solidarity se takto přibližoval koncepci *úlohových domů* a bezprostředně navazoval na koncepci družstevního zajištění domácích činností prosazovanou ženskými organizacemi: počátkem roku 1949 byla na okraji strašnického sídliště zahájena výstavba velkokapacitní prádelny Osvobozené domácnosti.²²² Inspirací zde byla především skandinávská bytová družstva, která už od poloviny třicátých let byla

²²¹ Božena KRCHOVÁ: Výdělečná činnost vdané ženy, in: *Naše domácnost* I, 1945–1946, 306–307. (*Naše domácnost* byla nástupnickým časopisem *Ženy a domova*, organu ÚČH.) Dále srov.: Růžena BEDNAŘIKOVÁ: Vliv politického zaměření státu na právo rodinné, in: Vlasta KOSEOVÁ (ed.): *Politický brevír moderní ženy*, Praha 1947, 91–111.

²²² Marie ŠÁCHOVÁ: Družstvo „Osvobozená domácnost“, in: *Solidarita* II, 1947, 23; Lev LENSÝ: Co tomu řeknou ženy?, in: *Solidarita* II, 1947, 33; Osvobozená domácnost a péče o pracující ženu, in: *Solidarita* IV, 1949, 25.

jak pro české architektky, tak pro veřejnost příkladem úspěšného propojení individuálních a kolektivních prvků v obytné výstavbě a zároveň vzorem prolomení společenských předsudků ke kolektivnímu způsobu bydlení.²²³

I přesto, že byty na sídlišti Solidarita se měly řídit principy taylorismu, Suková-Štursová na stránkách *Rady žen* a Tryzna ve zpravodaji *Solidarita* formulují opatrnou kritiku těchto řešení či spíš jejich společenských dopadů: konstatovali, že i v racionálně zařízené domácnosti je péče o domácnost – použijeme-li obratu od americké feministky Betty Friedanové z roku 1963 – „*stále víc, takže se stává náplní veškerého času*“, což vede k nečinnosti žen v oblasti „*veřejného, politického nebo kulturního života*“. „*Nemá smysl*“ – psal Tryzna – „*dělat ze zbytečné lopoty prací přetížené ženy – hospodyně ctnost. Její pracovitost – ta je nepochybná – se uplatní jistě také v něčem prospěšnějším, účelnějším a lidštějším.*“²²⁴ Tím pražští architekti opakovali diagnózy Teigeho, který od konce dvacátých let formuloval kritické poznámky na adresu proslulé frankfurtské kuchyně od architektky Grete Schütte-Lihotzky. Tato opatrná kritika se snad poprvé v takové míře stává součástí diskurzu nekomunistického československého feminismu: v předchozí dekádě se feministky jen sporadicky pozastavují nad tím, že racionalizace individuální domácnosti často nevede ke kýženému zájmu žen o věci veřejné.²²⁵

Účelem zavedení kolektivizace na pražské Solidaritě mělo být nejen odlehčit pracujícím ženám, ale také – ve shodě s revidovanými postuláty ÚČH – usnadnit dosud nezaměstnaným hospodyním práci na částečný úvazek nebo zapojení se do veřejně prospěšné činnosti. Hotelová obsluha tu opětovně šla ruku v ruce s chápáním veřejné sféry jako prodloužení domova v duchu široce definovaného hospodyňského étosu. Předválečná propagátorka taylorismu Růžena Pelantová v roce 1947 takto – způsobem později velmi

²²³ Karel LHOTA: Švédské bydlení, *Eva VI* 1934, č. 14, 26; Oldřich HEIDRICH: *Kniha o Švédsku*, Praha 1939, 107; Karel ŠTORCH: *Bytová družstva ve Skandinávii*, in: *Solidarita I*, 1946, 15–22.

²²⁴ M. TRYZNA: *Zásady dobrého bydlení*, *Solidarita I*, 1946, 8–9; Vlasta ŠTURSOVÁ: *Žena ve výstavbě nové republiky*, in: *Rada žen 1945*, č. 10, 5.

²²⁵ Srov. například zjištění o „*jisté nečinnosti a pohodlí k veřejným povinnostem*“, které měly být vlastní ženám ze Zlína třicátých let: Z. NOSILOVÁ: *Kulturní úroveň žen v Baťově Zlíně*, in: *Eva VI*, 1933–1934, č. 16, 28.

často zneužívaným komunistickou propagandou – zdůrazňovala komplementaritu veřejné činnosti žen a jejich funkce v rodině: „*Budou-li při každé práci, která jim bude svěřena, nebo které se ujmou, také mysliti na celek s tou láskou a odpovědností, jako na vlastní rodinu, bude jejich práce dobrá a přinese národu to, co potřebuje, a co od práce ženy je očekáváno: poctivost, čistotu v jednání, vysoké mravní hledisko, nesobeckost, odříkání, spravedlnost.*“²²⁶

Vedle sousedské jednotky, již se měla stát Solidarita, vznikly v Československu po druhé světové válce i dva kolektivní domy. Oba byly těsně spojené s velkými průmyslovými podniky a oba, vzhledem ke krizi na pracovním trhu, měly díky široké nabídce volitelných kolektivních řešení usnadnit ženám zapojení se do tehdy intenzivně se rozmáhající průmyslové výroby. Kolektivní dům zálužských Stalinových chemických závodů v Horním Litvínově byl vystavěn v letech 1946–1958 podle projektu architektů Evžena Linharta a Václava Hilského. Druhý z kolektivních domů, jenž brzy začal sloužit jako ukázkový příklad překonávání patronackého systému Bati, vznikl v letech 1948–1950 ve Zlíně (Gottwaldově) podle projektu člena skupiny PAS Jiřího Voženílka. Poměrně komfortní, mezonetové byty litvínovské realizace se spíše přibližovaly k Le Corbusierově Unité d'habitation (1946–1952) nebo umírněným projektům sovětských architektů Mojseje Ginzburga a bratří Věsniňů než k jednomístným obytným kabinám Teigeho;²²⁷ zespolečenštění domácích prací tu v žádném případě nemělo jít ruku v ruce s rozbitím rodiny, jak si to kdysi přál Teige. „*Nejde o onu formu, jak ji studovali naši architekti před 15 lety, tj. kolektivní dům s prostými obytnými buňkami pro jednotlivce,*“ psal architekt Josef Kittrich, manžel Emmanuely Kittrichové-Mazancové, v recenzi zveřejněné v časopisu *Architektura*. „*Program žádal výslovně rodinné byty, protože rodina, i když jsou oba rodiče zaměstnáni, zůstává nadále základní hospodářskou jednotkou naší společnosti.*“

²²⁶ Růžena PELANTOVÁ: Žena v samosprávě, in: KOSEOVÁ (ed.) (pozn. 221) 38–50.

²²⁷ K litvínovskému koldomu podrobně Rostislav ŠVÁCHA: Funkcionalistická tvorba architekta Václava Hilského, in: *Umění XLIII*, 1995, 134–148. Z celkového počtu 352 bytů bylo sto mezonetových. Byty byly vybaveny kuchyňkami; v bytech mezonetových kuchyňky měly 3,8 čtverečních metrů.

Jde jen o maximálně zespolečenštěnou obsluhu, zařízenou tak, aby ženám, které chtějí samy vést domácnost, byla tato možnost ponechána, ale byla jim přitom usnadněna. ²²⁸

Za tím, že tvůrci litvínovského koldomu přijali umírněný postoj ke kolektivnímu bydlení, odmítající hypotézu o rozpadu rodiny, pravděpodobně stálo hned několik důvodů. Vedle dědictví debat vedených levicovými architekty ještě v polovině třicátých let, které vyzdvihoval Rostislav Švácha v roce 1995, lze za konečnou podobou litvínovské realizace hledat také ozvěny diskusí na téma sociálního charakteru československého lidového státu vedených v období 1945–1948. Postuláty masové kolektivizace výchovy formou zavedení celotýdenních jeslí a mateřských školek sice tehdy nezískaly podporu ani státní moci, ani levicově-liberální Rady československých žen, nicméně silné kolektivizační nálady přetrvávaly těsně po druhé světové válce mezi některými českými komunisty.²²⁹ Nebyli to proto jen budoucí obyvatelé litvínovského koldomu,²³⁰ ale i část tehdejších elit, kdo dávali najevo své obavy ze snah o zavedení přílišné kolektivizace po sovětském vzoru.

Zajímavou argumentaci zde předkládá například Božena Krchová. V prostředí ÚČH se kolektivní výchova před druhou světovou válkou netěšila velké přízni a časopis *Žena a domov* například informoval, jak lze pedagogické metody italské odbornice Marie Montessoriové, vyvinuté pro dětské domovy, adaptovat na podmínky individuálních domácností.²³¹ Naopak v knize *Politický breviř moderní ženy* Krchová uznává přínosy, jaké síť mateřských školek dává zaměstnaným ženám. Nicméně rozbití rodiny a přehnaná kolektivizace výchovy je podle ní nepříznivá jak pro děti, tak pro matky. V analýze vztahů mezi matkou a dítětem se Krchová odvolává na českou filozofku Albínu Dratvovou. Její studie *Duše dnešní ženy* (1947) se mj. zabývala základy konfliktu mezi rodinou a výdělečnou prací žen a konstatovala, že znemožní-li se matce péče o dítě, má to často za

²²⁸ Josef KITTRICH: Dům společenského bydlení, in: *Architektura ČSR VI*, 1947, 5–6.

²²⁹ E. F. BURIAN: Postavení ženy... [Odpověď na anketu], in: *Naše domácnost I*, 1945–1946, 145; UHROVÁ (pozn. 3).

²³⁰ ŠVÁCHA (pozn. 227).

²³¹ Helena MERTLOVÁ: Metoda Dr. Marie Montessoriové v rodinné výchově, in: *Žena a domov VII*, 1938, 37–40.

následek realizaci instinktů ve fetiších – předmětech nebo zvířatech, nikoli ve výkonu profesně nebo společensky prospěšné činnosti. Psychická nepohoda zaměstnaných matek může podle Krchové přinést vyčíslitelné ekonomické následky a především znamená – navzdory intencím avantgardy – komodifikaci ženských emocí.²³²

Návrhy na řešení otázky kolektivizace výchovy ve druhé polovině čtyřicátých let zdá se spějí k umírněnému modelu, který už pak s nevelkými odchylkami fungoval v rámci státního systému předškolní výchovy po roce 1948. Mezi některými českými komunisty před tímto datem najdeme sice stále ještě zastánce radikálních řešení, v teoriích formulovaných nejvěrnějšími následovníky Teigova myšlení se však tato problematika ocitá už na vedlejší koleji. Teoretickou základnu koncepce lidových penziónů, formulovanou architektem Ladislavem Žákem, lze spíše než v proměnách rodiny nalézt v kritice industrializace a konzumerismu charakteristického pro industriální kapitalismus. V období poválečných hospodářských těžkostí avantgarda dořikává své závěry z období hospodářské krize třicátých let. Nejvýraznější kritické hlasy se ozývají z Klubu rozumné spotřeby, kde Karel Honzík, Ladislav Žák, Vladimír Machonin a Bohuslav Brouk formulují program necessismu, jakousi utopickou vizi socialistického plánovaného hospodářství, které omezí konzumní způsob života a povede k osvobození člověka.²³³ V podobném tónu se vyjadřuje tehdy také Teige: lidový penzión, jakýsi ideální kolektivní dům předložený Ladislavem Žákem na stránkách knihy *Obytná krajina* podle Teigeho „uskutečňuje to, co Le Cobusier prohlásil za moudrost architektury: *Diogenův sud. Moudrost, která žádá vše, co je potřebné, a odmítá vše, co je nadbytečné, přísně revidujíc, zda ta nebo ona konvenční a tradiční potřeba není zdánlivá a falešná, je ochotná s dobrovolnou kázní podstoupit značné újmy, vykoupí-li tím vyšší hodnoty (...)* Klíč k systému: *najít rozumnou míru spotřeby, stanovit spotřebu tak, aby mohla být značně*

²³² Božena KRCHOVÁ: Hospodyňství a žena, in: KOSEOVÁ (ed.) (pozn. 221) 71–90.

²³³ Dita DVOŘÁKOVÁ: „Toporná modernost“. Teorie funkcionalismu Karla Honzika v letech 1930–1950, její zdroje a paralely, in: Umění LIII, 2005, 142–155.

snížena průmyslová výroba; naučit se žít několik hodin denně, aniž bychom cokoliv konzumovali. Jsme však na svou spotřebu hrdí a vidíme v ní znak civilizace: výsledkem je potlačení vnitřního života.²³⁴ „Spotřebitelský individualismus“, jak shodně předpovídá Honzík v knize *Tvorba životního slohu*, zmizí a „až lidé pochopí, že hodnota domácí stravy nemůže vyvážit celodenní lopotu ženy v kuchyni, myšlenka *boardinghousu* (nebo *koldomu*) ožije znova a stane se nepochybně vyhledávanou formou života, ne-li pro všechno obyvatelstvo, tedy jistě pro jeho valnou část.“²³⁵

Poukazuje-li Honzík na „spotřebitelský individualismus“ jakožto na faktor, který ovlivňuje lidskou spotřebu, upozorňuje také druhou stranu téže mince: na nebezpečí přehnané centralizace, například té v kolektivních kuchyních nebo nemocnicích a na související nárůst administrativy, která „odděluje (více nebo méně) spotřebitele od předmětu spotřeby“.²³⁶ Identické obavy najdeme také u představitelk českého feminizmu, které, jak jsme zmínili v předchozí kapitole, si už koncem třicátých let začínají uvědomovat pastí „totálního“ taylorismu. Ve zmíněném *Politickém breviři moderní ženy* tvoří jedno z hlavních témat ekonomie konzumu, tradiční téma českého feminizmu, tentokrát konfrontované s nebezpečím přehnané kolektivizace. Hranici zespolečenštění domácích prací tu vymezuje právě obava před oddělením konzumenta od předmětu spotřeby. „Po technické stránce provozu“ – píše o kolektivních domácnostech Božena Solnařová – „předčí velmi mnoho průměrných domácností, vůči nimž připomínají svou zmechanizovanou dokonalostí výrobek strojový vedle naivní oduševnělosti ručního díla. Obdobná je i jejich sociální funkce a v tom je i jejich slabost. Přes své výhody technické organizace konzumu a přes svoji patrně větší hospodárnost, jsou stále ještě jen prospěšnou náhražkou nebo užitečným provisoriem a není velká pravděpodobnost, že se tento názor ve své nejhlubší podstatě změní. Jsou dokonalým nástrojem hmotného konzumu, ale

²³⁴ Karel TEIGE: Předmluva o architektuře a přírodě, in: Ladislav ŽÁK: *Obytná krajina*, Praha 1947, 7–21.

²³⁵ Karel HONZÍK: *Tvorba životního slohu*, Praha 1946, 259.

²³⁶ *Ibidem* 227.

nedovedou vytvořit oné důvěrné atmosféry soukromí a pokojného bezpečí, onoho blízkého vztahu k lidem a věcem, který nakonec vábí moderního člověka do nepohodlí a primitivnosti trampské chaty, aby tam hledal a našel obraz domova, který je útlukem nejen pro tělo, nýbrž i duši. (...) Pouhé opatření spotřebních možností, tedy řádná výživa a distribuce potravin, oděvu, obydlí a jiných potřeb však ještě neznamená, že tyto základní potřeby jsou skutečně uspokojeny. Je třeba, aby byl lidem umožněn a usnadněn jejich konsum, jejich skutečné spotřebování a užití.²³⁷ Zdůraznění solidaristických emocí, schopných se nejlépe naplnit v blízkém vztahu s přírodou, a zdůraznění psychologických aspektů bydlení jsou zde jakousi dalekou paralelou idejí hláсанých Ladislavem Žákem v knize *Obytná krajina*. Ve chvíli, kdy oba kolektivní domy – ten litvínovský a ten zlínský – realizují postuláty jak architektonické avantgardy, tak i feministek, se v obou těchto táborech objevují hlasy, které varují, že se řešení ulehčující život ženám mohou snadno převtělit ve svou karikaturu.

3. 7 *V pasti determinismu*

Jak píše Eric Dluhosch, avantgarda se nesnažila vysvětlit veřejnosti, že právě jí nabízená řešení jsou těmi nejlepšími. „*Místo toho měla avantgarda sklon zabývat se ‚novým socialistickým člověkem‘ jako statisticky determinovanou a historicky předurčenou abstrakcí ve velké hře, zvané ‚beztrždní společnost‘*“.²³⁸ Legitimizací avantgardního projektu sociálního prostoru byla budoucnost. Právě historicistický determinismus avantgardy je třeba obviňovat z častého opomíjení soukromé zkušenosti jednotlivce. Teigeho utopická idea polarity veřejného a soukromého v kolektivních domech tak nachází své originální pokračování až po roce 1945, na okraji tehdejšího dvouletkového optimismu. Citlivé vnímání soukromé zkušenosti jednotlivce charakterizuje naopak některé propozice, jež lze zařadit do „ženské“ tradice kolektivizace bydlení v Čechách a

²³⁷ Božena SOLNAŘOVÁ: Hospodářská politika soukromého života, in: KOSEOVÁ (ed.) (pozn. 221) 51–70.

²³⁸ DLUHOŠ (pozn. 29).

keré zdejšímu liberálnímu feminizmu, koncem první meziválečné dekády už vysoce institucionalizovanému, připomínají jeho kořeny – kořeny hnutí formovaného odspodu. Právě tyto propozice patří snad k tomu nejhodnotnějšímu, co český liberální feminizmus do demokratické diskuse o architektuře v první polovině 20. století přinesl.

4. Jak projít uchem jehly? Emancipace žen v architektonických povoláních

V postsocialistické situaci devadesátých let minulého století se pozornost emancipačních hnutí soustředila hlavně na otázky identity a kulturní dominance, často v neprospěch zájmu věnovaného ekonomické nespravedlnosti. Tak to aspoň vidí představitelka jedné z větví čtvrté generace frankfurtské školy, filozofka politické teorie Nancy Fraserová. Podle ní je problém narůstajících nerovností zastíněn mimo jiné hlasitými požadavky na uznání genderových rozdílů.²³⁹

Logika identifikace žen-umělkyně s paternalistickým systémem kultury období modernismu už v českém dějepisu umění kritice podrobována byla; v tradici feministických dějin umění zde byly také hledány prvky kulturní subverze, jež by měly potenciál přepsat kánon českého výtvarného umění.²⁴⁰ Pro zkoumání změn v postavení žen v uměleckých povoláních v Československu první poloviny 20. století se však zdá neméně důležité zasadit aktivity výtvarně činných žen do programů a strategií dobových emancipačních hnutí, určit jejich místo mezi ekonomickými a statusovými požadavky feminismu. Tuto jen málokdy formulovanou perspektivu historického výzkumu podporuje předpoklad Nancy Fraserové, že „*gender (...) je hybridní kategorie, která je zakotvená zároveň v ekonomické struktuře i ve společenské statusové hierarchii. Nespravedlnost ve věcech genderu lze proto pochopit a řešit jen tehdy, jestliže se zvažuje jak otázka rozdělování, tak i otázka uznání*“.²⁴¹

Po roce 1918 ztratila omezení účasti žen na politickém a společensko-ekonomickém životě z velké části oporu v právu. Genderové stereotypy, ležící u základů těchto omezení, sice – i když vskutku želví rychlostí – přicházely o svou společenskou legitimitu, nicméně dále přetrvávaly jako součást kapitalistického trhu práce, ba dokonce byly do tohoto trhu často teprve integrovány současně se vstupem žen do profesí pro ně

²³⁹ Monika BOBAKO: Horyzonty uznania i sprawiedliwości. Z Nancy Fraser rozmawia Monika Bobako, in: Recykling idei, č. 11, podzím / zima 2008, 52–61.

²⁴⁰ PACHMANOVÁ (pozn. 153) (kapitola Ženské práce v mužném věku. Ornament, zločin a nemoc intimity).

²⁴¹ Nancy FRASEROVÁ / Axel HONNETH: Přerozdělování nebo uznání?, Alena BAKEŠOVÁ / Marek HRUBEC (přel.), Praha 2004, 39.

nově otevřených. Sledovat zde budeme však nejen to, jak bylo místo žen na pracovním trhu prostoupeno kulturními normami. Pokusíme se také o pohled na širší problém, a sice ten, jak ekonomie dokázala instrumentalizovat kulturu první republiky. Provázání mezi ekonomii a kulturou zdá se totiž nejen určovat názory na „postavenou“ architekturu, jak jsme to viděli v případě debat o podobě československé domácnosti, ale zasahuje do samotné definice povolání architekta. A to jak té formulované muži, tak i té, jež kreslí ženy architektky či prvorepublikové feministky.

4. 1 Dějiny a zdroje

Dějiny přístupu žen k architektonickým povoláním byly částečně sepsány už u příležitosti sestavování dějin přístupu žen k povoláním technickým.²⁴² Ještě na počátku 20. století byly návrhy na otevření technických škol ženám doprovázeny ekonomicky motivovanými protesty. Ozvěny celoříšské vlny nevole dorazily do Prahy například roku 1906, kdy proti přístupu žen do průmyslových škol a následné konkurenci ze strany žen vystoupil Spolek stavbyvedoucích a stavitelů Království českého.²⁴³ Na pražské české technice doporučil profesorský sbor studium žen na vybraných oborech včetně architektury od roku 1909. Od roku 1914 zde jako hospitantka studovala Milada Pavlíková, pozdější první československá architektka.

Po roce 1918 dosavadní prioritu feministického mainstreamu – boj o přístup k vysokoškolskému studiu – nahradila snaha o uvedení práv zaručených ústavou do života. Významnou roli zde sehrálo Ústředí poraden pro volbu povolání, založené v Praze roku 1920. Na základě iniciativy jeho generální tajemnice a zároveň spolupracovnice ŽNR Juliany Lancové vyšla v roce 1929 – pro toto pojednání klíčová – *Kniha ženských zaměstnání*, jež přinesla medailony profesí vhodných pro ženy, sepsané ženami. Zhruba

²⁴² Jiřina MASNEROVÁ: První studentky na pražské technice, in: Magdaléna POKORNÁ (ed.): Semináře výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000–2001, Praha 2002, 181–187; Marie PLATOVSKÁ / Vladislava VALCHÁŘOVÁ: První architektky. Studia a tvorba, in: MACHONIN / RYNDOVÁ / VALCHÁŘOVÁ et al. (ed.) (pozn. 61) 50–54.

²⁴³ Pryč se ženami, *Ženský svět* X, 1906, 273; NEUDORFLOVÁ (pozn. 166) 408.

čtvrtinu místa zde zaujaly tvůrčí obory: najdeme tu články pojednávající o povolání malířky, sochařky či tanečnice. Krátký text věnovaný profesi architektky z pera Milady Petříkové-Pavlíkové příznivě překvapí věcným tónem; už jeho zahrnutí do příručky lze považovat za emancipační úspěch.

České poradenství v oblasti volby povolání – včetně zmíněné publikace – zůstávalo ve dvacátých letech pod vlivem psychotechniky. Tento specializovaný obor psychologie práce si vydobyl vědecké postavení díky filozofovi Hugo Münsterbergovi a jeho knize *Grundzüge der Psychotechnik (Základy psychotechniky)* (1914) a zabýval se zejména výzkumem inteligence a psychofyzických vlastností v souvislosti s povoláním: „*Znát chování uchazečovo v nejširším smyslu nejen v dílně nebo kanceláři, nýbrž i doma*“, a to včetně například ochoty pracovat nebo temperamentu, tak zněl nejvšeobecněji formulovaný úkol psychotechniky.²⁴⁴ Jejím teoretickým základem se v Československu věnoval zejména Ústav psychotechnický při MAP. Odborně vypracované postupy pak při volbě povolání konfrontovaly fyzické, intelektuální a psychické vlastnosti uchazeče s vědecky určeným fondem vlastností v tom kterém zaměstnání vyžadovaných; praktické poradenství zde využívalo hlavně rozmanitých mechanických měření a komplikovaných dotazníkových sestav. Vzhledem k dosavadnímu kastování většiny povolání byl v ÚPPVP oceňován zejména emancipační rozměr psychotechniky: „*poznáváme,*“ psal už v roce 1925 Cyril Stejskal „*jak daleký význam má správně vyložená zásada amerického inženýra Taylora: The right man on the right place! tj.: Každý člověk (netoliko muž, nýbrž i žena) na své místo! Totiž na takové místo ve společenském organismu, pro které je nejzpůsobilejší podle svých psychofyzických schopností a vlastností.*“²⁴⁵ Široké použití tohoto často

²⁴⁴ František ŠERACKÝ: Psychotechnický výběr pro povolání, in: Václav VERUNÁČ: Encyklopedie výkonnosti I. Člověk, Praha 1934, 172–253. Pražské Ústředí poraden pro volbu povolání se v roce 1921 připojilo k Psychotechnickému ústavu Masarykovy akademie práce, jehož prvním ředitelem byl právě František Šeracký. Rudolf KOHOUTEK: Nové poznatky z poradenské psychologie, in: Školní vzdělávací programy, <http://svp.muni.cz/ukazat.php?docId=397>, vyhledáno 2. 6. 2008; idem: Historie pedagogicko-psychologického poradenství, in: Pedagogická orientace, 1998, č. 3, 40–45.

²⁴⁵ Cyril STEJSKAL: O poslání poraden pro volbu povolání, in: Juliana LANCOVÁ / Oldřich ŘÍHA / Cyril STEJSKAL et al.: Správná volba povolání, Praha 1925, 289–295.

intuitivně chápaného mladého vědeckého odvětví však přinášelo, jak dále ukážeme, nové problémy a omezení.

Stále nevíme, zda kromě Milady Petříkové-Pavlíkové některý z architektů nebo architektek první republiky systematictěji promýšlel profesní postavení architektek. Názory československé avantgardy na toto téma se přesto dají dešifrovat z textů věnovaných uměleckému školství všeobecně. Napínavé se zde ukazují být hlavně práce Josefa Vydry, historika umění, etnografa, pedagoga a publicisty, angažovaného ještě před vznikem samostatného Československa ve hnutí pro reformu uměleckého řemesla na Slovensku. Ve dvacátých letech byl Vydra spolu s Františkem V. Mokřým, Zdeňkem Loudou či Stanislavem Matějčkem jednou z vůdčích postav okruhu kolem *Revue pro kreslení a umělecká řemesla* *Náš Směr* a později časopisu *Výtvarná výchova*. Vedle reformy výtvarné výchovy patřila k prioritám *Našeho směru* kampaň proti ornamentu i „*kyčiči vlasteneckému*“, osvobození rukodělné výroby z patriarchálního folklorismu a její obrození na půdě etiky průmyslu.²⁴⁶ Koncem dvacátých let byl Vydra organizátorem a od akademického roku 1928/1929 i prvním ředitelem Školy umeleckých remesiel v Bratislavě. V ní se pěstovaly „*najpokrokovjšie metódy, ktoré mohli pripútať žiactvo vzpruhou novosti a modernosti a snahou udržať krok s vymoženosťami umenia a techniky súčasnej Európy*“.²⁴⁷ Se školou – vedle plejády stálých pedagogů ze Slovenska a z Čech, mezi nimiž připomeňme alespoň absolventa Bauhausu architekta Zdeňka Rossmanna – spolupracovala také elita mezinárodní avantgardy. Po uzavření bratislavského pracoviště

²⁴⁶ Formulace Josefa Vydry, cit. podle: Rudolf CHADRABA: Doslov, in: Bohumil MARKALOUS: Estetika praktického života, Rudolf CHADRABA / Marie KRULICOVÁ / Milena VINAŘOVÁ (ed.), Praha 1989, 549–559.

²⁴⁷ Josef VYDRA: Počiatky prvej umeleckej školy na Slovensku. 30 rokov od založenia Školy umeleckých remesiel v Bratislave (1958), cit. podle: Iva MOJŽIŠOVÁ: Konštrukcia, pohyb, svetlo, in: MADI art periodical, č. 4, http://mobil-madi.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=209&Itemid=63, vyhledáno 2. 6. 2008. Mezi členy kuratoria školy patřili mj. architekti Emil Belluš, Klement Šilinger a Bedrich Weinwurm. Místopředsedou byl Dušan Jurkovič. Viz Ladislav FOLTYN: Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918–1939, Bratislava 1993, 89–92; Matúš DULLA / Henrieta MORAVČÍKOVÁ: Architektúra Slovenska v 20. storočí, Bratislava 2002, 113–114.

koncem třicátých let se Vydra stal ředitelem brněnské Školy uměleckých řemesel. Do Brna s ním tehdy přišel vyučovat i Rossmann.²⁴⁸

Druhý z klíčových zdrojů, který budeme analyzovat v následující kapitole, totiž sedmdesátistránkovou brožuru *Nové povolání průmyslové výtvarnictví*, Vydra publikuje až po válečném intermezzu v roce 1948. Formuluje v ní – použijeme-li poněkud anachronického pojmu – moderní koncepci designu a vymezuje jeho místo v hospodářském systému obrozeného Československa. Komplexní chápání úkolu designéra zde bylo Josefu Vydrovi – obdobně jako v případě většiny československé poválečné avantgardy – zprostředkováno asi především válečnými emigranty, zejména architektem Antonínem Heythumem a designérem Ladislavem Sutnarem. Obdobou amerického „*industrial designer*“ je ve Vydrově brožuře pojem „*architekt průmyslových výrobků*“, který „*pamatuje na vše a tvoří v takovém rozsahu duševním jako i architekt stavební*“.²⁴⁹ Dále zde můžeme najít odvolání na hnutí za reformu uměleckého řemesla z konce 19. století, zvláště na spisy Otakara Hostinského, Vydrovy vlastní zkušenosti z Bratislavy a Brna nebo konečně postupy z oblasti designu a marketingu, jaké krystalizovaly ve Zlíně od druhé poloviny třicátých let.

Českými dějinami umění polozapomenuté poválečné přípravy na československou „designérskou revoluci“ si zaslouží pozornost hned z několika důvodů. Reformu uměleckého školství vidí Vydra, ve shodě s náladami velké části avantgardy ve dvouletce, jakožto prostředek realizace státoporných vizí. V předvečer druhé vlny znárodnování československého průmyslu vystupuje jako obhájce diferenciacce průmyslové výroby. A konečně – tváří v tvář vývoji hospodářství směrem ke státnímu socialismu – tematizuje místo žen na pracovním trhu.

²⁴⁸ Alena KRKOŠKOVÁ (ed.), *Škola uměleckých řemesel v Brně. Učitelé z let 1924–1999* (kat. výst.) Brno 1999. K bratislavské škole viz aspoň Iva MOJŽIŠOVÁ: *Škola umeleckých remesiel v Bratislave a Bauhaus*, in: *Ars XXIII*, 1990, 43–54; eadem: *Avant-garde Repercussions and the School of Applied Arts in Bratislava, 1928–1939*, in: *Journal of Design History* V, 1992, č. 4, 273–279; Eadem: *ŠUR a moderna*, in: Zora RUSINOVÁ (ed.): *Dějiny slovenského výtvarného umenia. 20. storočie*, Bratislava 2000, 18–24.

²⁴⁹ VYDRA (pozn. 125) 53–54.

4. 2 Jak datovat předsudky?

I když, jak upozorňuje historička umění Iva Mojžišová, řediteli bratislavské školy „*nešlo ani, ako sa zvykne tvrdiť, o priamu napodobeninu, o akýsi 'bratislavský Bauhaus'*“,²⁵⁰ v manifestu jejího bývalého ředitele můžeme najít rovnou celý katalog genderových stereotypů či dokonce mizogynistických předpojatostí. Podobnost s o dvě dekády starší praxí na výmarském Bauhausu a s těmi prvky německého architektonického modernismu, z nichž bauhausovská avantgarda vyrostla, je až nápadná.²⁵¹

Než se podíváme na některé z překážek,²⁵² jimž budoucí adeptky architektonických povolání musely čelit, stojí za to si – spolu s Richardem Rortym – uvědomit, že změna vědomí nikdy nepřináší okamžitou změnu jazyka a že i „*termíny, které používají zakladatelé nové formy kulturního života, se skládají převážně z výpůjček ze slovníku kultury, kterou chtějí nahradit.*“²⁵³ Diskurz o uplatnění tvořivých žen na pracovním trhu v první polovině 20. století se týká jevů nových. Ovšem slovní zásobou a rozsahem témat a významů jen s velkými obtížemi vybočuje z kolejí vyjetých už koncem 19. století.

Kopíruje Milada Petříková-Pavlíková rozšířené představy o fyzických predispozicích žen,

²⁵⁰ MOJŽIŠOVÁ: Konštrukcia (pozn. 247).

²⁵¹ Program Bauhausu je od poloviny devadesátých let neustále pod lupou amerických a do jisté míry také německých feministických dějin umění. Srov. například: Katerina RÜEDI RAY: Bauhaus Hausfrau. Gender Formation in Design Education, in: Journal of Architectural Education LV, 2001, č. 2, 73–80. Pokus o zapojení této genderové kritiky do českého dějepisu umění provedla PACHMANOVÁ (pozn. 153). Ke kontaktům československých umělců s výmarskou školou viz také: Markéta SVOBODOVÁ: Českoslovenští studenti architektury na Bauhausu, Umění LIV, 2006, 406–419; Eadem, Studentky z Československa na Bauhausu 1919–1933. Výmar – Desava – Berlín, in: Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století (sborník z konference), Středočeské muzeum v Rostokách u Prahy 2005, 333–344. (Autorka přináší mimo jiné zprávu o tom, že v oddělení architektury a vnitřního zařízení Bauhausu studovaly tři ženy „z německého prostředí Československa“.)

²⁵² Katalog překážek, jimž čelily architektky v Německu v prvních desetiletích 20. století viz Despina STRATIGAKOS: Skirts and Scaffolding. Woman Architects, Gender and Design in Wilhelmine Germany, Ann Arbor 1999; eadem: Architects in Skirts. The Public Image of Women Architects in Wilhelmine Germany, in: Journal of Architectural Education, LV, 2001, č. 2, 90–100; eadem: The Uncanny Architect. Fears of Lesbian Builders and Deviant Homes in Modern Germany, in: Hilde HEYNEN / Gülsüm BAYDAR (ed.): Negotiating Domesticity. Spatial Productions of Gender in Modern Architecture, London / New York 2005, 145–161.

²⁵³ Richard RORTY: Nahodilost, ironie, solidarita, Pavel TOMAN (přel.), Praha 1996, 63. Viz inspirativní čtení Rortyho v článku: Joanna TOKARSKA-BAKIR: Ganz Andere? Żyd jako czarownica i czarownica jako Żyd w polskich i obcych źródłach etnograficznych, czyli jak czytać protokoły przesłuchań, in: Res Publica Nowa XIV, 2001, č. 8, 3–31.

když píše o zdolání fyzické námahy při rýsování, se kterou budou muset architektky zápasit? Nebo je parafrázuje? Lze názor architektky Hany Kučerové-Záveské, že ženy se svými zkušenostmi by mohly přesně a do důsledku promyslet architekturu domácího hospodářství, zařadit do linie, u jejíhož zrodu stály Catherine Beecherová, Christine Fredericková a Lillian Gilbrethová a jež se už ve třicátých letech některým jejím zastáncům²⁵⁴ začala jevit jako omezení? Nebo jde spíše o vyjádření moderní touhy po vymezení teritorií profesní aktivity žen-architektek? A co si počít v případě, kdy opatrné rozšiřování (a zároveň přísné vymezení) polí ženské aktivity přichází od mužů, kteří jinak používají čistě protiženskou rétoriku?

4.3 Překážky

4.3.1 Tělo architektky

Mezi ÚPPVP a státotvornou avantgardou panovala shoda v tom, že základní překážkou, s níž se musely vypořádat ženy aspirující na výkon povolání architektky, je jejich fyzická slabost. Ba co více: nedostatečné zastoupení žen v mnoha řemeslných odvětvích mělo vyplývat nejen z handicapu tělesné konstituce, nýbrž také z vrozeného a rodinnou výchovou podporovaného strachu z fyzické práce. „*Matky se bojí, aby dcery nezhrubly tělesně od těžké práce a duševně od vtipů dílenských,*“ psala Lancová. „*Život sám je tvrdý, vyžaduje otužilosti a nevyhrávají ho citlivky (...),*“ dodala.²⁵⁵

Pobídky Juliany Lancové, aby ženy přemohly obavy z řemeslné práce, však narážely na odpor jejího vlastního prostředí. Psychotechnici ženám doporučovali ostražitost při volbě architektonických povolání: architektka se v příručkách pro volbu povolání dívek rychle ocitla vedle chirurga nebo porodníka, tedy profesí, jež vyžadovaly

²⁵⁴ Jak nedávno připomněla slovenská historička Bohunka Koklesová, i mezi svými zastánci vzbuzoval projekt architektury „domácího krbu“ občas vnitřní nespokojenost. Srov. interpretaci článku Ivy Mojžišové věnovaného rakouské architektce Gretě Schütte-Lichotzky (1988) v článku: Bohunka KOKLESOVÁ: Ženy zaujaté modernizmom. Příbeh Ivy Mojžišovej, in: Milena BARTLOVÁ / Martina PACHMANOVÁ (ed.): Artemis a Dr. Faust. Ženy v českých a slovenských dějinách umění, Praha 2008, 152–169.

²⁵⁵ Juliana LANCOVÁ: Volba povolání dívek, in: STRÁNSKÁ (ed.) (pozn. 53), 1374–1377.

velkou fyzickou námahu. Jak v roce 1925 upozorňovala sama Lancová, u děvčat „*více ještě než u hochů*“ je třeba uvažovat při volbě povolání „*o individuální síle tělesné, vzrůstu, o zdraví, o dispozicích tělesných, o inteligenci, speciálních vlohách a nedostacích, o osobní povaze a zájmu*“.²⁵⁶

Zdůrazňování fyzické náročnosti práce architekta mělo – v tradici znovu oživené německým publicistou Karlem Schefflerem koncem 19. století – kořeny v chápání této práce jakožto práce „*v terénu*“.²⁵⁷ Na tuto argumentaci se v Čechách odvolával například František Novotný, profesor pražské techniky, který roku 1917 protestoval proti ženám na technických studiích.²⁵⁸ O dvanáct let později Milada Petříková-Pavlíková upozorňovala na – už zmiňované – „*zdolání fyzické námahy při rýsování*“.²⁵⁹ Směřovala-li Schefflerova rétorika k vymýcení deviací u ženy-mužatky, psychotechnici upozorňovali hlavně na „*ochranu budoucí matky a jejího potomstva*“.

Přesvědčení o fyzické křehkosti žen, kvůli němuž se ocitaly na poli architektury v pozici poražených, se stávalo jejich Pyrrhovým vítězstvím na poli uměleckého řemesla. Výhodou zde měly být jemné dlaně, přizpůsobené precizním pracím, jež byly v příručkách volby povolání skloňovány ve všech pádech. Josef Vydra ještě po druhé světové válce zdůrazňoval ženskou „*jemnost prstů v rukou, se kterými mohou prováděti nejjemnější úkony, např. vyšívání, jemnou malbu na porceláně*“.²⁶⁰ Jenom na okraj připomeňme, že při volbě zaměstnání psychotechnici pro objektivní identifikaci preciznosti rukou využívali mezi jinými Moedův hmatoměr k měření citlivosti na jemnost povrchu, tremometr a Hippův chronoskop pro měření klidu ruky nebo konečně dvouruční support k vyšetření součinnosti obou rukou.

²⁵⁶ Juliana LANCOVÁ: Cesta k správné volbě povolání, in: LANCOVÁ / ŘÍHA / STEJSKAL et al. (pozn. 245) 9–72.

²⁵⁷ Scheffler architekta viděl zároveň jakožto „*dělníka*“, který tvoří na staveništi za nepříznivého počasí, a zároveň „*intelektuála a génia*“. STARTIGAKOS 2001 (pozn. 252).

²⁵⁸ PLATOVSKÁ / VALCHÁŘOVÁ (pozn. 242).

²⁵⁹ Milada PETŘÍKOVÁ-PAVLÍKOVÁ: Architektka – inženýrka, in: Juliana LANCOVÁ: Kniha ženských zaměstnání, Praha 1929, 305–306.

²⁶⁰ VYDRA (pozn. 125) 62.

4. 3. 2 Poctivý řemeslník (před vdavkami)

Avantgardní program architektonického vzdělávání kladl – po vzoru německého Bauhausu – důraz na praktičnost. Výuka se prováděla na aktuálních architektonických úkolech a jejím základem měla být dílenská praxe a znalost řemesla. Avantgardní architekti, vykrmení produktivistickou ideou umělce-dělníka, mohli ve třicátých letech pozorovat, jak je tento mýtus v sovětském Rusku zaváděn do života, v jakkoli zkreslené a západní Evropou zprostředkované podobě. Karel Teige a profesor brněnské techniky architekt Jiří Kroha i přesto ochotně do svých prohlášení zapojovali také druhou stranu tohoto programu: chápali architekta jako organizátora společenských procesů. „*Naše doba,*“ připomeňme hlas Zdeňka Rossmanna v diskusi o reorganizaci brněnské ŠUŘ, „*plná bídy a sociálních nesrovnalostí potřebovala odpovědných organizátorů – ukázalo se však, že jich není.*“²⁶¹ Vidina umělce jakožto organizátora a dělníka v jedné osobě přežívala později dlouho v programech avantgardy, také té blízké Josefu Vydrovi. Pro Vydra je moderní průmyslový výtvarník „*novým dělníkem budoucnosti, pracuje v kvalitě výroby*“.²⁶² Bude dobře, jak připomínal teoretik Svazu československého díla Karel Herain v roce 1948, když onen „*výtvarník – organizátor*“ „*se při tom umaže. Poznává bezprostředně skutečný svět práce, naučí se myslit v materiálu (...)*“.²⁶³

Program řemeslné odbornosti najdeme od konce dvacátých let i mimo programy avantgardy; úspěchy technického školství sovětského Ruska dávali za vzor také nekomunisté. Zatímco Zdeněk Rossmann pranýřoval „*společnost, jež přecenila duševní práci na úkor tělesné a dává přednost povšechné vzdělanosti před prací odbornou*“,²⁶⁴

²⁶¹ Zdeněk ROSSMANN: Škola uměleckých řemesel v Brně, in: Index, 1929, č. 9, 1–2. Srov. také: Jiří KROHA: Školení a hospodářské postavení architekta, in: Karel TEIGE (ed.): Za socialistickou architekturu, Praha 1933, 119–166; Karel TEIGE: Architektura pravá a levá, Praha 1934; Hannes MEYER: O výchově technických kádrů a stavební tvorbě ve SSSR, in: Země sovětů I, 1931–1932, 75–76.

²⁶² VYDRA (pozn. 125) 20.

²⁶³ Karel HERAIN: Výtvarník ve výrobě a obchodě, in: Karel LODR: Věci a lidé 1948. Výtvarník ve výrobě (kat. výst.) Praha 1948, nepag.

²⁶⁴ ROSSMANN (pozn. 261).

specialisté pro volbu povolání vyčítali dělnickým rodinám, že své děti směřují na cestu středoškolského studia v klamné představě snadného společenského vzestupu.²⁶⁵ Fakticky v nezměněné podobě tyto ideje znovuožily v požadavcích pedagogů po novém „*poměru k práci a k technické kultuře vůbec*“, vyslovovaných po roce 1945.²⁶⁶ Technologicko-organizační optimisté z řad avantgardy tehdy kritizovali domnělé odpůrce svého programu stejně hlasitě, jako to dělali psychotechnici: za nechutí „*umazat se*“ spatřovali předsudky spojené nejen s pohlavím, nýbrž také s třídní příslušností. „*Děvčata se vyhýbají daleko více než chlapci požadavku, bráti řemeslo za základ uměleckého studia a získávají řemeslné školení a výuční list,*“ psal Josef Vydra. „*Dívky chtějí hned začít jako kreslířky čehokoliv. (...) Tímto uměleckým studiem se činí zajímavějšími rozhodně lehčeji než dříve, kdy k ‚bontonu‘ pro čekací dobu děvčat před vdavkami patřilo chození do šití nebo do vaření. Zrovna snad z týchž důvodů jsou dnes plny děvčat poslušárny dějin umění, estetiky a jazyků na univerzitě, jako předmětů nekonkrétních, které patří k iluzivním zaměstnáním. (...) V této snaze k učitelování vidím také příznak méně vážného studia, poněvadž počítají s tím, že jim není třeba vynaložit tolik námahy a odpovědnosti jako v praxi, ve výrobě a na vedoucím postavení.*“²⁶⁷ Řídě se „*ohledy národohospodářskými*“ doporučuje Josef Vydra přijímat do škol ženy postižené, z nižších společenských vrstev a z venkova. Ve shodě s tehdejšími poznatky psychotechniky považuje bývalý ředitel ŠUR tyto adeptky za sice „*zpravidla méně nadané*“, zdůrazňuje však, že od nich lze očekávat lepší výsledky než od jejich „*nadanějších lehkomyšlnějších kolegyň*“. Ať už více nebo méně nadané, budou navíc tyto dívky pokračovat ve výkonu povolání také po svatbě. Jedním z klasických národohospodářských axiomů, které Vydra opakuje, je totiž ten, že prostředky určené na vzdělávání žen je třeba přerozdělovat s ohledem na to, že ženy po svatbě zpravidla své povolání opustí. Odpověď na otázku, zda „*berou ženy svoje studium*

²⁶⁵ LANCOVÁ (pozn. 256).

²⁶⁶ František HYCHLÍK / Marie ADAMCOVÁ: Kapitoly o výchově k povolání, Praha 1945, 9.

²⁶⁷ VYDRA (pozn. 125) 66.

vážně“, se Vydra nezdřáhá formulovat takto: „*Je to u nich stále rozpolčení mezi povoláním a vdavkami, na které počítají, a studium je u nich v nejlepším tvůrčím věku jen kompromisem.*“²⁶⁸

Klasické propojení třídních a genderových předsudků u Vydry nám připomene téma „jiného“ či „cizího“. Připomene také, že zklamání z rezervovaného přijetí avantgardního programu *Nového stavění* vyššími společenskými třídami vyjadřoval nejen anarchizující Karel Teige, nýbrž také státotvorná avantgarda, už ve dvacátých letech fascinovaná výpověďmi Adolfa Loose. „*Demokratické a sociální citění*“ – připomeňme výrok Stanislava Matějčka z knihy *Výtvarná estetika a naše škola* – „*je v příkré protivě ke každé honosné dekorativní tendenci. Osvobozování člověka od všeho navnějšného je přísným požadavkem pro výchovu kolektivního, demokratického, lidského a bratrského občana. (...) Člověk vyrostlý ve snobismu, prohánění módy, v luxusu, nebo člověk vyrostlý ve snění romantismu a idylismu je dnes nemožný a nebezpečný pro kolektivní společnost, jdoucí po drahách moderního státu. Je to buď pohrdač, vychloubač, provokatér a reakcionář, a-nebo je to dítě, které naivní rukou chce zadržeti postupující silný a nezadržitelný rozvoj, a nijak neprospívá a nepomáhá všem těm rukám, jež poctivě pracují pro společné dobro celku.*“²⁶⁹

V situaci, kdy „*středoškolské studium nedalo žádnou pozitivní základnu pro některý obor lidské práce*“,²⁷⁰ se ocitla také Milada Petříková-Pavlíková. Z jejich vzpomínek lze vyčíst, že polytechnické studium stálo mladou absolventku klasického gymnázia hodně námahy.²⁷¹ V jistém smyslu jako odpověď na přetrvávající předpojatosti – na schefflerovské výlevy o architektkách-mužatkách nebo na skepticismus ohledně účelnosti vzdělávání žen „před vdavkami“ – lze číst ty pasáže textů Milady Petříkové-Pavlíkové, v nichž se podrobně věnuje tomu, zda může mít vzdělaná zaměstnaná žena

²⁶⁸ Ibidem 64–65.

²⁶⁹ Stáňa MATĚJČEK: *Výtvarná estetika a naše škola*, Plzeň 1927, 49.

²⁷⁰ ROSSMANN (pozn. 261).

²⁷¹ -ZP-: První česká architektka, in: *Československý architekt XXI*, 1975, č. 23–24, 10.

rodinu a děti. V bilančním svazku, vydaném spolkem Minerva a Ženskou národní radou u příležitosti čtyřicátého výročí založení ženského studia, tato architektka – provdaná už tehdy za svého profesora, architekta Theodora Petříka – píše expressis verbis: „*ani studovaná žena, třebaš i měla své povolání, se nemusí odcizit ani rodině, ani dětem. Záleží na ní samotné. Ba právě naopak, svým vzděláním je jim mnohem prospěšnější i bližší.*“ Lze jednoduše odhadnout, že této jinak „společensky avantgardní“ architektce nejde o subverzi kulturních norem, ale o legitimizaci jevu zcela nového: přítomnosti žen na vyšších stupních hierarchie pracovního trhu. Tradiční kulturní normy ilustruje architektka dále svým vlastním příkladem: „*Projektování mne zajímá a těší, ať je to práce samostatná nebo spolupráce s mužem, mým milým kamarádem. Naše společné vzdělání a zájmy nám činí život bohatější a vedou k vzájemnému pochopení a úctě. A naše tři děti jsou nám nejkrásnějším posvěcením života.*“²⁷²

Interpretovat tuto pasáž jako snahu o legitimizaci nové situace vědomě provedenou jazykem utlačovatelů by bylo nejspíše riskantní. Je nicméně na místě se ptát, proč Petříková-Pavlíková v roce 1930 tak silně zdůrazňuje právě tyto otázky, které před první světovou válkou – tedy ve chvíli, kdy se rozhodovala vydat se na cestu odborné kariéry – nenechávaly klidnými nejen kritiky žen-architektek, ale dokonce ani samotné feministky.²⁷³ Jedna z možných odpovědí se může inspirovat Rortyho konstatováním, že

²⁷² Milada PETŘÍKOVÁ-PAVLÍKOVÁ: Ze školy a ze života, in: Albína HONZÁKOVÁ: Československé studentky let 1890–1930, Praha 1930, 200–203.

²⁷³ Přesvědčení o bezprostředním vztahu citovosti a mateřství s genialitou ženskou a naopak sexuální potence s genialitou mužskou se neomezovalo jenom na teoretiky umělecké moderny; do přímého vztahu je tehdy dávaly také hlavní představitelky ženského hnutí: „*Umělkyně celibátnice,*“ komentuje redaktorka masarykovské Naše doby Olga Stránská, „*věnují se snad soustředěněji své práci, ale je pochybné, zda dostoupí tím vyššího stupně umění. (...) Láska pak, ať manželská, ať mateřská, láska k muži nebo dětem je nejhlubším zdrojem citu, největším popudem k životu a tím i k umění.*“ – „*Jako vůbec muži v době svého pohlavního života jsou nejméně činnými, nejenergičtějšími, tak i ženy vlivem lásky stávají se činorodými, jejich vznět oživuje a životní energie vzrůstá a projevuje se krásou zevní, duševní náplní a kde je vloh a schopnost, též tvůrčím způsobem (...)*“ Olga STRÁNSKÁ: Umění a život (1913), in: eadem (pozn. 163) 260–267. K otázkám geniality v textech F. X. Šlady viz PACHMANOVÁ (pozn. 153). Viz také eadem: Proměny a tabuizace mateřství v českém moderním umění. Od symbolické Velké Matky ke katastrofě mateřské identity, in: Petra HANÁKOVÁ / Libuše HEČKOVÁ / Eva KALIVODOVÁ (ed.): V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity, Praha 2006, 116–130.

„*neexistuje nic takového jako „jazyk utlačovaných“*“.²⁷⁴ Řečeno jinak: posuny v rámci kulturních norem a potažmo i ve slovní zásobě, s jejíž pomocí se během první meziválečné dekády o zaměstnaných ženách mluvilo a jejíž prostřednictvím zaměstnané ženy své postavení nazíraly, byly často jenom nepatrné.

4. 3. 3 *Tvořit a reprodukovat (prostorově a plošně)*

Praktičnost vzdělávání a dílenský výcvik představují jednu stranu mince. Na té druhé najdeme – ve své podstatě stále akademické – chápání umělecké tvorby jakožto *cosa mentale*. V tomto duchu *Nové povolání průmyslové výtvarnictví* hierarchizuje talenty na tvořící a reprodukující („*invenční*“ a „*technické, reprodukční*“). Nositelé těch prvních se ve Vydrově popisu blíží romantické kategorii génia. Jsou to individua nejen obdařená *invenio*, individua „*vynalézavá technicky a výtvarně, s vlastní bohatou fantazií i představami*“. Stojí také před vsutku carlylovskými úkoly: „*Ať jsou to budoucí geniové technicko-mechanické představivosti či výtvarné, zůstane to vždy věcí pozdějšího vývoje a pomoci vnějšího světa, co se z nich stane. Jsou to ty talenty, tvůrci nových hodnot, které potřebuje lidstvo a na kterých spočívá i pokrok všeho lidu a národů.*“²⁷⁵

Bylo mezi budoucími génii místo pro ženy? Podle Vydry je ženám bližší „*umělecké tvoření pod vnějším vlivem a nápodoba vnějších dojmů – umění módní –, které nevyžaduje dokonalého věcného promyšlení, tvůrčí vnitřní síly. (...) Je také hledáním něčeho nového, někdy jen obměnou viděného, a výtvarným projevem napodobovacího pudu, který je ženám právě tak vlastní!*“²⁷⁶ Vydra takto navazuje na dlouhou tradici zahrnující umění do *artes liberales* a propůjčující umělci statut intelektuála, která na přelomu století kulminovala v karikaturní podobě v mizogynistických textech Karla Schefflera. Scheffler tvrdil, že pro architekta jsou nezbytné typicky mužské vlastnosti: vůle tvořit, zodpovědnost, myšlení

²⁷⁴ RORTY (pozn. 253) 72.

²⁷⁵ VYDRA (pozn. 125) 29.

²⁷⁶ Ibidem 64.

zohledňující skutečnost. Žena žije podle něho naopak spíše ve sféře předtuch, instinktů a pocitů; ženám chybí mimo jiného abstraktní, analytické, matematické, prostorové, strukturální a konstrukční myšlení. Blízký vztah k materiálu má dále ženám znemožňovat to, co je právě doménou architekta: architekt i přesto, že – jak jsme se už zmínili – měl být dělníkem v terénu, měl svou práci vždy myšlenkově zprostředkovanou.²⁷⁷

S touto vskutku „myšlenkovou“ větví německého modernismu se česká avantgarda seznámila nikoli až na vlně fascinace německým Bauhausem koncem dvacátých let,²⁷⁸ ale už v polovině dekády. Architekt Bruno Taut, jenž tehdy, jak jsme zmínili v první kapitole, udržoval čilé kontakty s brněnským prostředím kolem časopisu *Bytová kultura*, spatřoval v blízkém propojení ženské tvořivosti a mateřství hlavní překážku, která měla znemožňovat duševně-individualistický rozměr ženské tvorby. „*Ženina tvořivost*,“ psal Taut ve svém spisu *Nové bydlení. Žena jako tvůrce moderní domácnosti*, „*je méně osobní, její práce je vždy v nějakém spojení s mateřstvím, i tehdy, když je duchovně zjemnělá a vztahy s mateřstvím se nedají přesně zjistiti. Proto ženino působení zůstává v podstatě neosobní (...)*“²⁷⁹ Podle ředitele bratislavské ŠUR měla být ženská náklonnost k určitým druhům tvorby, částečně stále ještě v kategoriích psychologie počátku 20. století a částečně v kategoriích psychotechniky Vydrových současníků, podmíněna charakterem: „*Každý výtvarný talent má taky svůj výtvarný formát, jistou jakousi velikost duševního založení jednotlivce. Někdo je malicherný a úzkostlivý, pracuje proto skvěle v drobných a minuciézních tvarech. (...) Tak je tu na místě rčení ‚umělec malého nebo velkého formátu‘, které se nedá jen vlastní vůlí prostě vyměnit. Proto přece umělec malého formátu se může vždycky státi ještě větším umělcem ve svém, dobře zvoleném oboru.*“²⁸⁰

Přesvědčení, že valná většina žen není ke „studené“ duševní práci prostě přizpůsobená, bylo v tomto období sdílené také valnou většinou žen samých. Za

²⁷⁷ STARTIGAKOS (pozn. 252).

²⁷⁸ PACHMANOVÁ (pozn. 153) 53–67.

²⁷⁹ TAUT (pozn. 43) 123.

²⁸⁰ VYDRA (pozn. 125) 33.

nejvhodnější pro jejich praktickou inteligenci se považovala povolání, u nichž byly ve hře sociální dovednosti. V rádcí *Správná volba povolání* tyto závěry autoři podložili výsledky výzkumů, zejména německojazyčnými spisy předválečných psychologických autorit Gerarda Heymanse, Arthura Wreschnera či Otty Lipmanna: „*Jsou to,*“ opakovala Lancová Heymansovy závěry, „*zejména jednotlivé předměty abstraktní, které se nedotýkají sféry citové a jimiž nutno se obírat pouze chladným rozumem, a to jest většina problémů vědeckých. Do této sféry zájem průměrné ženy vůbec nezasahuje.*“²⁸¹ Podobný názor vyjádřila koncem první meziválečné dekády i architektka Hana Kučerová-Záveská: „*Nemyslím, že by žena nedovedla zastávat kterékoli povolání. Ale snad máme všechny větší sklon k nějakému praktickému oboru než například k čisté vědecké práci.*“²⁸²

O tom, jak hustým sítem musely projít uchazečky o post architektky, se lze přesvědčit z další četby publikace Josefa Vydry, kde šéfredaktor *Našeho směru* rozvíjí typologii talentů „*invenčních*“: první podskupinu zde tvoří „*prostorově vidící s konkávním citem pro duté prostory (...) s talentem architektonickým pro tektonické formy*“, druhou „*plasticky vidící (konvexně), hodí[cí] se pro řemesla plastická*“, třetí pak „*plošně vidící, k nimž patří vcelku též děvčata*“.²⁸³

Zopakování názoru, že prostorové vnímání je vlastností typicky mužskou, „*vcelku*“ vylučovalo ženy nejen ze sféry architektury, ale rovněž z oblasti architektury prostorového produktu. Plošně vidící se mohly realizovat v „*ženských*“ oborech uměleckého řemesla: v navrhování kobereců a gobelínů, knihařství, grafice, vyšívání, krajkářství či tisku látek. Ovšem ani tyto oblasti, jak od konce osmdesátých let 20. století mnohokrát připomínaly feministické dějiny umění, nezůstaly prosty mužského zásahu.²⁸⁴ Nadání pro chápání prostorových vztahů, jakkoli by mělo být podle Vydry vyvíjeno promyšleným programem cvičení a úkonů, mělo nicméně být – pro ženy naneštěstí – spíše vrozené než získané

²⁸¹ LANCOVÁ (pozn. 256).

²⁸² Hana KUČEROVÁ-ZÁVESKÁ: Anketa na téma žena a zaměstnání, in: *Eva I, 1928–1929*, č. 3, 21.

²⁸³ VYDRA (pozn. 125) 32.

²⁸⁴ Srov. například učebnici pro odborné školy pro ženská povolání Josef VYDRA: *Nauka o kroji*, Praha 1931. Knihu graficky upravil Ladislav Sutnar.

během vzdělávání. „Podle základního a vrozeného založení pro citění plošné, plastické nebo prostorové mělo by se dětem voliti již jejich zaměstnání v dílnách před vstupem na uměleckou školu,“ postuloval Vydra.²⁸⁵

Bylo by chybou považovat Vydrovu argumentaci za jev v tehdejších Československu izolovaný. Loosovská rétorika, tak blízká redaktorům *Našeho směru*, šla na stránkách tohoto periodika ve dvacátých letech ruku v ruce s postuláty reformy školství v oblasti výtvarné výchovy. Toto mělo ženu vychovávat „k moudrému a nedekoračnímu životu, třeba bezmódnímu, ale hluboce oceňujícímu pravdu, účel a řád“.²⁸⁶ Prioritou pokrokových učitelů kresby se tehdy stala otázka ornamentu a vkusu, „aby náš ženský dorost,“ jak se lze dočíst v dopise jednoho ze čtenářů *Našeho směru*, „nedával přednost výtvorům německo-židovských vzorníků“. Přehodnocení vztahu k ornamentu ovšem neznamenal, že by vzdělávání mělo u žen rozvíjet prostorovou představivost. „Za ornament,“ píše Matějček, „v náhradu bych doporučoval na dívčích školách kresbu jemné linie, studium barvy odstínu, znalost materiálu, znalost forem, vytržbení vkusu, porozumění uměleckému dílu, vkusné uspořádávání věcí, smysl a lásku pro květinu. Rovněž bych akcentoval vypěstování smyslu pro stroj, neboť žena tohoto století nesmí chodit kolem technického díla s pohrdavým úsměškem (...)“²⁸⁷ Zatímco Matějček v ostatních kapitolách publikace *Výtvarná estetika a naše škola*, z níž jsme si tuto pasáž vypůjčili, mnohokrát rozebírá důležitost cvičení prostorové představivosti, v kapitolách věnovaných dívčímu kreslení bychom zmínku o tomto tématu hledali jen marně. Ba co víc, stejně jako v publicistice, tak i v osnovami svázané školské praxi odsouval ornament perspektivu do pozadí. Potvrzuje to už citovaný anonymní dopisovatel *Našeho směru*, jenž na konci své kritiky na adresu reformy osnov měšťanských škol píše: „Těkává, málo soustředění schopná mysl dívčí zdá se býti v přímém rozporu s potřebnou představivostí k poučkám

²⁸⁵ VYDRA (pozn. 125) 32.

²⁸⁶ MATĚJČEK (pozn. 269) 45.

²⁸⁷ Ibidem, s. 47–48.

*perspektivy. Najdou se ovšem výjimky, ale celkem dosti vzácné. – A těchto několik hodin stává se trýzní jak pro učitele – tak pro žákyně, a výsledek práce bude velmi žalostný.*²⁸⁸

Zopakujme tedy otázku: Bylo mezi „budoucími génii“ výtvarné představivosti místo pro ženy? Ve *Správné volbě povolání* Lancová konstatuje: „V každé práci tvořící myšlenkové obsahy uplatňují se různé typy a rozmanitá nadání. Veliká, geniální díla básnická, hudební, výtvarná i díla vědecká byla vytvořena vždy osobnostmi, v nichž se slučovaly všechny talenty a duševní mohutnosti. Poradnictví jest v této oblasti nejméně potřebné. Silná, tvůrčí individualita ví zpravidla, kam jíti, a také jde za svým posláním přes všechny rady a výstrahy.“²⁸⁹ Lancová se tu inspirovala proudy psychologie a psychotechniky, jež kladly čím dál větší důraz na výzkum instinktivních zájmů, spatřující v nich znamení obecné inteligence i speciálních schopností. Dále tajemnice ÚPPVP uvádí, že psychologické výzkumy týkající se specificky ženských a mužských vlastností zpravidla odpovídají praxi – muži jsou nositeli vlastností mužských, a ženy ženských. Přesto „jsou muži daleko ženštější než ženy a ženy mužštější než muži. Proto, vytkneme-li vhodná povolání, bude první úlohou toho, kdo těchto poznatků bude chtít prakticky využít, aby si uvědomil, kolik procent specificky ženských, nebo specificky mužských znaků je v jednotlivci, o jehož volbu povolání běží.“²⁹⁰ Statistické výsledky – a potažmo i otázka jazykového úzu – se tímto ocitají v jakési závorce. Problém Lancová vidí nikoli skrz – pro předválečné diskuse tak specifické – prisma ideálu androgynního génia na straně jedné, a varování před patologií a deviací na straně druhé, ale skrze pragmatiku taylorovského „*The right man on the right place*“. Vzhledem k existenci vzorců vzdělávání předurčených pro jednotlivá pohlaví se nám to samozřejmě může jevit jako nevelká útěcha.

²⁸⁸ J. S.: Ty reformy!, in: *Náš směr X*, 1923–1924, 98–99.

²⁸⁹ Juliana LANCOVÁ: Psychologické roztřídění práce podle její formální povahy, in: LANCOVÁ / ŘÍHA / STEJSKAL et al. (pozn. 245) 354. Rudolf Kohoutek ve svém přehledu dějin poradenské psychologie (Nové poznatky, pozn. 244) označuje poradenský přístup Lancové za „indirektivní“: roli poradce je upozornit uchazeče na ta povolání, u kterých podle jeho úsudku nebylo námitek, konečné rozhodnutí má být však na uchazeči samém.

²⁹⁰ LANCOVÁ (pozn. 256).

V celém tomto zmatku přináší jeden z mála věcných a pohlavně nedefinovaných popisů povolání ve *Správné volbě povolání* poněkud překvapivě sama Milada Petříková-Pavlíková: „*vlastnosti nepostradatelné jsou: velká představivost, fantazie, dobrý vkus, smysl pro umění, vytrvalost a preciznost v práci a pevný charakter. Z nadání uplatňuje se nejvíce technické, které spočívá ve zručnosti kreslířské a manuální vůbec, dále důležitá je organizační pohotovost a bystrý postřeh.*“²⁹¹

4. 4 Jak projít uchem jehly?

4. 4. 1 Architektka jako projektantka domácího krbu

Když Milada Petříková definovala, v čem spočívá povolání architektky, rázně vyjmenovala: „*samostatné zhotovování úplných stavebních plánů a sestavování rozpočtu na veškeré pozemní budovy a jejich vnitřky.*“ Architektka „*tvoří též návrhy nábytku, lustrů a vůbec veškerého bytového zařízení. Nestačí však pouze dokonalá, odborná znalost povinností architektky – inženýrky, nýbrž je nutno vniknouti i do všech oborů stavebních a uměleckých řemesel.*“²⁹²

Ve skutečnosti tak široké vytýčení úkolu architektky mělo jen málo společného s všeobecnou představou o tomto povolání, vytvářenou v populárních médiích. Blízké propojení žen s domácností, jakkoli by se z dnešní perspektivy mohlo zdát opresivní, však tehdy mělo pro mnohé ženy-architektky emancipační rozměr. Architektura interiéru tvořila „*velké pole působnosti, odpovídající jejich naturelu,*“²⁹³ byla teritoriem, na němž „*se žena úplně vyrovnává ve výtvarné práci mužům, ba i (...) je předčí*“.²⁹⁴

Spíše než o povolání, pro něž se tehdy v západní Evropě ujalo pojmenování *Innendekurator* či *interior decorator*, šlo v Československu o zařizování interiérů v bezprostředním vztahu se zkušenostmi žen v oblasti organizace a vedení domácnosti.

²⁹¹ PETŘÍKOVÁ-PAVLÍKOVÁ (pozn. 259).

²⁹² Ibidem.

²⁹³ Mil. HOLÁ: Kam ze střední školy?, in: LANCOVÁ (pozn. 259) 23–28.

²⁹⁴ VYDRA (pozn. 125) loc. cit.

„Myslím, že právě ženy se svými zkušenostmi by mohly tento obor přesně a do důsledku promyslit,“ psala Hana Kučerová-Záveská v odpovědi na anketu populárního ženského časopisu *Eva*.²⁹⁵ Architektonická artikulace této zkušenosti, často podpořená konzultacemi s organizacemi hospodyň nebo ženami-investorkami, měla revolucionizovat fungování domácnosti a její postavení v sociálně-ekonomickém systému. Zkušenost žen jakožto společenské skupiny, pro niž byl dříve integrujícím prvkem pocit znevýhodnění, je tedy nyní považována za jakýsi kapitál. Ten má sloužit nikoli k výstavbě nezávislé kultury, nýbrž spíše k výstavbě kultury dominující. Hana Kučerová-Záveská zde, zcela ve shodě s programem českého feministického mainstreamu, vědomě reprodukuje rozdělení práce na ženskou a mužskou: práce mimo domov zůstává sférou mužskou, „domácí zkušenost“ žen, včetně žen-projektantek domácího krbu, je naopak povýšená na plnohodnotnou větev státního hospodářství. Architektka jako projektantka domácího krbu plně pokračuje v té tradici feminismu, která vyvyšovala roli ženy v národní otázce, zde zahalené v ekonomický háv; prvotní kulturní omezení ženy-architektky je tu úspěšně vbudováno v kapitalistický trh práce.

Význam tohoto nového statutu ženy v povolání se zrcadlí i v používaném jazyce. Zapojení žen do architektury domácnosti se zde stává plnohodnotným protějškem mužské působnosti na poli vysoké architektury, architektury, za kterou stojí staletí dějin a architektonických slohů. Asi nejpůsobivější hyperbolu tu použila Františka Plamínková v anketě *Sborníku Kruhu výtvarných umělkyně*: „Pro mne,“ psala, „jest nejcenějším uměleckým projevem architektura. (...) Stavitelské dílo je mi nejplnější mluvou života národa, stavů, rodů, rodin. Je to mluva všedního dne – ale i nejvyššího vypětí k nadosobním hodnotám. Jsou to důkazy růstu lidstva, jeho tápání, nalézání – ale zas opouštění uměleckých výrazů; je to nejplnější historie. Snad pro tuto plnost mluvy staletí miluji formálně krásné i zchátralé domy, v nichž není vzduchu, světla, v nichž hygiena

²⁹⁵ KUČEROVÁ-ZÁVESKÁ (pozn. 282).

*sténá; domy, které zatracuje můj rozum a smysl pro plný, zdravý rozvoj života. Ale právě proto těžce pociťuji, že život dneška, naše tempo, naše potřeby, nejsou promítány na architektuře v celku tak, aby nám dala více volnosti vůbec a času nám, ženám, které chceme mít útulný domov a nechceme být jeho otroky. Snad vždy tyto kamenné básně šly za dobou. (...) Architektura je nejmohutnější z výtvarných umění a také nejodpovědnější. Formuje náš celý život. Ale je také nejnákladnější z výtvarných umění. Prála bych si, aby navzdory tomu umělkyně se věnovaly architektuře. Snad potom budeme blíže skutečnému bytu.*²⁹⁶

4. 4. 2 *Gesamtkunstwerk versus národní hospodářství*

Koncem první meziválečné dekády už ženy nechtěly být pouhými tautovskými konzumentkami, figurou, se kterou se tak často setkáme ve spisech z pionýrských dob československého taylorismu.²⁹⁷ Chtěly se – zcela v souladu s tradicí českého feminismu – stát také producentkami. Ve snaze vymezit pole své působnosti chtě nechtě potvrzovaly stereotypy týkající se role žen. Dobrým příkladem toho byly různé profese z pomezí dekoratérství interiéru a uměleckého řemesla. Povolání dekoratéra interiéru se, jak bylo zmíněno, formovalo v meziválečném Československu jen velmi útržkovitě. Nejčastěji to byla vedlejší činnost architektů, nezřídka zároveň spolupracovníků velkých výrobců nábytku. V populárních společenských časopisech obdobně jako ve specializovaných periodikách pro hospodyňky, vedli rubriky věnované těmto otázkám architekti-funkcionalisté: Hana Kučerová-Záveská, Jan E. Koula, František Zelenka či nevystudovaná architektka Božena Krchová ve spolupráci s architektem Vojtěchem Krchem.

²⁹⁶ F. F. PLAMÍNKOVÁ: Vážená paní redaktorko... [Odpověď na anketu], in: Anna ROŠKOTOVÁ (ed.): Sborník Kruhu výtvarných umělkyň, Praha 1935, 82.

²⁹⁷ Václav VERUNÁČ: Hospodářský zítřek, Praha 1927, 72.

Proti modelu slohově konzistentního funkcionalistického interiéru se v polovině třicátých let začaly ozývat první kritické hlasy.²⁹⁸ Zajímavé a nyní už skoro zapomenuté je například vystoupení Bohumila Markalouse, kritika a teoretika výtvarného umění.

V románu *Estét*, psaném v letech 1935–1936, jeden z nejosvícenějších československých propagátorů díla Adolfa Loose odsuzuje – jak trefně v doslovu k výběru Markalousových textů poznamenal Rudolf Chadraba – „*dogmatismus a nesnášenlivost vůdčích představitelů moderní architektury*“ a na funkcionalistický interiér aplikuje loosovskou kritiku modernistického *Gesamtkunstwerku*.²⁹⁹

V jistých bodech styčnou, i když rozhodně pragmatičtější argumentaci najdeme už koncem předchozí dekády v *Knize ženských zaměstnání*. Malířka, pedagožka a novinářka Ella Mikanová-Urbanová zde opakuje představu o specifické „ladnosti“ umění tvořeného ženami a drží se tradiční hierarchie, jež řadila malířství, sochařství a architekturu výš než umělecká řemesla. Neváhá také ve svém poněkud naivně stylizovaném příspěvku zmiňovat Loosovy výlevy proti ornamentu, a to aniž zatoužila polemizovat s jejich protiženskými podtexty. I přesto článek dnešního čtenáře zaujme. Důrazy zde Mikanová klade totiž úplně jinak než dobová avantgarda, kterou reduktivní čtení Loose vedlo – skrze feminizaci – k okamžitému a nesmířlivému vymýcení ornamentu. Chceme-li hledat zdroje myšlení Elly Mikanové, je třeba sáhnout mezi jinými k dnes méně populárnímu Loosově textu *Ornament a výchova*, nota bene publikovanému v Československu poprvé v polovině dvacátých let na stránkách *Našeho směru*.³⁰⁰ Ornament Mikanová chápe nikoli jako problém kulturní, ale v první řadě ekonomický.³⁰¹ Za tím, že československé umělecké řemeslo není – obdobně jako v Rakousku přelomu století – konkurenceschopné, vidí především ornamentální přebujelost, „*jarmareční úpadek*“. Naproti tomu za přestupek proti národnímu hospodářství považuje také bezhlavou industrializaci. „*Amerika cítí,*“ píše

²⁹⁸ Srov. například druhou řadu časopisu *Bytová kultura*.

²⁹⁹ CHADRABA (pozn. 246).

³⁰⁰ Adolf LOOS: *Ornament a výchova*, in: *Náš směr* XI, 1924–1925, 49–52.

³⁰¹ Pozoruhodnou analýzu Loosova myšlení o ornamentu přináší HÉLÈNE FURJÁN: *Dressing down. Adolf Loos and the politics of ornament*, in: *Journal of Architecture* VIII, 2003, č. 1, 115–130.

výtvarnice, „že soustavná industrializace výrobní jest zlem a chce zavést domácký průmysl.“ Proti americké industrializaci Mikanová staví reformu domáckého průmyslu ve Švédsku. Dále – a zde se už dostáváme k jádru problému – se v textu mihne geneticky loosovská otázka možnosti socializace standardizovaných průmyslových výrobků a potažmo i „slohově konzistentní“ architektury: „*Jakýsi architekt komponoval střevíčky. Proč by to nemohla dělat žena umělkyně? Jest nyní spousta oborů, nová spousta jich vzniká (keramické továrny, sklárny), kde se vyžaduje dekorativní umění – třeba pouhou linií a tvar. Čím více se odkloňujeme od vzorečků, kytiček a ornamentů, tím těžší je tato práce, najít sličnou linii a barvu, která odpovídá potřebě, účelu, lahodí očím a potěšuje lidská srdce – a to jest vhodné zaměstnání pro ženy, které chtějí přispěti jak k vyšší úrovni vkusu, tak i hospodářského průmyslu a tím k výši národního blahobytu.*“ Lze jen stěží určit, do jaké míry má Mikanová, když v roce 1929 mluví o industrializaci, na mysli také lokální architektonickou scénu a jí dominující typizaci a standardizaci. „*Zásady vídeňského architekta Loose,*“ nechme tedy ještě jednou promluvit dnes už zapomenutou výtvarnici, „*jehož heslo ‚pryč s ornamentem‘ stalo se devizou umělců všech zemí, vnikly konečně do tvoření výtvarníků. Architekti věnovali svoji pozornost nejen stavbě domů (...), ale bytům, nástěnné malbě a nábytku. (...) Začali tvořit předměty bez ornamentů, byla sledována pouze účelnost a krása linie, ale tato, stále hledajíc originální výraz, zvrátila se v umělou.*“³⁰²

4. 4. 3 Hierarchie tvůrčího kolektivu

Bezprostředně po druhé světové válce, obdobně jako na přelomu dvacátých a třicátých let, kolektivistické nálady na české výtvarné scéně nepřispívaly k prosazování individuálního rozměru ženské tvorby. Designéři měli tehdy zůstat „*pro veřejnost anonymy, lidovým neznámým kolektivem, který tvoří ruku v ruce, zlepšuje národní výrobu – bez*

³⁰² Ela [Ella] MIKANOVÁ-URBANOVÁ: Umělecké řemeslo, in: LANCOVÁ (pozn. 259) 153–162.

individuálních ambicí uměleckých!“³⁰³ individualita architektů měla být „*disciplinovaně podřízena rozumové úvaze kolektiva*“.³⁰⁴ Jaké manévrovací pole dával ženám transformující se průmysl obrozeného Československa? A jaké konkrétní místo ve tvůrčím kolektivu mohly tehdy ženy vlastně obsadit?

Nedlouho po válce plédovala textilní výtvarnice Jaroslava Vondráčková v časopise *Rada žen*, orgánu Rady československých žen, za větší účast žen v práci svého oboru. „*U nás,*“ píše Vondráčková, „*je dosud vzácným jevem žena s vyšší kvalifikací v továrním průmyslu. Na vedoucích místech pak ženy vůbec nejsou. Jsou zaměstnány spíše prací manuální, podřízenou nebo pak v samostatných živnostech.*“³⁰⁵ Cestu k odstranění strukturálních rozdílů v oblasti postavení v zaměstnání, rozdílů, pokud jde o svěřené povinnosti, obsazené posty a výši výdělku, vidí Vondráčková skrz stereotypy, které kódují povolání vyžadující nejen inteligenci, ale především formální vzdělání jakožto povolání mužské. Spolehlivou cestu kariérního vzestupu v rámci „ženských“ oborů uměleckého řemesla spatřuje proto, mimochodem podobně jako ostatní představitelé státotvorné avantgardy včetně Vydry, v osvědčeném mužském modelu: jeho základem má být masová účast žen na studiích technických a technologických oborů nebo studiích navrhování. O tom, jak iluzorní tato představa byla, se lze snadno přesvědčit, podíváme-li se na fakt, že masový příliv žen na vysoké školy po roce 1948 se na jejich postavení v zaměstnání po dlouhou dobu nijak výrazně nepromítl.

Jinou – neméně problematickou – cestu postupu žen v rámci tvůrčího kolektivu najdeme u Josefa Vydry. Ten vybízí k zhodnocení typicky „ženských“ vlastností, především sociální inteligence a citu pro módu. Na jednu stranu, po vzoru Bruno Tauta nebo Adolfa Loose, Vydra uznává umění vznikající pod vlivem módy za „neklasické“

³⁰³ VYDRA (pozn. 125) 7.

³⁰⁴ Josef ŠTURSA / Vlasta SUKOVÁ STURSOVÁ: Umělecký průmysl. Lidový nábytek, in: *Architektura IV*, 1942, 27–28, 197–198.

³⁰⁵ S. VONDRÁČKOVÁ: Textil – nová cesta pro ženy, in: *Rada žen II*, 1946, č. 5, 6–7.

v lepším případě a v horším za jednoduše škodlivé.³⁰⁶ Na stranu druhou zdůrazňuje nutnou kohabitaci módy s designem a dokonce přichází se zvláštní – vedle talentů invenčních a reprodukčních – kategorií tvořivých talentů, zde zvaných talenty obchodními. Právě ty, ztělesněné obchodními zástupci a hlavně odborníky na reklamu, považuje Vydra za nezbytné pro správné fungování každého výrobního podniku.³⁰⁷ Ženám se zde podle Vydry otevírá schůdná cesta, jak dosáhnout vedoucího postavení. Zdrojem tohoto chápání role žen určitě bylo – mezi národohospodářskými elitami tradiční – zdůrazňování jejich konzumentské role. Vůdčí úloha žen v reklamních oborech je nicméně novinkou, za níž bychom pravděpodobně měli hledat poválečný import amerických zkušeností. Ani ve Zlíně, kde se česká reklama vyvíjela dynamicky už před druhou světovou válkou, totiž žádnou podrobnější reflexi na toto téma nenacházíme.

Tvořivé ženy mohly toto rozšíření polí své působnosti vnímat jako pouze nepatrnou útěchu: valorizovány zde totiž byly vlastnosti, jež za ženské považovali muži. Pro emancipaci žen v zaměstnání se však jako klíčové jeví něco jiného: pro povolání reklamního výtvarníka, jež bychom tradičně měli hledat někde na chvostu hierarchie tvůrčích povolání, Vydra, obdobně jako například Karel Herain, důsledně používá pojem architekt. Vedle „*architekta průmyslových výrobků*“ se zde mluví o „*obchodních výtvarnících nebo architektech*“, kteří „*mají na starosti grafické složky náborové (na příklad plakát, brožuru, leták, písmo, typografii, obal, ilustraci), dále úpravu výkladních skříní a výstavnictví a všechny jiné tvůrčí obory navrhování obchodního a prodejního*“³⁰⁸ Architekti – včetně například Zdeňka Rossmanna – se sice reklamou zabývali už dříve a sama prostorová reklama byla od konce třicátých let vnímána jakožto průsečík různých zájmů projektanta, architekta i reklamního odborníka.³⁰⁹ Avšak za Vydrovým či Herainovým použitím slova architekt se nejspíše skrývá ještě něco víc: je to snaha o

³⁰⁶ VYDRA (pozn. 125) 63.

³⁰⁷ Ibidem 30.

³⁰⁸ HERAIN (pozn. 263).

³⁰⁹ Srov. například Václav POŠTOLKA (ed.): *Kniha o reklamě*, Praha 1940. Najdeme zde mimo jiných články od architektů Františka Cubra a Josefa Hesouna.

verbalizaci narůstající role reklamy jakožto jednoho z pilířů národního průmyslu. Těsné spojení reklamy s architekturou nejen na praktické, ale také na jazykové úrovni však způsobuje, že ve jménu konkurenceschopnosti československého hospodářství podléhá nechtěné erozi sama akademická hierarchie výtvarných povolání.

4. 5 Mezi ekonomik a kulturou

Za první republiky se teoretická reflexe místa žen v architektonických povoláních – lze-li zde vůbec mluvit o teoretické reflexi – obracela k domácímu krku. Ctíla patriarchální rodinu a zároveň se snažila podkopat znevýhodnění žen na pracovním trhu tím, že navrhování domácnosti zapojila do celohospodářského systému. Architektky, obdobně jako domácí hospodyně, zatímco fakticky zůstávaly doma, se tehdy verbálně hlásily k tvoření a práci „mimo domov“, a tím potvrzovaly rozlišení fundamentální pro industriální kapitalismus – rozlišení mezi tvořením a prací mimo domov na jedné straně a organizací každodenního života a prací doma na straně druhé. Po druhé světové válce přichází pokus o uplatnění společenských dovedností žen rovněž mimo domov, v oblasti reklamního výtvarnictví a architektury. Zdá se, že tvář v tvář hospodářské revoluci si – i přes veškerá modernistická rezidua – jistá nemohla být ani tradiční hierarchie umění. Pro tvůrčí ženy to byla nepochybně dobrá zpráva. Diagnóza Nancy Fraserové o tom, že ekonomie není „nějaká kulturou nedotčená zóna, nýbrž je to taková zóna, která kulturu instrumentalizuje a mění její významy“,³¹⁰ si na ověření v podmínkách svobodné umělecké a ekonomické soutěže však musela v Československu počkat ještě pár desítek let.

³¹⁰ FRASEROVÁ / HONNETH (pozn. 241) 97.

5. Seznam použité literatury a pramenů

5. 1 Texty vzniklé před rokem 1950

5. 1. 1 Knihy a katalogy výstav

BEBEL August: Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti, VANĚK Karel (přel.), Praha 1896

BRAUNOVÁ Lily: Ženská otázka, její dějinný vývoj a její hospodářská stránka, FELIX Josef (přel.), Praha 1902

HUMPAL-ZEMANOVÁ J. [Josefa]: Amerika v pravém světle, Praha 1903

BAILLIE SCOTT M. H. [Mackay Hugh]: Dům a zahrada, JUNG V. A. / KLÍMOVI M. a J. (přel.), Praha 1910

WIRTH Zdeněk: Malý dům a zahrada, Hradec Králové 1910

FREDERICK Christine: Household Engineering. Scientific Management in the Home, Chicago 1919 [Použito polskou edicí: EADEM: Naukowa organizacja w gospodarstwie domowym, ROMANOWA Marja (přel.), Warszawa 1926]

EDGAR Emil: Moderní byt, Praha 1920²

STRÁNSKÁ Olga: Za novou ženu, Praha 1920

FABINGER František: Bytová otázka a zahradní město dle vzoru anglického, Praha 1921

FASTROVÁ Olga: Útulný domov, Praha 1921

NEČÁSKOVÁ Marie: Žena v družstevním hnutí. Význam spotřebního družstva pro dělnické rodiny, Praha 1924

PLAMÍNKOVÁ Františka: Žena v demokracii, Praha 1924

PODUBICKÁ Jarmila: Zlatá kniha domácího hospodářství, Praha 1924

HERAIN Karel: La femme tchécoslovaque dans les arts plastiques, [s. l., asi Praha] 1925

LANCOVÁ Juliana / ŘÍHA Oldřich / STEJSKAL Cyril / ŠERACKÝ František: Správná volba povolání, Praha 1925

ŠPAČEK Stanislav: Ekonomie domácnosti, Praha 1925

EDGAR Emil: K naší výchově estetické, Praha 1926

MATHESIUS Bohumil (ed.): SSSR. Úvahy, kritiky, poznámky, Praha 1926

TAUT Bruno: Nové bydlení. Žena jako tvůrce moderní domácnosti, VÁCLAVEK Bedřich (přel.), Praha 1926

MATĚJČEK Stáňa: Výtvarná estetika a naše škola, Plzeň 1927

ŠPAČEK Stanislav: Americká úspěšná kuchyně a zásady ekonomického řízení domácnosti, Praha 1927

VERUNÁČ Václav: Hospodářský zítřek, Praha 1927

ŽENATÝ Berty: Země pruhů a hvězd, Praha 1927

GROVES Ernest Rutherford / OGBURN William Fielding: American Marriage and Family Relations, New York 1928

HILDEBRANDT Hans: Die Frau als Künstlerin, Berlin 1928

MEYEROVÁ Erna: Moderní domácnost, HRUBÁ Anna (přel.), Praha 1928

STRÁNSKÁ Olga (ed.): Praktická hospodyňka, Praha [s.d., asi 1928]

ZEMANOVÁ O. [Oldřiška]: Moderní domácnost, Praha 1928

HONZÍK Karel: Moderní byt, Praha 1929

HORNEKOVÁ B. [Božena] / VANĚK J. [Jan] / ROSSMANN Zd. [Zdeněk]: Civilizovaná žena. Zivilisierte Frau, Brno 1929

Katalog brněnských výstav, Brno 1929

LANCOVÁ Juliana: Kniha ženských zaměstnání, Praha 1929

LOOS Adolf: Řeči do prázdná, MARKALOUS Bohumil (ed.), Praha 1929

MARILAUN Karl: Adolf Loos, VÁCLAVKOVÁ J. (přel.), Brno 1929

MASARYK GARRIGUE Tomáš: O ženě, Praha 1929

POŘISKOVÁ-URBANOVÁ Marta: Technický pokrok bydlení a vedení domácnosti, Praha 1929

ROSSMANN Zdeněk (ed.): Žena doma. Sborník o novém bydlení, vydaný u příležitosti Výstavy Moderní ženy v Brně, Brno 1929

SCHEFFAUER H. G. [Herman George]: Země boží, MÜNZEROVÁ Zdeňka (přel.), Praha 1929

Výstava moderní ženy (kat. výst.), Brno 1929

Výstava moderního obchodu. Výstava moderní ženy (kat. výst.), Brno 1929

HONZÁKOVÁ Albína (ed.): Československé studentky let 1890–1930, Praha 1930

PLAMÍNKOVÁ F. [Františka] F. (ed.): Masaryk a ženy, Praha 1930

POŘISKOVÁ-URBANOVÁ Marta: Kuchyně, Turčianský Sv. Martin 1930

ROSSMANN Zdeněk: Architekt Bohuslav Fuchs, Bâle [Praha] 1930

GEDULDIGEROVÁ Ella / ŠTĚDRÝ Oldřich / TESAŘ Metoděj / LANG Karel: Zlatá kniha pro praktickou hospodyňku, Praha [s. d., asi 1931]

HAVLÍČEK Josef / HONZÍK Karel: Stavby a plány, Praha 1931

HOFFMEISTER Adolf: Povrch pětiletky, Praha 1931

KOULA J. [Jan] E.: Obytný dům dneška, Praha 1931

STARÝ Oldřich / SUTNAR Ladislav: Nejmenší dům, Praha 1931

TUMLÍŘOVÁ Marie: Úsporné vedení venkovské domácnosti, Praha 1931

VYDRA Josef: Nauka o kroji, Praha 1931

ŽENATÝ Berty: Americké domečky, Praha 1931

ENGELS Friedrich: Bytová otázka, T. R. (přel.), Praha 1932

HERAIN Karel / SUTNAR Ladislav / ŽÁK Ladislav: O bydlení, Praha 1932

ŠPAČEK Stanislav (ed.): Encyklopedie výkonnosti II. Výroba, Praha 1932

ŠULA Ivan: Půdorysy a konstrukce amerických rodinných domů, Praha 1932

TEIGE Karel: Nejmenší byt, Praha 1932

RÁDL Emanuel: O ženském hnutí, Praha 1933

Škola umeleckých remesií Obchodnej a priemyselnej komory v Bratislave, [s. l., Bratislava] 1933

TEIGE Karel (ed.): Za socialistickou architekturu, Praha 1933

TEIGE Karel: Práce Jaromíra Krejčara, Praha 1933

GRUS Josef / HEYTHUM Antonín / KUČEROVÁ Hana / ZELENKA František / ŽÁK Ladislav: Byt. Sborník Svazu československého díla, Praha 1934

KETTNER Josef: Vesnické bydlení, Praha 1934

TEIGE Karel: Architektura pravá a levá, Praha 1934

VERUNÁČ Václav (ed.): Encyklopedie výkonnosti I. Člověk, Praha 1934

ADLER Alfred: Člověk jaký jest, VALEŠKA Karel (přel.), Praha 1935

BERNÈGE Gaulette [Paulette]: Radostný život, PACOVSKÁ Bětuše (přel.), Praha [s. d., po roce 1935]

Jak bydletí. Cyklus přednášek pořádaných Ženskou národní radou, odborem „Zjednodušení práce v domácnosti“, Praha 1935

KROHA Jiří: Bytová otázka v SSSR, Praha 1935

LISKOVÁ Jarmila: Nájemný dům v současné výstavbě Velké Prahy, Praha 1935

MATOUŠEK Otakar (ed.): Svět v přerodu. Přednášky Československého rozhlasu X, Praha 1935

NEČÁSKOVÁ Marie: Práce družstevnic v cizině a u nás, Praha 1935

PATZAKOVÁ A. [Anna] J.: Prvních deset let Československého rozhlasu, Praha 1935

ROŠKOTOVÁ Anna (ed.): Sborník Kruhu výtvarných umělkyň, Praha 1935

Prostřený stůl, Praha 1937

JIRSÍKOVÁ-PROKEŠOVÁ Františka: Příkladná dedina, Praha 1938

HEIDRICH Oldřich: Kniha o Švédsku, Praha 1939

HEŘMAN Miroslav (ed.): Knihy českého domova, Praha 1939

ŠULA Ivan: Dřevěný rodinný dům, Praha 1939

POŠTOLKA Václav (ed.), Kniha o reklamě, Praha 1940

PELAN Jaroslav: Chcete stavěti?, [s. l.] 1941

HONZÍK Karel: Úvod do studia psychických funkcí v architektuře, Praha 1944

HYCHLÍK František / ADAMCOVÁ Marie: Kapitoly o výchově k povolání, Praha 1945

HONZÍK Karel: Tvorba životního slohu, Praha 1946

MUŽÍKOVÁ-NOSILOVÁ Ludmila: České ženy, Praha 1946

PELAN Jaroslav: Kuchyň v organismu bytu, Praha 1946

KOSEOVÁ Vlasta (ed.): Politický breviář moderní ženy, Praha 1947

ŠPAČEK Stan [Stanislav]: F. W. Taylor, Praha 1947

ŽÁK Ladislav: Obytná krajina, Praha 1947

LODR Karel (ed.): Věci a lidé 1948. Výtvarník ve výrobě (kat. výst.), Praha 1948

VYDRA Josef: Nové povolání průmyslové výtvarnictví, Praha 1948

TOBOLKOVÁ-KOTÍKOVÁ Zuzana: Prostřený stůl a jeho dějiny, Praha 1949

BENEŠ O. / DOBROVOLNÝ B.: Automobil pro každého, Praha [s. d.]

KAFKA Josef / KRÁLÍČEK Emil: Rodinný dům, Praha [s. d.]

5. 1. 2 Stati v časopisech a ve sbornících, seriály

V.: Ženská otázka, in: Naše doba XII, 1905, 717–718

Pryč se ženami, in: Ženský svět X, 1906, 273

MRAZÍK Jan: Karoliny Perkins-Gilmanové „ideální škola“, in: Naše doba XVII, 1910, 824–830, 880–885

- Čas, práce a peníze, in: Šťastný domov XV, 1920, 23–24
- Věstník obecní hlavního města Prahy XXVII, 1920
- J. S.: Ty reformy!, in: Náš směr X, 1923–1924, 98–99
- První ročenka Masarykovy akademie práce. Zpráva o založení a činnosti za léta 1920 až 1923, Praha 1924
- LOOS Adolf: O šetrnosti, in: Bytová kultura I, 1924–1925, 17–21
- TAUT Bruno: Necht' pomohou ženy!, in: Bytová kultura I, 1924–1925, 49–50
- PATTISONOVÁ M. [Mary]: Význam a smysl obytných místností, in: Bytová kultura I, 1924–1925, 58–59
- LOOS Adolf: Ornament a výchova, in: Náš směr XI, 1924–1925, 49–52
- HONZÍK Karel: Z výstavy úsporného hospodaření, in: Módní Revue V, 1925, č. 16, 10
- HONZÍK Karel: Ekonomie domácností, in: Módní revue V, 1925, č. 19, 5
- HONZÍK Karel: Toporná modernost, in: Pásmo II, 1925–1926, 43–44
- KROHA Jiří: Architektura naší doby, in: Horizont I, 1927–1928, 57–65
- KROHA Jiří: Výstava bytů ve Stuttgartě 1927, in: Horizont I, 1927–1928, 129–131
- ROSSMANN Zdeněk: Architektura a sovětské zřízení, in: ReD I 1927–1928, 62–64
- KUČEROVÁ-ZÁVESKÁ Hana: Anketa na téma žena a zaměstnání, in: Eva I, 1928–29, č. 3, 21
- TEIGE Karel: K teorii konstruktivismu, in: Stavba VII, 1928–1929, 7–12, 21–24
- POLÁŠEK Josef: O holandském stavebnictví, in: Styl IX (XIV), 1928–1929, 133–140
- HACKENSCHMIEDOVÁ B. [Božena]: Vystavka sovriemiennoj ženštiny v Brně, in: Centralnaja Evropa, 1929, č. 16, 6–7
- ROSSMANN Zdeněk: Škola uměleckých řemesel v Brně, in: Index 1929, č. 9, 1–2
- š-: Domovina Charlotty Masarykové, in: Eva II, 1929–1930, č. 15, 26
- TEIGE Karel: K sociologii architektury, in: ReD III, 1929–1931, 163–223
- BROUK Bohuslav: Marxismus a psychoanalýza. Problém oidipuskomplexu v moderní sociologii, in: ReD III, 1929–1931, 257–261
- TEIGE Karel: Architektura a třídní boj, in: ReD III, 1929–1931, 297–310
- SCHÜTZOVÁ Růžena: Odborné školy pro ženská povolání na výstavě moderní ženy v Brně 1929, in: Horizont III, 1930, 57
- BENDA Josef: Odehnání plodu, in: Tvorba V, 1930, 166–167

- TEIGE Karel: Minimální byt a kolektivní dům, in: Stavba IX, 1930–1931, 28–29, 47–50, 65–68
- Návrh kolektivizovaného obytného okresu v Praze, in: Stavba IX, 1930–1931, 117–120
- ŽÁK Ladislav: Soutěže na malé byty, in: Volné směry XXVIII, 1930–1931, 148
- ŽÁK Ladislav (rec.): Jan E. Koula, Obytný dům dneška, in: Volné směry XXVIII, 1930–1931, 197
- KROHA Jiří: Energetika bydlení, in: Index III, 1931, 28–33
- KROHA Jiří: Studenti a dělníci v SSSR, in: Levá fronta II, 1931–1932, 235–236
- [FUNKE Jaromír / OKÁLI Daniel / ROSSMANN Zdeněk]: Važec, in: Nová Bratislava I, 1931, č. 1, 2–6
- TEIGE Karel: K soutěži na nájemné domy s malými byty pro dělnický spolek Včela, in: Stavitel XII, 1931, s. 76–92
- SCHÜTZOVÁ R. [Růžena]: Městské učitelské ústavy pro odborné školy ženských povolání v Brně, in: Žijeme I, 1931, 13–15
- HALABALA J. [Jindřich]: Rozhodnou ženy, in: Žijeme I, 1931, 29
- KUČEROVÁ-ZÁVESKÁ Hana: Moderní kuchyně, in: Žijeme I, 1931, 30–31
- SCHÜTZOVÁ R. [Růžena], Vesnin pensionát v Brně, in: Žijeme I, 1931, 76–77
- WITTE Fredericke: Zásady nového způsobu vedení domácnosti, VÁCLAVKOVÁ Jar. (přel.), in: Žijeme I, 1931, 89–90
- KUČEROVÁ-ZÁVESKÁ Hana: Heibaudi, in: Žijeme I, 1931, 212–213
- ŘAZÁČOVÁ E.: Nový Ženský domov na Smíchově, in: Eva IV, 1931–1932. č. 13, 23
- HERAIN Karel: Ušlechtilá výroba ve XX. století, in: ROSA Arnošt (ed.): Dvacáté století. Co dalo lidstvu V. Pokroky průmyslu, Praha 1932, 572–586
- KROHA Jiří: Věda a bydlení, in: Stavba XI, 1932–1933, 184–188
- STIBOR Oldřich: Výstava sovětské architektury, in: Volné Směry XXIX, 1932–1933, 258–259
- MEYER Hannes: O výchově technických kádrů a stavební tvorbě ve SSSR, in: Země sovětů I, 1931–1932, 75–76
- KROHA Jiří: Sovětské centrální kuchyně, in: Země sovětů II, 1932–1933, 84–87
- ŽÁK Ladislav: Stavební výstava – osada Baba, in: Žijeme II 1932–1933, 155–156
- JESENSKÁ Milena: Je vůbec možno vychovati dobře dítě doma?, in: Žijeme II, 1932–1933, 230–233

- KRCH Vojtěch / KRCHOVÁ Božena: Bytová kuchyně, in: Architekt SIA XXXII, 1933, 33–46
- LHOTA Karel: Švédské bydlení, Eva VI, 1933–1934, č. 14, 26
- NOSILOVÁ Z.: Kulturní úroveň žen v Baťově Zlíně, in: Eva VI, 1933–1934, č. 16, 28
- LVA [asi LISKOVÁ Jarmila]: Odborníci ve službách našich prázdnin, in: Eva VI 1933–1934, č. 17–18, 12
- ŽÁK Ladislav, Jak žijeme – jak bydlíme, in: Jak žijeme/Magazín DP I, 1933–1934, 20–22, 53–55, 88–91
- NEVAŘILOVÁ Jožka: Názory o výchově, in: Jak žijeme/Magazín DP I, 1933–1934, 243–247
- NEVAŘILOVÁ Jožka: Veřejná a rodinná výchova dětí, in: Jak žijeme/Magazín DP I, 1933–1934, 274–275
- NEVAŘILOVÁ Jožka: Předškolní péče a výchova, in: Jak žijeme/Magazín DP I, 1933–1934, 309–311
- Ž. [ŽÁK Ladislav]: Československá technokracie, in: Jak žijeme/Magazín DP I, 1933–1934, 313
- ŠULA Ivan / LISKOVÁ [Jarmila]: Tábor Medlov u Nového Města na Moravě, in: Architekt SIA XXXIII, 1934, 105–109
- TUMLÍŘOVÁ M. [Maria]: Jak vniká pokrok do našich domácností, in: Technika domácnosti, 1934, č. 8, 15–16
- KRCHOVÁ Božena: Poznejte svoji kuchyni, in: Žena a domov III, 1934, č. 8, 1–3
- ŽÁK Ladislav: Sociologické analýsy bytové otázky, in: Doba I, 1934–1935, 73–76
- STIBOR Oldřich: Technokracie, fašismus a socialismus, in: Doba I, 1934–1935, 132–135
- TEIGE Karel: Kolektivní byt na západě a v SSSR, in: Magazín DP II, 1934–1935, 53–56
- NEVAŘILOVÁ J. [Jožka]: Žena ve veřejném životě a v domácnosti, in: Magazín DP II, 1934–1935, 149–150, 211–213
- MÜLLEROVÁ Augusta: Standardisace v kolektivním bydlení, in: Stavba XII, 1934–1935, 172–174
- VANĚK Jan: Význam mateřských škol, in: Eva VIII, 1935–1936, č. 2, 22
- KROHA Jiří: Reagenční metoda k utváření strukturálně ekonomického bytu, in: Stavba XIII, 1936–1937, 45–48, 60–65, 154–155
- MERTLOVÁ Helena: Metoda Dr. Marie Montessoriové v rodinné výchově, in: Žena a domov VII, 1938, 37–40
- PELANTOVÁ Růžena: Vztah dispozice k hospodárnému provozu domácnosti, in: Dřevěný dům, Praha 1938, 19–21

- KRCHOVÁ Božena: K dnešnímu číslu, in: Žena a domov VIII, 1939, 126
- HAVELKOVÁ M.: Levné pohodlí pro letního hosta, in: Žena a domov VIII, 1939, 127
- ŽÁK Ladislav: Lidový byt, in: Architektura II, 1940, 63–66
- Z dopisu venkovského čtenáře, in: Architektura II, 1940, 101
- KRCH Vojtěch: Dobrý byt, in: Architektura III, 1941, 277–280, 297–298
- ŠPAČEK Stanislav: Výchovné zásady v rodině Gilbrethů, in: Žena a domov X, 1941, 71, 78
- FUCHS Bohuslav: Výstavba vesnice, in: Volné směry XXXVII, 1941–1942, 238–239
- KRCHOVÁ Božena: K soutěži na malý elektrisovaný byt, in: Architekt SIA XLI, 1942, 13–15
- ŠTURSA Josef / Suková-Stursová Vlasta: Umělecký průmysl: Lidový nábytek, in: Architektura IV, 1942, 27–28, 197–198
- CAIVAS K. [Karel]: Provoz v hospodářství a jeho vliv na vytváření zemědělského obydlí, in: Architekt SIA XLII, 1943, 203–208
- KUTHAN A. [Adolf] / LOSENICKÝ E. [Emanuel] / VANČURA J. [Jiří]: Architekt usnadňuje práci venkovské ženě, in: Architekt SIA XLII 1943, 221–224
- LOSENICKÝ E. [Emanuel]: Putovní výstavka Sdružení k povznesení venkova, in: Architekt SIA XLII, 1943, 232
- VANĚČEK M. [Miloš]: K výstavce Sdružení k povznesení venkova, in: Architekt SIA XLII, 1943, 232–233
- MANNSBARTH Jan: Ze zapomenutých zkušeností lidového stavebnictví, in: Žena a domov XIII 1944, 64–67
- VANČURA Jiří: Český zemědělec potřebuje nábytkové zařízení, in: Architekt SIA XLIII, 1944, 12–17
- FARSKÝ Roman: Význam veřejných prádelen, in: Naše domácnost I, 1945–1946, 40–41
- PODLEŠÁKOVÁ Božena: Pro budoucí domácnosti, in: Naše domácnost I, 1945–1946, 48–52, 64–66
- BURIAN E. F. [Emil František]: Postavení ženy... [Odpověď na anketu], in: Naše domácnost I, 1945–1946, 145
- PELANTOVÁ Růžena: 70 let doc. Ing. Dr. Stanislava Špačka, in: Naše domácnost I, 1945–1946, 266
- KRCHOVÁ Božena: Výdělečná činnost vdané ženy, in: Naše domácnost I, 1945–1946, 306–307
- MAXOVÁ Antonie: Žena v nové republice, in: Rada žen I, 1945, č. 1, 16

- KITTRICHOVÁ E. [Emanuela]: O dobré bydlení pracujících vrstev, in: Rada žen I, 1945, č. 3, 3
- ŠTURSOVÁ Vlasta: Žena ve výstavbě nové republiky, in: Rada žen 1945, č. 10, 5.
- TRYZNA M. [Miroslav]: Zásady dobrého bydlení, in: Solidarita I, 1946, 8–9
- STORCH Karel: Bytová družstva ve Skandinávii, in: Solidarita I, 1946, 15–22
- VONDRÁČKOVÁ S. [Jaroslava]: Textil – nová cesta pro ženy, in: Rada žen II, 1946, č. 5, 6–7
- KITTRICH Josef: Dům společenského bydlení, in: Architektura ČSR VI, 1947, 5–6
- NEVAŘILOVÁ Jožka: Ústavy pro mládež, in: Sociální pracovnice XVI, 1947, č. 7, 101–110
- ŠÁCHOVÁ Marie: Družstvo „Osvobozená domácnost“, in: Solidarita II, 1947, 23
- LENSKÝ Lev: Co tomu řeknou ženy?, in: Solidarita II, 1947, 33
- KÁŠ Zdeněk: Společná zařízení sídlišť a obytných bloků domů, in: Železo Teplo Světlo IV, STACH Fr. [František] (ed.), Praha 1947, 62–64
- J [BŘÍZOVÁ Joza]: „Bytové jádro“ se připravuje pro nové byty, in: Naše domácnost III, 1948, 183
- BINKO Jaroslav: Co je to bytové jádro a typisované zařízení kuchyně, in: Naše domácnost III, 1948, 205–207
- KÁŠ Zdeněk: Moderní kuchyně, in: Železo Teplo Světlo I, ŠPIRK Ludvík (ed.), Praha 1948, 78–81
- Osvobozená domácnost a péče o pracující ženu, in: Solidarita IV, 1949, 25

5. 1. 3 *Edice a reedice*

- HOFFMEISTER ADOLF, Trojcestí, Praha 1958
- HOWARD Ebenezer: Graden Cities of To-morrow, Cambridge (MA) 1965
- TEIGE Karel / KROHA Jiří: Avantgardní architektura, CÍSAŘOVSKÝ Josef (ed.), Praha 1969
- PECHAR Josef / URLICH Petr: Programy české moderní architektury, Praha 1981
- MARKALOUS Bohumil: Estetika praktického života, CHADRABA Rudolf / KRULICHOVÁ Marie / VINAŘOVÁ Milena (ed.), Praha 1989
- BROUK Bohuslav: Lidská duše a sex, Praha 1992
- HONZÍK Karel: Za obzorem věčnosti, DVOŘÁKOVÁ Dita (ed.), Praha 2002
- ŽÁK Ladislav: Byt a krajina, DVOŘÁKOVÁ-ROBOVÁ Dita (ed.), Praha 2006

5. 2 *Texty vzniklé po roce 1950*

5. 2. 1 *Knihy, katalogy výstav, nepublikované rukopisy*

ZHOŘ Igor: Historie výtvarných škol v Brně, Brno 1968

KROHA Jiří: Sociologický fragment bydlení. Instruktažní a fotomontážní dokumentace cyklu z roku 1932–33, knižně zpracováno 1968–70, Brno 1973

HAYDEN Dolres: Seven American Utopias. The Architecture of Communitarian Socialism 1790–1975, Cambridge (MA) 1976

ADLEROVÁ Alena: Český funkcionalismus 1920–1940. Bytové zařízení (kat. výst.), Praha 1978

HAYDEN Dolores: The Grand Domestic Revolution, Cambridge (MA) / London 1981

UHLIG Günter: Kollektivmodell „Einküchenhaus“. Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900–1933, Gießen 1981

WRIGHT Gwendolyn: Building the Dream: A Social History of American Housing, New York 1981

SEIFERT Jaroslav: Všecky krásy světa, Praha 1982

ADLEROVÁ Alena: České užité umění 1918–1938, Praha 1983

BERMAN Marshall: All That Is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity, London 1983

KRISTEVA, Julia: The Kristeva Reader, MOI Toril (ed.), Oxford 1986

RYBCZYNSKI Witold: Home. A Short History of an Idea, Middlesex 1986

GROYS Borys: Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion, München 1988

KRIMMEL Bernd (ed.): Tschechische Kunst der 20er und 30er Jahre. Avantgarde und Tradition (kat. výst.), Darmstadt 1988

LAMAROVÁ Milena: 50. léta. Užité umění a design (kat. výst.), Praha 1988

KITTRICHOVÁ Emanuela et al.: Kuchyň, Praha 1990

TUROWSKI Andrzej: Wielka utopia awangardy, Warszawa 1990

AGREST Diana I.: Architecture from Without, Cambridge (Ma.) 1991

CZUMALO Vladimír: Česká teorie architektury v letech okupace, Praha 1991

VONDRÁČKOVÁ Jaroslava: Kolem Mileny Jesenské, JIRÁSKOVÁ Marie (ed.), Praha 1991

COLOMINA Beatriz (ed.): Sexuality and Space, New York 1992

- KANES WEISMAN Leslie: *Discrimination by Design. A Feminist Critique of the Man-Made Environment*, Chicago 1992
- MORRIS Aldon D. / MCCLURG MUELLER Carol: *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven / London, 1992
- FOLTYN Ladislav: *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918–1939*, Bratislava 1993
- KIRSCH Karin: *Werkbund-Ausstellung „Die Wohnung“ Stuttgart 1927. Die Weißenhofsiedlung* (kat. výst.), Stuttgart 1993
- PIOTROWSKI Piotr: *Artysta między rewolucją i reakcją*, Poznań 1993
- ROWE Peter G.: *Modernity and Housing*, Cambridge (MA) / London 1993
- BOYM Svetlana: *Common Places*, Cambridge (MA) / London 1994
- COLOMINA Beatriz: *Privacy and Publicity. Modern Architecture and Mass Media*, Cambridge (MA) / London 1994
- SRP Karel (ed.): *Karel Teige 1900–1951* (kat. výst.), Praha 1994
- STANISŁAWSKI Ryszard / BROCKHAUS Christoph (ed.): *Europa, Europa. Das Jahrhundert der Avantgarde in Mittel- und Osteuropa* (kat. výst.), Bonn 1994
- ŠVÁCHA Rostislav / TENZER Antonín / SPECHTENHAUSER Klaus: *Jaromír Krejcar 1895–1949* (kat. výst.), Praha 1995
- ŠVÁCHA Rostislav: *Od moderny k funkcionalismu*, Praha 1995²
- WIGLEY Mark: *White Walls, Designer Dresses. The Fashioning of Modern Architecture*, Cambridge (MA) / London, 1995
- COLEMAN Debra / DANZE Elizabeth / HENDERSON Carol (ed.): *Architecture and Feminism*, New York 1996
- RORTY Richard: *Nahodilost, ironie, solidarita*, TOMAN Pavel (přel.), Praha 1996
- STAGE Sarah / VINCENTI Virginia B. (ed.): *Rethinking Home Economics*, Ithaca / London 1997
- ZNEBEJÁNEK František: *Sociální hnutí*, Praha 1997
- FRIEDMAN Alice: *Women and the Making of Modern House*, New York 1998
- LAHODA Vojtěch / NEŠLECHOVÁ Mahulena / PLATOVSKÁ Marie / ŠVÁCHA Rostislav / BYDŽOVSKÁ Lenka (ed.): *Dějiny českého výtvarného umění 1890–1938 IV/2*, Praha 2005
- NOVÝ Otakar: *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998
- PLATZER Monika / SPECHTENHAUSER Klaus (ed.): *Jiří Kroha. Kubist, Expressionist, Funktionalist, Realist* (kat. výst.), Wien 1998
- BELL Daniel: *Kulturní rozpory kapitalismu*, GJURIČ Lukáš (přel.), Praha 1999

- DLUHOSCH Eric / ŠVÁCHA Rostislav: Karel Teige 1900–1951. L'enfant terrible of the Czech Modernist Avant-Garde, Cambridge (MA) / London 1999
- FRAGNER Benjamin / VALCHÁŘOVÁ Vlad'ka (ed.): Jaroslav Fragner. Náčrty a plány (kat. výst.), Galerie Jaroslava Fragnera, Praha 1999
- JANKO Jan / TĚŠÍNSKÁ Emilie (ed.): Technokracie v českých zemích, Praha 1999
- KRKOŠKOVÁ Alena (ed.): Škola uměleckých řemesel v Brně. Učitelé z let 1924–1999 (kat. výst.), Brno 1999
- NEUDORFLOVÁ Marie L.: České ženy v 19. století, Praha 1999
- STRATIGAKOS Despina: Skirts and Scaffolding. Woman Architects, Gender and Design in Wilhelmine Germany, Ann Arbor 1999
- CZEKALSKI Stanisław: Awangarda i mit racjonalizacji. Fotomontaż polski okresu dwudziestolecia międzywojennego, Poznań 2000
- JEDLICKI Jerzy: Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności, Warszawa, 2000
- KOŁAKOWSKI Leszek: Moje słuszne poglądy na wszystko, Kraków 2000
- KUDĚLKOVÁ Lenka / KUDĚLKA Zdeněk / CHATRNÝ Jindřich: O nové Brno. Brněnská architektura 1918–1939 (kat. výst.), Brno 2000
- LIPOVETSKY Gilles: Třetí žena, POKORNÝ Martin (přel.), Praha 2000
- RUSINOVÁ Zora (ed.), Dějiny slovenského výtvarného umenia. 20. storočie, Bratislava 2000.
- ŠVÁCHA Rostislav / RYNDOVÁ Soňa / POKORNÁ Pavla (ed.): Forma sleduje vědu. Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948 (kat. výst.), Praha 2000
- TEMPL Stephan: Baba. Osada Svazu čs. díla Praha, TICHÁ Jana (přel.), Praha 2000
- BATOR Joanna: Feminizm, postmodernizm, psychoanaliza. Filozoficzne dylamenty feministek „drugiej fali“, Gdańsk 2001
- BUREŠOVÁ Jana: Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století, Olomouc 2001
- PACHMANOVÁ Martina: Věrnost v pohybu. Hovory o feminizmu, dějinách a vizualitě, Praha 2001
- TICHÁ Jana (ed.): Architektura na prahu informačního věku, Praha 2001
- DULLA Matúš / MORAVČÍKOVÁ Henrieta, Architektúra Slovenska v 20. storočí, Bratislava 2002
- FRIEDAN Betty: Feminine mystique, KOČOVÁ Jaroslava (přel.), Praha 2002
- HAYDEN Dolores: Redesigning the American Dream, New York / London 2002

- MESSER-DAVIDOW Ellen: *Disciplining Feminism. From Social Activism to Academic Discourse*, Durham / London, 2002
- PACHMANOVÁ Martina (ed.): *Neviditelná žena. Antologie současného amerického myšlení o feminizmu, dějinách a vizualitě*, Praha 2002
- VYBÍRAL Jindřich: *Česká architektura na prahu moderní doby*, Praha 2002
- CHATRNÝ Jindřich / KOUDELKOVÁ Dagmar / ŠIMKOVÁ Anežka (ed.): *Jindřich Halabala a Spojené uměleckopřemyslové závody v Brně*, Brno 2003
- JANÁKOVÁ Iva (ed.): *Ladislav Sutnar – Praha – New York – Design in Action* (kat. výst.), Praha 2003
- MACHONIN Jan / RYNDOVÁ Soňa / VALCHÁŘOVÁ Vladislava / VINTEROVÁ Alena (ed.): *Povolání: architekt[ka]* (kat. výst.), Praha 2003
- WILLIAMS RUTHERFORD Janice: *Selling Mrs. Consumer. Christine Frederick and the Rise of Household Efficiency*, Athens (GA) / London 2003
- DÖRHÖFER Kerstin: *Pionierinnen in der Architektur. Eine Baugeschichte der Moderne*, Tübingen / Berlin 2004
- FRAMPTON Kenneth: *Moderní architektura*, HALÍK Pavel (přel.), Praha 2004
- FRASEROVÁ Nancy / HONNETH Axel: *Přerozdělování nebo uznání?*, BAKEŠOVÁ Alena / HRUBEC Marek (přel.), Praha 2004
- PACHMANOVÁ Martina: *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*, Praha 2004
- HEYNEN Hilde / BAYDAR Gülsüm (ed.): *Negotiating Domesticity. Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*, London / New York 2005
- PFEJFEROVÁ Hana: *Hana Kučerová-Záveská. Žena-architekt v meziválečné avantgardě*, diplomová práce, Univerzita Karlova, Praha 2005
- ŠVÁCHA Rostislav / PLATOVSKÁ Marie (ed.): *Dějiny českého výtvarného umění 1939–1958 V*, Praha 2005
- ČADKOVÁ Kateřina / LENDEROVÁ Milena / STRANÍKOVÁ Jana (ed.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006
- GUILLÉN Mauro F.: *The Taylorized Beauty of the Mechanical. Scientific Management and the Rise of Modernist Architecture*, Princeton / Oxford 2006
- MACHARÁČKOVÁ Marcela (ed.): *Jiří Kroha (1893–1974). Architekt – malíř – designer – teoretik v proměnách umění 20. století* (kat. výst.), Brno 2007
- BARTLOVÁ Milena / PACHMANOVÁ Martina (ed.): *Artemis a Dr. Faust. Ženy v českých a slovenských dějinách umění*, Praha 2008
- CHATRNÝ Jindřich (ed.): *Jan Vaněk 1891–1962* (kat. výst.), Brno 2008
- UHROVÁ Eva: *České ženy známé a neznámé*, [s. 1.] 2008

5. 2. 2 *Stati v časopisech a ve sbornících, seriály*

HILSKÝ Václav: Kolektivní dům v Litvínově, in: *Tvar* X, 1958, 99–101, XIII

KRCHOVÁ Božena: Mechanizace prací v domácnosti: Brno 1973, in: *Domov* XIV, 1974, č. 1, 46–49

ZP: První česká architektka, in: *Československý architekt* XXI, 1975, č. 23–24, 10

ŠLAPETA Vladimír: Architektonické dílo Ladislava Žáka, in: *Sborník Národního technického musea* XIV, Praha 1975, 189–226

MCLEOD Mary: „Architecture or Revolution“: Taylorism, Technology, and Social Change, in: *Art Journal* XLIII, léto 1983, č. 2, 132–147

ŠVÁCHA Rostislav: Adolf Loos a česká architektura, in: *Umění* XXXI, 1983, 490–513

BAKER Paula: The Domestication of Politics. Women and American Political Society 1780–1920, in: *American Historical Review* LXXXIX, 1984, 620–647

KITTRICHOVÁ Emanuela et. al.: Jak se dostal rozum do kuchyně, in: *Domov* XXV, 1985, č. 3, 10–12

SCOTT Joan W.: Gender. A Useful Category of Historical Analysis, in: *The American Historical Review* XCI, 1986, č. 5, 1053–1075

ŠVÁCHA Rostislav: Ladislav Žák, in: *Domov* XXVI, 1986, č. 2, 10–13

GOUMA-PETERSON Thalia / MATHEWS Patricia: The Feminist Critique of Art History, in: *The Art Bulletin* LXIX, September 1987, č. 3, 326–357

MOJŽIŠOVÁ Iva: Škola umeleckých remesiel v Bratislave a Bauhaus, in: *Ars* XXIII, 1990, 43–54

MOJŽIŠOVÁ Iva: Avant-garde repercussions and the School of Applied Arts in Bratislava, 1928–1939, in: *Journal of Design History* V, 1992, č. 4, 273–279

HERMAN Sondra R.: Dialogue: Children, Feminism, and Power. Alva Myrdal and Swedish Reform, 1929–1956, in: *Journal of Women's History* IV, 1992, č. 2, 82–112

PRANGE Regine: Der kosmogonische Eros. Zur Geschlechtersymbolik in Bruno Tauts Architekturphantasien, in: DEICHER Susanne (ed.): *Die weibliche und die männliche Linie. Das imaginäre Geschlecht der modernen Kunst von Klimt bis Mondrian*, Berlin 1993, 113–140

DLUHOSCH Eric: „Nejmenší byt“, *The Minimum Dwelling*, in: *Rassegna* 1993, č. 1, 30–37

ETKIND Alexander M.: How Psychoanalysis Was Received in Russia, 1906–1936, in: *Journal of Analytical Psychology* XXXIX, 1994, 191–202

ŠVÁCHA Rostislav: Josef Chochol – pokus o intimnější portrét, in: *Umění* XLII, 1994, s. 21–49

Umění XLIII, 1995, č. 1–2 [Monografické číslo věnované Karlu Teigemu]

ŠVÁCHA Rostislav: Tři přednášky Kennetha Framptona, in: *Architekt XLII*, 1996, č. 1–2, 12

HEMINGWAY Andrew: Marxism and Art History after the Fall of Communism, in: *Art Journal LV*, léto 1996, 20–27

JEŘÁBKOVÁ Edith: K ideovým aspektům Kotěrova Národního domu v Prostějově, in: *Umění XLIV*, 1996, č. 5, 411–424

KOHOUTEK Rudolf: Historie pedagogicko-psychologického poradenství, in: *Pedagogická orientace*, 1998, č. 3, 40–45

JONÁŠOVÁ Kateřina: Česká ženská žurnalistika sklonku dvacátých let jako příspěvek k modernizaci životního stylu, in: HAVELKOVÁ Hana / VODRÁŽKA Mirek (ed.), *Žena a muž v médiích*, Praha 1998, 12–13

RUEDI Katerina: Zvláštní forma slepoty. Internacionalismus v českém modernismu (přel. Jana Tichá), in: ŠVÁCHA Rostislav (ed.): *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*, Praha 1999, 49–54

WILLIAMS RUTHERFORD Janice: A Foot in Each Sphere. Christine Frederick and Early Twentieth-Century Advertising, in: *The Historian LXIII*, 2000, č. 1, 67–86

RÜEDI RAY Katerina: Bauhaus Hausfrau. Gender Formation in Design Education, in: *Journal of Architectural Education LV*, 2001, č. 2, 73–80

STRATIGAKOS Despina: Architects in skirts. The Public Image of Women Architects in Wilhelmine Germany, in: *Journal of Architectural Education LV*, 2001, č. 2, 90–100

ŠVADLENOVÁ Martina: Stanislav Špaček, in: *Akademický bulletin* 2001, č. 11, 7

TOKARSKA-BAKIR Joanna: Ganz Andere? Żyd jako czarownica i czarownica jako Żyd w polskich i obcych źródłach etnograficznych, czyli jak czytać protokoły przesłuchań, in: *Res Publica Nowa XIV*, 2001, č. 8, 3–31

MASNEROVÁ Jiřina: První studentky na pražské technice, in: POKORNÁ Magdaléna (ed.), *Semináře výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000–2001*, Praha 2002, 181–187

MILLS Kelly T.: Feminism, Pragmatism or Both? Czech Radical Nationalism and the Woman Question, 1898–1914, in: *Nationalities Papers XXX*, 2002, č. 4., 537–552

MASNEROVÁ Jiřina: První žena-inženýr poslancem Národního shromáždění ČSR, in: *Pražská technika* 2002, č. 4, 55–56

SZACKI Jerzy: Coco Chanel i życie umysłowe, in: *Res Publica Nowa XV*, 2002, č. 10, 11–14

SZUSTER Marcin (rec.): Czy istnieje literatura feministyczna?, in: *Res Publica Nowa XV*, 2002, č. 10, 87–92

The Journal of Architecture VII, 2002, č. 3, HEYNEN Hilde / VAN HERCK Karina (ed.), [monografické číslo *Architecture, Gender, Domesticity*]

ŠVÁCHA Rostislav: V čem spočívá originalita české architektonické avantgardy?, in: BYDŽOVSKÁ Lenka / PRAHL Roman (ed.), V mužském mozku. Sborník k 70. narozeninám Petra Wittlicha, Praha 2002, 37–47

FURJÁN Héléne: Dressing down. Adolf Loos and the Politics of Ornament, in: The Journal of Architecture VIII, 2003, č. 1, 115–130

GUZIK Hubert (rec.): Zawód: Architekt[ka], in: Architektura–Murator 2004, č. 2, 7

BUREŠOVÁ Jana: Reflexe společenského postavení žen v komunistické ideologii a politice ve 20. a 30. letech 20. století v Československu, in: KÁRNÍK Zdeněk / KOPEČEK Michal (ed.), Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu II, Praha 2004, 41–62

REPP Kevin: „Sexualkrise und Rasse“. Feminist Eugenics at the Fin de Siècle, in: MARCHAND Suzanne / LINDENFELD David (ed.), Germany at the Fin de Siècle. Culture, Politics, And Ideas, Baton Rouge (LA) 2004, 102–126

VAN CAUDENBERG Anke / HEYNEN Hilde: The Rational Kitchen in the Interwar Period in Belgium: Discourses and Realities, in: Home Cultures I, 2004, č. 1, 23–49

HAND Martin / SHOVE Elizabeth: Orchestrating Concepts. Kitchen Dynamics and Regime Change in Good Housekeeping and Ideal Home: 1922–2002, in: Home Cultures I, 2004, č. 3, 235–256

LEŚNIAKOWSKA Marta: Modernistka w kuchni, in: Konteksty LVIII, 2004, č. 1–2, 189–202

GUZIK Hubert: „Líná Zuzanka“ – avantgarda, ženy a taylorismus v československé domácnosti, in: Umění LII, 2004, 247–260

GUZIK Hubert (rec.): Ryndová Soňa / Valchářová Vladislava et. al. (ed.): Povolání: architekt[ka], in: Umění 2004, č. 4, 392–395

PACHMANOVÁ Martina: Jediné, pravé a pravdivé dějiny zkrátka neexistují, in: TUPÁ Barbora et al. (ed.), Vlastní pokoj: 10 pohledů, Praha 2004, 40–45

DVOŘÁKOVÁ Dita: „Toporná modernost“. Teorie funkcionalismu Karla Honzika v letech 1930–1950, její zdroje a paralely, in: Umění LIII, 2005, 142–155

GUZIK Hubert (rec.): PACHMANOVÁ Martina: Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu, in: Umění LIII, 2005, 527–530

UHROVÁ Eva: Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen, in: ZDENĚK Kárník / MICHAL Kopeček (ed.): Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu IV, Praha 2005

HEYNENOVÁ Hilde: Architektura a modernost, KRATOCHVÍL Petr (přel.), in: KRATOCHVÍL Petr (ed.): O smyslu a interpretaci architektury, Praha 2005, 93–115

PACHMANOVÁ Martina / HEČKOVÁ Libuše: Zdenka Košáková. Architektka a literátka, in: Slovo a smysl II, 2005, č. 3, 149–155

SVOBODOVÁ Markéta: Studentky z Československa na Bauhausu 1919–1933. Výmar – Desava – Berlín, in: Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století, [s.l., Roztoky u Prahy] 2005, 333–344

MASNEROVÁ Jiřina: Vzpomínka na paní architektku Petříkovou-Pavlíkovou, in: Pražská technika 2006, č. 1, 49–51

GUZIK Hubert: Diogenova rodina. Kolektivizace bydlení v Čechách 1905–1948, in: Umění, LIV, 2006, č. 2, 162–176

SVOBODOVÁ Markéta: Českoslovenští studenti architektury na Bauhausu, in: Umění LIV, 2006, 406–419

PACHMANOVÁ Martina: Proměny a tabuizace mateřství v českém moderním umění: Od symbolické Velké Matky ke katastrofě mateřské identity, in: HANÁKOVÁ Petra / HEČKOVÁ Libuše / KALIVODOVÁ Eva (ed.): V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity, Praha 2006, 116–130

HUBATOVÁ-VACKOVÁ Lada: Interiér panelového bytu. Lidový sloh 70. let, jeho zrna i plevy, in: HUBATOVÁ-VACKOVÁ Lada / ŘÍHA Cyril (ed.), Husákovo 3+1, Praha 2007, 93–117

GUZIK Hubert (rec.): 3+1 revisited, in: Stavba XIV 2007, č. 6, 12–14

GUZIK Hubert: Jak projít uchem jehly? Emancipace žen v architektonických povoláních 1918–1948, in: Umění LVI 2008, 426–436

BOBAKO Monika: Horyzonty uznania i sprawiedliwości. Z Nancy Fraser rozmawia Monika Bobako, in: Recykling ideí, č. 11, podzim / zima 2008, 52–61

ŠVÁCHA Rostislav: Venkovské bydlení za první republiky, in: Stavba XVI, 2009, č. 1, 34–41.

5. 2. 3 Studie a články – internet

GROSZ Elizabeth: Sexual Difference and the Problem of Essentialism, Incriptions V, http://humanities.ucsc.edu/CultStudies/PUBS/Inscriptions/vol_5/ElizabethGrosz.html, vyhledáno 31. 10. 2003

JARCOVSKÁ Lucie: Dynamika časopiseckých diskursů rodiny, Gender on-line, <http://www.genderonline.cz/prace/luciejarcovskadiplomka.htm>, vyhledáno 31. 10. 2003

KOHOUTEK Rudolf: Nové poznatky z poradenské psychologie, Školní vzdělávací programy, <http://svp.muni.cz/ukazat.php?docId=397>, vyhledáno 2. 6. 2008

UHROVÁ Eva: První česká inženýrka architektka Milada Petříková-Pavlíková a její stavby sociálního charakteru z let 1924–1932, Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu 1918–1989, 2003, č. 7–8, <http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Karnik/cislo7-8.pdf>, vyhledáno 15. 01. 2009

6. Abstrakt

Tato práce zkoumá vztahy architektury a feminismu v Československu první poloviny 20. století. Na jejím počátku definujeme dynamiku československého feminismu a architektury na základě teorie společenských hnutí. Důraz je zde položen především na program, cíle a modus operandi liberální větve feminismu, zastoupené hlavně nadstranicovou organizací Ženská národní rada. Víru členek ŽNR v možnost aktivně spoluvytvářet režimní *policy* v oblasti postavení žen a blízký vztah této organizace s režimovou *polity* chápeme dále jakožto model platný i pro široké spektrum ostatních ženských organizací zkoumaného období. Provázání těchto organizací se státem považujeme za nejdůležitější faktor určující jejich relace s hnutím moderní architektury.

Interakci architektury a feminismu sledujeme ve třech kapitolách. Společným jmenovatelem je zde postoj obou těchto hnutí k modernizačním procesům probíhajícím v národním státě, zejména k nástupu teorií vědeckého řízení práce. Toto hlavní téma vytyčuje zároveň časový rámec textu, počínaje formulováním společenského étosu v programech československého feminismu v první dekádě 20. století a konče – dějinami umění teprve objeveným – obdobím let 1945 až 1948, kdy poválečnou explozi modernizačních procesů doprovázejí pozoruhodné hlasy skepse jak feministek, tak některých avantgardních architektů.

V první kapitole představujeme proces racionalizace individuální československé domácnosti. Chápeme jej jakožto průsečík snah ženských hnutí, inženýrských kruhů a architektů-funkcionalistů o vymezení místa mužů a žen v rámci státního hospodářství. Zároveň sledujeme konkrétní architektonické příklady aplikace taylorismu na individuální domácnosti. Zvláštní pozornost věnujeme vztahu funkcionalistických architektů k taylorizaci domácnosti ve druhé meziválečné dekádě, kdy boom hnutí racionalizace individuální domácnosti jde ruku v ruce s rozmachem masové kultury a formováním vzorců konzumního životního stylu. Avantgarda tyto jevy využívá pro své obchodní

strategie – pro hledání zákazníka nové architektury, která nabízí nejen racionálně řešenou domácnost, ale především utopický příslib demokratizace výtvarných technik a společenského solidarismu. Tato strategie se zaměřuje především na ženy.

Racionalizovaná individuální domácnost byla v Československu dominantním modelem až do roku 1989. Nebyla však modelem jediným, což připomínáme ve druhé kapitole. Zatímco pro liberální feministky tvořily racionalizovaná individuální domácnost a domácnost kolektivizovaná či centralizovaná modely komplementární, pro radikální architektonickou levice soustředěnou kolem pražského teoretika Karla Teigeho znamenaly protiklad. Návrhy na kolektivizaci bydlení lze v myšlení československého liberálního feminismu najít už počátkem 20. století a ve dvacátých a třicátých letech zájem o tuto tematiku vyprovokoval dokonce několik architektonických návrhů a realizací. Diskuse vedené feministkami na toto téma považujeme za nejhodnotnější přínos feministického hnutí do architektonické kultury první republiky.

Když koncem první meziválečné dekády začal Teigův okruh formulovat program kolektivního bydlení, stavěl se k této tradici se svébytnou směsí paternalismu a ignorance. Důvody, proč tomu tak bylo, lze hledat nejspíše v tom, že se radikální architektonická levice v oblasti emancipace žen inspirovala především domácím a evropským anarchokomunismem. Levicové a liberální programy emancipace při tom otázky rodiny, étosu práce a modelu veřejné sféry chápaly naprosto odlišně. Sblížení části architektonické avantgardy a hlavního proudu feminismu po roce 1945 bylo přímým následkem zahazení těchto radikálních vizí: byla to tehdy právě feministická tradice, co vedle zkušenosti funkcionalistických architektů zdá se přímo ovlivnilo realizovanou podobu českého kolektivního snu: pražského sídliště Solidarita nebo koldomů v Litvínově a Zlíně.

Vztah feminismu a architektury ilustrujeme v této práci nejen *albertianskou* sférou domácnosti. Ve třetí kapitole zkoumáme veřejný a soukromý dopad taylorovských slibů na příkladu postavení žen v architektonických povoláních. Po roce 1918 procesům

profesionalizace i racionalizace podléhají nejen tradiční ženská zaměstnání či tradiční role ženy jako hospodyňky, ale také povolání pro ženy nová, včetně architektky.

Psychotechnický výběr povolání, podporovaný liberálním feminismem, tehdy ženám sice otevíral přístup k povolání architektky, ale zároveň objektivně a přísně vymezoval jejich místo v pracovní hierarchii. Toto místo definovala navíc také akademická a modernistická rezidua v oblasti uměleckého vzdělávání a v oblasti chápání umělecké tvorby, kde najdeme zkarikované odkazy na romantický topos génia či akademický topos umělce-intelektuála. Cesta ženy k povolání architektky tedy nebyla snadná: katalog překážek sestává z dlouhého výčtu ženiných fyzických vlastností, povahových charakteristik či intelektuálních schopností.

Snad jednou z mála sfér architektonické tvorby, kde ženy-architektky mohly hledat uplatnění, bylo navrhování „domácího krbu“, racionálního domácího hospodářství jakožto součásti hospodářství státního. Architektky se takto jakousi oklikou hlásily k tvoření a práci mimo domov, fakticky však, stejně jako hospodyně, zůstávaly doma. Spíše než v problematickém otevření nových polí působnosti ženám hledáme tedy emancipační náboj v prvních náznacích eroze akademické hierarchie výtvarných povolání, jež lze vyčíst mezi řádky textů avantgardy.

Při představování vztahu architektury a feminismu první poloviny 20. století v této práci čerpáme zejména z anglosaské historiografie a historiografie architektury, především z prací věnovaných různým aspektům materiálního feminismu období nástupu a rozkvětu kapitalismu v 19. a první polovině 20. století. Určujícími jsou pro náš výzkum – v duchu písemnictví sedmdesátých a osmdesátých let – otázky sféry státu a výdělečné činnosti na jedné straně a sféry domácnosti na straně druhé. Saháme-li raději k okruhům témat aktuálních před genderovou revolucí osmdesátých a devadesátých let, vyplývá to z našeho přesvědčení, že jedním z hlavních následků vztahu feminismu a akademie v podobě

akademických gender studies je jakési zastření imanentní vlastnosti feminizmu – totiž toho, že byl vždy především aktivním sociálním a politickým aktérem.

Zároveň s materiálním feminizmem vracíme do centra pozornosti otázky po vztahu feminizmu, architektury a moderního národního státu s jeho politickými i veřejnými institucemi a civilizačními i ekonomickými modely. Míra pozornosti, kterou věnujeme programům a veřejným aktivitám představitelů feminizmu a architektury, má za následek to, že jsou otázky identity jednotlivých účastníků těchto hnutí ukázány pouze okrajově. Avšak, poučení genderovou revolucí osmdesátých a devadesátých let 20. století, jsme se, obzvlášť ve třetí kapitole, snažili naznačit možný způsob zkoumání i tohoto důležitého tématu.

7. Abstract

This thesis examines the relationship between architecture and feminism in the first half of the 20th century in Czechoslovakia. It opens by defining the dynamics of Czechoslovak feminism and architecture with regard to the theory of social movements. This text primarily focuses on the program, objectives and the modus operandi of the liberal branch of feminism, represented mainly by the non-partisan organization *Ženská národní rada* (Women's National Council). Members of this Council believed they could actively participate in shaping of the government policy on the social standing of women and maintained a close relationship of their organization to the state polity. We view this belief and this relationship as a model valid for a wide range of other women's organizations in that period. We consider these links the most important factor in determining the feminist organizations' relation to the movement of modern architecture.

We follow the interaction of architecture and feminism in three chapters. The common denominator is the position of these two movements to modernization processes that were taking place in the nation state, in particular to the advent of the theories of scientific management. This main topic also determines the time frame of the text, beginning with formulating of social ethos in the programs of Czechoslovak feminism in the first decade of the 20th century and ending with a period between 1945 and 1948, a time only recently 'discovered' by art history, when the post-war explosion of modernization processes is accompanied by remarkable voices of skepticism coming from both feminists and certain avant-garde architects.

In the first chapter we introduce the process of rationalization of individual Czechoslovak households. We understand this process as an intersection of efforts of the women's movement, engineers, and architects-functionalists to define the place of men and women within the national economy. At the same time, we follow specific architectural examples of application of Taylorism on individual households. We pay special attention

to the attitude of functionalist architects to Taylorization of households in the second interwar decade. The boom of the rationalization movement of individual households goes hand in hand with the expansion of mass culture and creation of the consumerist lifestyle patterns. The avant-garde uses these phenomena for its business strategies - to search for a client of the new architecture that offers not only a rationally resolved household, but especially the utopian promise of the democratization of technological achievements and social solidarity. This strategy focuses primarily on women.

The rationalized individual household was the dominant model in Czechoslovakia until 1989. However, it was not the only model, which is analyzed in the second chapter. While liberal feminists perceived the rationalized individual household on the one hand and the collectivized or centralized household on the other to be complementary models, to the radical leftist architects gathered around Prague theorist Karl Teige they meant an antinomy. Czechoslovak liberal feminism formulates proposals for the collectivization of housing as early as in the beginning of the 20th century, and the interest in this issue even gave rise to several architectural designs and buildings in the 1920s and 1930s. We consider the discussion led by feminists on this issue to be the most valuable contribution brought into the architectural culture of the first Czechoslovak republic by the feminist movements.

When the Teige's circle formulated its program of collective housing, its attitude towards this feminist tradition was a specific mixture of paternalism and ignorance. The reasons for this can be probably found in the fact that the architectural radical Left was mainly inspired by the domestic and European anarchist communism and its proposals for the emancipation of women. However, the left and liberal programs of emancipation had a completely different understanding of the question of the family, the ethos of work and the model of the public sphere. The alignment of architectural avant-garde and mainstream feminism after 1945 was a direct result of dropping these radical visions: it was the

feminist tradition, hand in hand with the experience of functionalist architects, which then seemed to directly influence the shape of the Czech collective dream: the *Solidarita* housing estate in Prague or ‘collective houses’ in Litvínov and Zlín.

In this work, the relationship between feminism and architecture is illustrated not only with the *Albertian* realm of the household. In the third chapter we examine the public and private dimension of the Taylorist promises using the example of the position of women in architectural professions. After 1918, professionalization and rationalization processes determine not only the traditional women's occupations and the traditional role of women as housewives, but also new professions for women, including the architect. Although the psychotechnical methods of selection for the profession, supported by liberal feminism, enabled women to become architects, they also objectively and strictly defined their place in the hierarchy on labor market. This place was also defined by the academic and modernist residues in the field of art education and understanding of artistic creation, where one can find links to the caricaturized romantic topos of a genius or the academic topos of an artist-intellectual. A difficult road into the profession of architect awaited women: the catalog of barriers consisted of a long list of women’s physical attributes, character traits and intellectual capabilities.

Perhaps one of the few areas of architecture where women could work was designing the "household hearth", the rational household as a part of the state economy. While women architects called for creating and working outside the home, in reality they remained at home, as well as the housekeepers. Rather than looking for the emancipative potential in the problematic opening up of new fields of activity to women, we try to find it in the first signs of erosion of the academic hierarchy of artistic professions that can be found between the lines of the avant-garde’s texts.

In explaining the relationship between architecture and feminism in the first half of the 20th century we draw mainly from Anglo-Saxon history and historiography of

architecture, especially the work focused on various aspects of material feminism in the beginnings and culmination of capitalism in the 19th and the first half of the 20th century. Following the writings of the 1970s and 1980s, we focus on the crucial questions of the state sector and economic activity on the one hand, and the household sector on the other. When we are focusing on topics that used to be analyzed before the gender revolution of the 1980s and 1990s, it is because we believe that one of the main consequences of the existence of academic gender studies, that is of a institutionalized relationship between feminism and the academy, is that it obscured the immanent feature of feminism - that it had always and foremost been an active social and political actor.

Together with material feminism we bring back to the center of attention the relationship of feminism, architecture and the modern nation state with its political and public institutions, and civilizational as well as economic models. The high level of attention paid to the public programs and activities of feminist and architectural exponents has resulted here in only a marginal representation of the questions of identity of individual participants in these movements. However, following the gender revolution of the 1980s and 1990s, we try, particularly in the third chapter, to suggest a possible method of examining this important topic as well.